С.М.АБРАМЗОН

ТҮНДҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭТНИКАЛЫК КУРАМЫ

… «Саул Матвеевич, Кыргыз интеллигенциясы өз кишиси жана чаалыкпас, таланттуу илимпоз катары Сизди абдан барктаарын жана жогору бааларын эч унутпаңыз!»

Ч.Айтматов 10.03.1973-ж

ТҮНДҮК КЫРГЫЗСТАНДЫН КЫРГЫЗ КАЛКЫНЫН ЭТНИКАЛЫК КУРАМЫ

КИРИШ СӨЗ

Кыргыз элинин этникалык тарыхы али жетишээрлик изилдене элек. Бул тармактагы биздин билимдерибиздин негизги булагын Н. А. Аристовдун «Азыркы учурдагы уруу-урукка бөлүнүү жана уруу эн тамгалары жөнүндөгү маалыматтардын жана санжыралык уламыштардын, ошондой эле, тарыхый даректер менен жаңыдан гана башталган антропологиялык изилдөөлөрдүн негизинде Чоң ордонун кыргыз-казактары менен кара кыргыздардын этникалык курамын аныктоо боюнча тажрыйба»[1] деген фундаменталдуу эмгеги түзөт. Бул эмгек өз убагында казактар менен кыргыздардын этникалык тарыхын изилдөө ишине чоң салым кошкон. Эмгек өзүндө камтып турган фактылай маалыматтар менен корутундулардын көз карашынан алганда гана эмес, өзүнүн изилдөө усулу боюнча алганда да өз маанисин жоготпой турган эмгек, ал усул этнографиялык маалыматтар менен катар тийиштүү тарыхый жана антропологиялык материалдарды да кеңири пайдалануу негизденген. Н. А. Аристов тарабынан билгичтик менен ишке ашырылган этногенез проблемаларын изилдөө маселесине мындай комплекстүү мамиле жасоо өзүнүн духу боюнча советтик изилдөөлөргө өтө жакын. Н. А. Аристовдун эмгеги кыргыздардын гана эмес, башка түркий тилдүү элдердин да этникалык курамын изилдөөдө кийинки изилдөөчүлөрдүн баарына чоң таасир тийгизген. Ал ушул күндө да көп жагынан өз баалуулугун жоготкон жок жана башка даректердин катарында маанилүү орунду ээлеп турат.

Бул эмгектин мүчүлүш жагы — анын булак таануу (источниковедение) базасынын жетишсиздиги болуп саналат. Кыргыз элинин этникалык курамы, анын уруу-уруктарга бөлүнүшү жөнүндөгү материал, автор ошол кезде өзүнүн колу жеткен бардык архивдик жана адабий булактарды кылдаттык менен пайдаланганына карабастан, сан жагынан алганда өтө кедей. Ошондой эле бул материалдын сапат жагынан алганда да олуттуу кемчиликтери бар. Н. А. Аристов келтирген көп маалыматтарда өзүнүн духу боюнча советтик изилдөөлөргө өтө жакын, этнонимдер көп учурда ката берилген, ошондуктан этникалык тарыхты баяндоодо аларды өтө этияттык менен пайдалануу зарыл.

Колдо болгон адабияттарда кыргыз калкынын бардык көп түрдүү этникалык курамын жетишээрлик түрдө чагылдыра ала турган, текшерилген маалыматтардын жок экендиги этногенетикалык изилдөөлөр кеңири коюлган учурда, баарынан мурда кыргыз элинин курамына кирген негизги компоненттерди гана мүнөздөбөстөн, урууларды ички структурасын, алардын бөлүнүшүн да, ошондой эле, айрым урууларды менен этнографиялык топтор-

дун территориялык жайгашышын да мүнөздөй турган материалдарды топтоонун зарылдыгын шарттады.

СССР Илимдер академиясынын президиумунун чечими боюнча 1953-жылы уюштурулган Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясынын этнография отрядынын алдына дал ушул маселе башкы милдет катарында коюлган эле. Этнографиялык отряддын алгачкы жыйынтыктары жакында эле басма сөздө чагылдырылды[2]. 1953–1954-жылдардагы эки талаа сезонунда отряд Кыргыз ССРинин Ысык-Көл, Тянь-Шань, Фрунзе, Талас (азыр бул облустардын Тянь-Шандан башкасы жоюлган) сыяктуу түндүк облустарынын кыргыз калкын изилдеп чыкты[3]. 270 информатордон өкүлдөрү аталган облустардын чектеринде узак мезгилден бери жайгашып жашап турган 36 уруу жана этнографиялык топтор жөнүндө маалыматтар алынды[4]. Бул уруулар менен топтордун ичинен жарымына жакыны өткөндө Жети-Суу облусунун Пржевальск жана Пишпек уезддеринде, жарым-жартылай Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата уездинде жашап турушкан. Калган уруулар жарым-жартылайы же көпчүлүгү Түркстан крайынын Фергана облусунун бир нече уезддеринин аймагында жашап турган.

Изилденгендердин арасында демейде оң же сол канатка таандык кылынып жүргөн уруулар абсолюттуу түрдө басымдуулук кылат (1-сүрөт). Калган уруулар же шарттуу түрдө гана «ичкилик» деп аталгандарга таандык кылына тургандар же түпкү теги кыргыз эмес деп эсептелген топтор катары каралат. Айрым уруулар менен топтордун түпкү теги алиге чейин ачык эмес бойдон калууда.

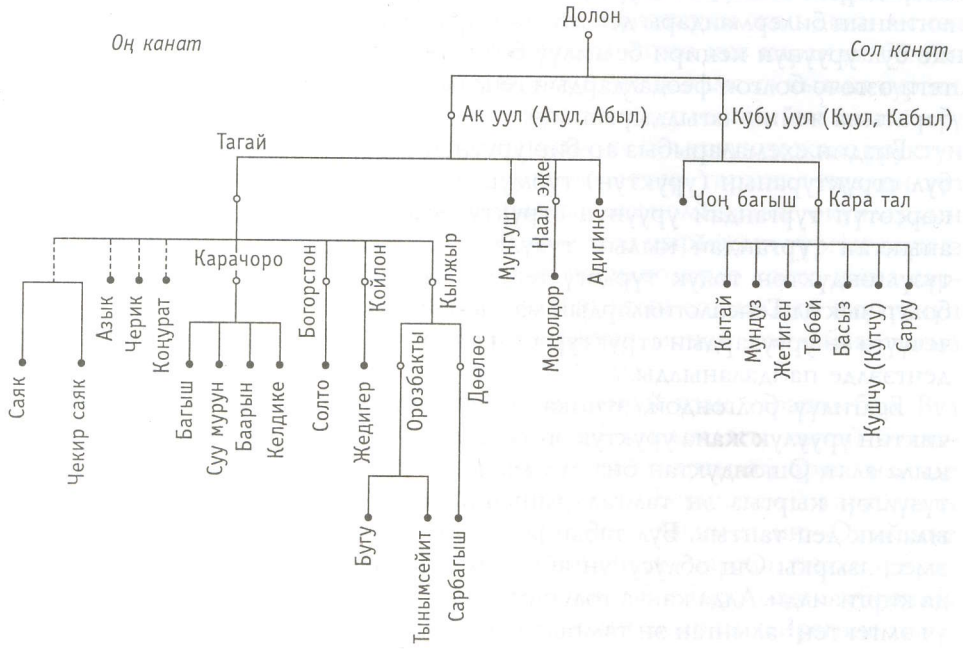

1-сүрөт. Оң жана сол канаттардын структурасы

Бул эмгектин алдында өтө чектелүү гана милдет турат, ал милдет талаа изилдөөлөрүнүн натыйжасында алынган Түндүк Кыргызстандын кыргыз калкынын курамы жөнүндөгү жаңы маалыматтарды илимий колдонууга киргизүү болуп саналат[5]. Улуу муундардын санжырачы өкүлдөрүнөн алынган маа-

лыматтардын аркасында биз тигил же бул уруунун этникалык өзгөчөлүгүн жана мурда кыргыздарда жашап келген урук-уруу системасындагы анын ордун аныктоо мүмкүнчүлүгүн гана албастан, ошондой эле, анын ички структурасын аныктоого да, анын жайгашып турган аймагын аз же толук даражада тактап билүүгө да мүмкүнчүлүк алдык[6]. Ар бир уруу жөнүндөгү кыскача жалпы маалыматтар алардын революцияга чейинки жайгашкан орду жөнүндө адабий булактардан алынган материалдар, ошондой эле, ал урууларга кошула турган тайпалардын тизмеси менен толукталды, алардын аталыштары карылардын эсинде али сакталып турганы менен орто курактагы адамдардын, айрыкча жаштардын эсинде олуттуу даражада унутулуп калган. Мындан башка да бул уруу тайпаларынын бүгүнкү административдик чектердин аймагындагы азыркы учурда орун алып, жашап турган конуш жайлары көрсөтүлгөн. Алар жашап турган элдүү пункттар көпчүлүгүндө Октябрь революциясынан кийин пайда болгон (картаны карагыла)[7].

Урууларды структурасы жөнүндөгү негизги материал 22 схемада берилди (карагыла: 2–23), бул схемалар генеалогиялык уламыштарды, карылардан алынган оозеки санжыраларды жана башкаларды сын көз менен талдоонун негизинде түзүлгөн. Бирок да жарыяланып отурган схемалар сөздүн чыныгы маанисиндеги генеалогиялык схемалар болуп саналбайт. Биз мындай схемаларды түзүүдөн баш тарттык, анткени булар өз алдынча алганда, тигил же бул генеалогиядагы чыныгы жашап турган социалдык звенолорду аныктамайынча этникалык тарыхты изилдөө үчүн анчалык көп материал бере албайт. Биздин күндөргө чейин келип жеткен (чыныгы жана легендарлуу) ата-бабалардын ысымдарын талыкпай шурудай тизип отуруу мурда санжырачылар же генеалогиянын билермандары деп аталгандардын жагымдуу иши болгон. Алар тигил же бул уруунун кеңири белгилүү бөлүкчөлөрүнүн, эң атактуу уруктардын же теги өзгөчө болгон феодалдардын генеалогиясын көбүрөөк толук жана майда-баратына чейин чагылдырышкан.

Биздин схемаларыбыз ар бир уруунун структурасын ачып бере тургандай, бул структуранын (уруктун) турмушта реалдуу мааниге ээ болгон звеносун көрсөтүп тургандай уруунун структурасында уруктардын өз ара катышын аныктап тургандай кылып түзүлгөн. Схемалар мына ушундай тартипте түзүлгөндүктөн толук түрдөгү генеалогиялык схемалардын зарылдыгы жок болуп чыкты. Генеалогиялардын маалыматтары ал схемаларда башкы максатты чечүүгө — урууларды структурасын кайра түзүүгө жардам бере ала тургандай деңгээлде пайдаланылды.

Белгилүү болгондой, этникалык тарыхтын маселелерин изилдөөдө менчиктин уруулук жана уруктук эн тамгалары кошумча булак катарында кызмат кыла алат. Ошондуктан биз бул макалага талаа материалдарынын негизинде түзүлгөн кыргыз эн тамгаларынын таблицасын тиркеп берүүнү максатка ылайык деп таптык. Бул таблицага кыргыздардын түндүк урууларынын гана эмес, азыркы Ош облусунун аймагын мекендеген урууларды эн тамгалары да киргизилди. Алда канча толугураак болсун үчүн таблица мурда жарыяланган үч эмгектен[8] алынган эн тамгалар, ошондой эле, Н. Ф. Петровский тарабынан түзүлгөн Пржевальск жана Пишпек уезддеринин[9] аймагындагы бир кыйла ири урууларды жашап турган жерлеринин схематикалык карталарынын четтерине ал тарабынан сүрөттөрү чийилген, бирок жарыялана элек эн тамгалар менен да толукталды.

Жалпы эле кыргыздардын этникалык курамы жөнүндөгү маселени карап чыгуу жана ошондой эле бүткүл кыргыз элинин жана айрым урууларды келип чыгышынын көз карашынан алганда этникалык курам жөнүндөгү маа-

лыматтарды талдап чыгуу бул эмгектин милдетине кирбейт. Кыргыздардын этникалык тарыхынын жана кыргыз элинин пайда болушунун маселелери атайын изилдөөнүн предмети болмокчу. Бул эмгек болсо ушундай изилдөөнүн биринчи этабы гана, түндүк кыргыз урууларынын этникалык тарыхына өзүнчө бир кириш сөз, иштин кийинки этабы үчүн булактаануу катарында негиз болуп саналат[10].

Тигил же бул уруунун этникалык мүнөздөмөсүнө таандык болгон, анын курамын, айрым уруктардын түпкү тек жайын жана д. у. с. ачып бере турган маалыматтардын кыргыздардын социалдык-саясий тарыхын аныктап билүү үчүн да мааниси бар.

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшү кыргыздардын бүткүл коомдук укладына, анда феодалдык мамилелер үстөмдүк кылып турган болсо да, патриархалдык-уруулук калдыктардын өтө күчтүү таасири астында жүргөн. Көчмөн-кыргыздын психологиясынан өтө терең орун алган калдыктардын бири — өзүнүн белгилүү бир урууга, тигил же бул урукка таандык экендигин аңдап билүү сезими болгон. Кыргыздын бүткүл турмушу алыскы жана жакынкы тууган-туушкандарынын чөйрөсү менен тыгыз байланышта болгон, ал чөйрөдөн тышкары тарапта аны көптөгөн кыйынчылыктарга, жокчулукка, кырсыктар менен кокустуктарга тушугуу коркунучу күтүп турган. Ошондуктан ар бир көчмөн кыргыз кандай да болсо ал байланыштарды сактоого, аны бекемдөөгө жана, эгерде, ал байланыш үзүлүп калган болсо, аны кайрадан калыбына келтирүүгө аракеттенген. Бул үчүн ал эң болбоду дегенде өзүнүн үй-бүлөлүк-туугандык тобунун же өз уругунун генеалогиясы жөнүндөгү маалыматтарды билүүгө тийиш болгон. Бул жагынан ага көптү билген белгилүү жана бай-мартабалуу адамдар жардам берген, алар туугандык жана уруулаштык байланыштарды жан дили менен колдошкон, анткени мындай байланыш алардын өзүнө көз каранды болгон уруулаштарынын белгилүү бир туруктуу контингентин камсыз кылып турган. Мындай байланыштар экономикалык эмес мажбурлоонун эң маанилүү негиздеринин бири болгон. Мына ошентип, тигил же бул уруунун жана уруктун генеалогиясы, структурасы жөнүндөгү маалыматтар тарыхка түздөн-түз тийиштүү көрүнүш болгон[11]. Бул — социалдык-экономикалык окуялардын жана таптык күрөштөрдүн жандуу ткандары менен чырмалып турган өзүнчө бир скелет сыяктуу нерсе. Мындан кийинки баяндоолордо солто жана сарбагыш урууларынын мисалында этникалык тарыхтын социалдык өнүгүүнүн процесстери жана таптык карама-каршылыктар менен кандайча тыгыз чырмалышып турганын көрсөтүүгө аракет жасалды.

Кыргыз элинин этникалык курамын изилдөөнүн узак тарыхы бар. Бул маселе боюнча алгачкы так маалыматтар XVIII кылымдагы кытай булактарында берилген. Бул дарек биринчи жолу жарым-жартылай орус тилинде И. Бичурин[12] тарабынан жарыяланып, кийин А. Н. Бернштам[13] тарабынан толук каралып, интерпретацияланган. Капитан И. Г. Андреевдин «Описание Средней орды кыргыз-кайсаков, с касающимися до сего народа, також и прилежащих к Российской границе, по части Колыванской и Тобольской губерний, крепостей, дополнениями»[14] деген XVIII кылымдын акыркы чейрегине таандык эмгеги эң баалуу булак болуп саналат.

Кыргыз уруулары гана эмес, алардын кээ бир бөлүкчөлөрү жөнүндөгү бир кыйла толук маалыматтар белгилүү окумуштуу жана чыгыш изилдөөчү Чокон Валихановдун СССР Илимдер академиясынын архивинде (ф. 23)[15] сакталып турган «Кыргыздардын уруу-уруктары» деген кол жазмасында камтылып турат. Бул маалыматтарды Ч. Валиханов жарым-жартылай башка эмгектеринде да пайдаланган[16].

Кээ бир көрүнүктүү кыргыз уруулары жөнүндө өз заманына жараша олуттуу баяндаманы М. Венюков[17] берген. Башкы кыргыз уруулары жөнүндөгү тизмени Г. Бардашев[18] келтирген. Кыргыз турмушун кылдат байкай билген Г. С. Загряжскийдин[19] макалаларында баалуу маалыматтар камтылып турат. Негизги кыргыз уруулары жана алардын саны жөнүндө толук маалымат В. В. Радловдун немец тилинде басылып чыккан «Aus Sibirien»[20] деген жыйынтыкталып жазылган эмгегинде келтирилген. Талас өзөнүнүн өрөөнүндө жашаган кыргыздардын этникалык курамы жөнүндө кыскача маалыматтарды Е. Смирновдун[21] эмгегинен табууга болот. Эң ири кыргыз урууларынын жашаган аймактары жана саны жөнүндөгү маалыматтар А. Гейнстин «Күндөлүгүндө»[22] келтирилген. Бул макалада каралып жаткан кээ бир уруулар жөнүндөгү маалыматтар Н. Ф. Ситняковскийдин[23] эмгектеринде бар. Пишпек уездинин Сокулук болуштугундагы кыргыздардын этникалык курамы жөнүндө толук талдоо А. Соколовдун[24] макаласында камтылып турат.

Жогоруда аталган, азыр болсо толугу менен же жарым-жартылай Кыргыз ССРинин түндүк бөлүгүнүн курамына кирген үч уезддин кыргыздарынын этникалык курамы жөнүндөгү айрым кабарлар жана алардын жайгашып турган аймактары жөнүндөгү толук маалыматтар революциянын алдындагы жылдардагы кыргыз чарбасын изилдөөлөрдүн материалдары камтылып турган кеңири белгилүү көп томдук басылмада келтирилген[25]. Бул «Материалдарда» көп орунду айрым кыргыз айылдарынын экономикасын мүнөздөй турган статистикалык таблицалар ээлейт. Таблицаларда кыргыздардын изилденген топторунун уруу башчыларынын ысымдары көрсөтүлгөн өзүнчө графалары бар. Өтө көп учурда бул ысымдар кыргыздардын тигил же бул уруулук бөлүкчөлөрдүн жана уруктардын аталышынын эле өзү болуп саналат. Көпчүлүгүндө бул аталыштар, булардын көпчүлүгү статистиктер тарабынан өтө бурмаланса да, биздин талаа жазмаларыбыздагы аталыштар менен толук окшош келет. Мындагы кызыктуу нерсе, «материалдарда» келтирилген кээ бир аталыштар азыркы, бир кыйла «жаш» уруктардын аталыштары менен алмашылгандыктан кийинки мезгилдерде пайдаланылбай калган[26].

Н. А. Аристовдун эмгектеринде негиз салынган орус илиминин традициялары совет адабиятында андан ары өнүгүүгө ээ болду.

Кыргыздардын этникалык курамын изилдеген авторлордун бири В. Н. Дублицкий болду, ал өзүнүн эмгегинде[27] кыргыз «урууларынын» толук тизмесин, алардын жашап турган жерлери жөнүндөгү маалыматтарды жана көлөмдүү генеалогиялык таблицаны жарыялаган. Белгилүү географ Г. Е. Грумм-Гржимайло[28] өзүнүн этногенетикалык эмгектеринде кыргыздардын этникалык курамы жөнүндөгү маалыматтарды кеңири пайдаланган. В. В. Бартольд өзүнүн «Кыргыздар» деген жалпылоочу изилдөөсүнүн акыркы бабында кыргыздардын айрым этникалык бөлүкчөлөрү жөнүндө баалуу тарыхый маалыматтарды келтирет[29]. Кыргыздардын этникалык курамы жөнүндөгү кээ бир маалыматтар ири антрополог Л. В. Ошаниндин «Киргизы южного побережья Иссык-Куля»[30] деген макаласында камтылып турат.

Социалдык көрүнүштөрдүн кыргыздардын этникалык тарыхы менен байланышын аныктоо көз карашынан алганда М. Ф. Гавриловдун «Манап»[31] жана П. Погорельский менен В. Батраковдун «Экономика кочевого аула Киргизстана» (М., 1930) деген эмгектери белгилүү бир даражада кызыгууну туудурат.

Кыргыздардын этникалык курамына тийиштүү маселелер биз тараптан да мурда жарыяланган эмгектерде бир нече жолу козголгон[32].

Кыргыздардын этникалык тарыхынын маселелери кыргыз элинин өз ичинен чыккан изилдөөчүлөрдүн да көңүлүн бургандыгы толук табигый нерсе.

Алардын ичинде, баарынан мурда, мезгилсиз дүйнөдөн кайткан окумуштуу, тарыхый баяндарды жана генеалогиялык уламыштарды талыкпай чогултткан Белек Солтоноевдин ысмы аталууга тийиш. Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазмалар фондусунда анын 566 бет көлөмдөгү кол жазмасынын көчүрмөсү сакталып турат, анда ал тарабынан 20–30-жылдарда чогултулган кыргыздардын этникалык курамы жөнүндөгү маалыматтар бар.

В. Н. Дублицкийдин жогоруда аталган эмгегин А. С. Сыдыковдун көлөмдүү макаласы белгилүү бир даражада кайталап турат[33]. Бул макалада да кыргыз урууларынын тизмеси орун алган, алардын болуштуктар боюнча жайгашып турган жерлери көрсөтүлүп, генеалогиялык уламыштардын ар түрдүү варианттары берилген. Кыргыздардын урук-уруу курамы жөнүндөгү маселеге өзүнүн алгачкы эмгектеринин биринде кыргыз тарыхчысы С. И. Ильясов[34] да кайрылган.

Кыргызстандын илимий мекемелеринин фондуларында сакталып турган кол жазма материалдардын негизинде кыргыздардын этникалык курамы боюнча көлөмү чакан, бирок кээ бир баалуу маалыматтарды Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын академиги, профессор Б. Ж. Жамгырчинов жарыялаган[35]. Кыргыздардын этникалык курамы жөнүндөгү маселелер кыргыз тилинин тарыхына байланыштуу Кыргыз ССР Илимдер академиясынын академиги, профессор Б. М. Юнусалиев тарабынан да каралып чыккан[36].

Колдо болгон материалдарга баяндама берүүнү аяктоо менен белгилей кете турган нерсе, бул эмгек басмага даярдалып бүткөн учурда Ленинградда кыргыздардын этникалык тарыхына тийиштүү баалуу маалыматтарды камтыган жаңы булак табылды. СССР Илимдер академиясынын Чыгыштаануу институтун Ленинград бөлүмүнүн илимий кызматкери А. Т. Тагиржанов Ленинград мамлекеттик университетинин Чыгыш факультетинин кол жазма фондусун тизмелеп жазып чыгуу учурунда ферганалык автор Сейф ад-диндин калемине таандык болгон жана XVI кылымдын башы менге тиешелүү «Тарыхтар жыйнагы» («Собрание историй») деген кол жазмага көңүл бурган.

Бул кол жазманы окуп, изилдегенде ошол эле институттун илимий кызматкери В. А. Ромодин андан тарыхый маалыматтар жана кыргыздардын баатырдык эпосу «Манастан» кара сөз түрүндөгү үзүндүлөр менен катар, кыргыздардын генеалогиясына жана алардын уруу-урук курамына тиешелүү айрым маалыматтар да бар экендигин аныктаган.

Бул маалыматтарды[37] 1953–1955-жылдарда биз тараптан чогултулган генеалогиялык уламыштар менен салыштырганыбызда Сейф ад-диндин кол жазмасындагы аталган кыргыздардын легендалык ата-бабаларынын теңинен аз эмеси азыркы учурда айтылып жүргөн генеалогияларда эскерилээри аныкталды. Ал ата-бабалардын ичинде (атадан баласына карай): Аналхан, Арслан бий, Мары бий, Шүкүр бий, Сангин бий, Сары бий, Домбур (азыркы санжырачыларда — Домбул), Долон жана Ак уул аталат. Биздин учурдагы генеалогиялык уламыштардын көпчүлүгү негизги кыргыз урууларынын түпкү тегин Долондон жана анын уулдары Ак уулдан (Агул, Абыл) жана Куу уулдан (Куул, Кубул, Кабыл) алып келип чыгарышат.

Сайф ад-диндин кол жазмасынан көрүнүп тургандай, кыргыздар XVI кылымда да ошол эле традицияны (генеалогия боюнча) тутушкан экен. Ошондо эле кыргыздар отуз уул деген аталыш менен баш кошуп, оң жана сол канаттарга бөлүнүшүп келген. Сайф ад-динде оң канат урууларынын ичинде, баарынан мурда, адигине, муңгуш жана кара багыш эскерилет. Андан ары түп баба Тагай баатыр жана анын уулдары Дөөлөн, Койлон, Кылжыр, Богорстон жана

Кара чоро аталып, алардан сарбагыш, жедигер, бугу, солто, саяк уруулары келип чыгат. Оң канаттын курамында басыз, мундуз, чоң багыш, саруу, кытай уруулары көрсөтүлөт.

XVI кылымдагы кыргыздардын этникалык курамында, түпкү бабасы булгачы болгон уруулардын тобу да бөлүп көрсөтүлгөн, алар (кээ бир башка уруулар менен бирге) азыр ичкилик деген жалпы ат менен аталышат. Ага бостон, тейит, жоо кесек, дөөлөс, кыдырша жана канды уруулары киргизилген.

Ошентип, XVI кылымдын кол жазмасында камтылып турган кыргыздардын урук-уруу курамы жөнүндөгү маалыматтар бир аз айырмалары болгон менен биздин күндөргө чейин туруктуу сакталып келген уруу-урук структурасынын традициялуу схемасын кайталап отурат. Жаңы булакта аталган урууларды кыргыз элин түзгөн негизги жана алда канча байыркы этникалык компоненттердин катарына толук ишенимдүүлүк менен таандык кылса болот. XVI кылымдагы биз көрүп отурган урук-уруулардын структурасынын дааналыгы кыргыз элинин этникалык курамы бул мезгил ченде калыптанып калгандыгын далилдейт, мындай калыптануу ал территориядан — Тянь-Шандан жана Памир-Алайдан тышкары өтө алыскы аймактарда XVI–XVII кылымдарда жашап турган кыргыздарда түзүлө алмак эмес эле. Бул фактылар кыргыз элинин курамына кирген уруулар өзүлөрү ээлеп турган территорияда XV–XVI кылымдардан алда канча мурда пайда болушкан деген көз карашты дагы бир жолу ырастап отурат.

* * *

Негизги материалды баяндоого киришүүдөн мурда терминологияга, ошондой эле бул эмгектин түзүлүшүнүн, айрыкча схемаларынын принциптерине тийиштүү болгон кээ бир түшүндүрүүлөрдү берүүнү зарыл деп эсептейбиз.

Биздин эмгекте ушуга окшогон изилдөөлөрдү жүргүзгөндө этнографтар тарабынан колдонула турган демейки терминология, б. а. негизги этнографиялык (этникалык) категориялар — уруу жана урук терминдери колдонулат. Бул терминологияны биздин колдонгонубуздун себеби эскирген терминологияны кайра карап чыгуу маселеси али чечиле электигинде[38]. Анын үстүнө бул эмгектин материалдарын башка советтик изилдөөчүлөрдүн ушуга окшош материалдары менен салыштыруу мүмкүнчүлүгүн жеңилдетет.

Ошондой болсо да мындай терминология кыргыздардын этникалык курамынын татаалдыгына жана көп түрдүүлүгүнө байланыштуу аларды шарттуу түрдө гана колдонууга болоорун баса белгилеп кетүүбүз керек. Көп сандаган теги башка компоненттерди өзүнө кошуу менен бирге кыргыздардын урук-уруу структурасы көп баскычтуулугу, бир кыйла өзгөргүчтүгү, ошондуктан белгилүү бир даражада туруксуздугу менен айырмаланат. Мындан башка да бул терминология сереп салууга мүмкүндүк бере турган чектердеги мезгил үчүн мүнөздүү болгон реалдуу коомдук мамилелерге иш жүзүндө ылайык да келбейт[39].

XVIII–XIX кылымдарда кыргыздарда калдыктар түрүндө сакталып турган уруу өзүнүн социалдык жана экономикалык мазмуну боюнча алгачкы жамааттык түзүлүштүн эң маанилүү этникалык категориясы болгон уруу менен жалпылыгы аз болгон. Азыр да кеңири колдонулуп жүргөн «урук» деген термин түшүнүгүндө эми мурдагы коомдук-тарыхый көрүнүш катарындагы урук түшүнүгү менен байланышкан реалдуу белгилер да жок болгон. Кечээ жакында эле патриархалдык-феодалдык түзүлүштү сактап келген элдерде этнографтар кезиктирип жүргөн «урук» түшүнүгүн чындыгында негизинен генеалогиялык

структуранын звеносу деп эсептөө керек. Муну менен, албетте, патриархалдык-уруулук турмуштун айрым калдыктары да байланышып турат, бирок ал эң эле майда урук бирдиктеринде — үй-бүлө-туугандык топтордо көбүрөөк байкалып, көрүнөт.

Мына ошентип, бизге чейин жеткен уруу жана урук өзүнүн социалдык негизин жана экономикалык мазмунун жоготуп, кийинки урук-уруу структурасында этникалык мүнөздөгү шарттуу гана категориялардын маанисин сактап калган. Ошондой болсо да патриархалдык-феодалдык мамилелер үстөмдүк кылып турган шартта уруу жана урук категориялары феодалдык ак сөөктөр тарабынан пайдаланылып келген, алар өздөрүнүн кызыкчылыгын көздөп, феодалдык иерархия системасын, үстөмдүк кылууну жана баш ийдирүүнү, таптык эзүүнү жана эксплуатацияны урук-уруу структурасынын мурдагы эски формасы менен чүмбөттөп келишкен. Мунун натыйжасында уруу жана урук саясий уюмдун маанисине ээ болуп, алар тигил же бул өлчөмдөгү демейки феодалдык ээликти чүмбөттөп турган. Өтө көп учурда мындай урук-уруу тобу бир кездерде ошол топту башкарып турган феодалдык-тарыхый инсандын ысмы менен аталган. Ал эми кийинки муундардын аң-сезиминде болсо бул инсан дал ушул башкаруучунун кол алдында биригип тургандардын баардыгынын чыныгы түпкү бабасы катарында кабыл алынган. Бирок бул буга окшогон уруу жана урук топторун этникалык категория эмес деп айтууга, аларды XVII же XVIII кылымдардагы өзүлөрүнүн феодал башкаруучусунун ысмы менен аталып калгандыгы үчүн урук-уруу структурасынан чыгарып салууга болбойт. Көп учурда кандаш туугандык жагынан, белгилүү бир чыныгы түпбабадан тараган теги жагынан байланышы болбогон, бирок таптык коом үчүн мүнөздүү болгон ар түрдүү саясий, социалдык же экономикалык себептерден улам ушул уруу-урук бөлүкчөнүн курамына кошулган башка топтор да ошондой феодал башчынын ысмы менен аталып кала беришкен.

Революцияга чейинки да, советтик да ар түрдүү эмгектерде «уруу» жана «урук» терминдери таасын эмес, чаржайыт мүнөздө болуп, өтө эле ар түрдүү мааниде колдонулуп жүрөт, бул болсо көп учурда иш жүзүндө тигил же бул терминдин кучагына алына турган адамдардын тобун так аныктоону кыйындатууда. Жогоруда айтылгандарга таянып, биз бул эмгекте негизинен: уруу, анын бөлүкчөсү, урук, этнографиялык топ деген төрт терминди колдоно тургандыгыбызды эскертип коюуну зарыл деп эсептейбиз. Мындан көбүрөөк майдалап бөлүүдөн качууга туура келди, анткени ал кыргыздардын урук-уруу структурасын татаалдантып, аны түшүнүүнү кыйындатып жибермек.

Уруу дегенибиз, эреже катарында, сунуш кылынып отурган картада өз алдынча тургуга (позицияга) ээ. Саны анчалык көп болбогон келдике жана кыдырша уруулары картада көрсөтүлбөгөндүктөн текстте алар жөнүндө кошумча баяндоо берилди. Уруулардын бөлүкчөлөрү белгилүү бир даражада фратрия деген классикалык түшүнүккө же анчалык ылайыктуу эмес «майда урууча» («подплемя») деген терминге туура келет. Уруулардын негизги бөлүкчөлөрү картада цифралар менен билгеленди.

Урук дегенибиз — чындыгында же жорума түрдө бир атадан тараган жана өзүлөрүн ошол адамдын ысмы менен атаган адамдардын жалпылыгы. Бул жалпылык айланасындагыларга да ушундай эле ат менен белгилүү болгон. Тигил же бул уруктун аты белгилүү бир уруунун өкүлүнө ал өзү таандык болгон реалдуу жалпылыктын кандай экендигин билдирип турган.

«Этнографиялык топ» деген термин менен теги кыргыз эмес же аралаш тектеги: сарт-калмак, чала-казак, калмак, калча, ошондой эле, ата-теги белгисиз болгон: күркүрөө, күрөң, мөнкө сыяктуу топтор белгиленди.

Айрым учурларда жардамчы ирээтиндеги мааниси бар тармак («ветвь») жана «жаатташ» («жек-жаат») деген терминдер колдонулат.

Аталган терминдердин кандай колдонуларын көрсөтүү үчүн мисалга бугу уруусун алып көрөлү (2-сүрөт).

Анын башкы бөлүкчөлөрүнүн бири арык деп эсептелинет. Бул бөлүкчөдөгү уруктарга эшей, буларкы, соно, кедей, ондой ж. б. таандык. Бирок көп учурларда биз мындан майда уруктарды да көрсөтөбүз, мисалы, эгизей уругунун ичинде өтө майда беш каман деген урук бар. Мунун тескерисинче, урууларды структурасын мүнөздөөчү схемада (2-сүрөт) айрым уруктардын жашап турган жерин көрсөтүп жазганда биз көп учурда бир кыйла ирирээк уруктун атын да кошо келтиребиз, анткени ал жөнөкөй уруктардын аталыштарынын катарында кеңири колдонулуп келген. Мисалы, буларкы, кедей, соно уруктарына карата алганда аларды бириктирип турган жалпы аты — сарыке көп колдонулду. Кээ бир учурларда кыргыздарда бир нече урук өзүлөрүнүн жалпы түпкү бабасынын ысмы менен эмес, анын ылакап аты менен аталып, биригишкен. Мисалы, арык бөлүкчөсүндө кара кыз уулу жана кызыл сакал деген эки ылакап аталыш жолукту. Тигил же бул уруктун жашап турган жерин көрсөткөндө, биз кээде алардын өз аталышын эмес, эки-үч урук жалпы биригип аталып жүргөн ылакап атын бердик. «Этникалык аталыштардын көрсөткүчү» деген макалага берилген тиркемеде кээде гана берилбей калбаса, көпчүлүгүндө уруктардын аталышы да жана алардын ылакап аты да келтирилди.

«Урук» термини, эреже катарында, биз башка бир эмгектерде «бир атанын балдары» деп атаганга, б. а. үчүнчү-төртүнчү муундагы бир атадан тараган туушкан үй-бүлөлөрдүн тобуна ылайык келбейт [40]. Өтө көп учурларда урук бул жерде бир атанын балдарына караганда кеңири түшүнүлөт, ал урук мындай туушкан үй-бүлөлөрдүн ар түрдүү сандагы тобунан турушу мүмкүн. Бирок, кээде бул түшүнүктөр дал келген учурлар да болот. Биздин колубузда көптөгөн уруктар жөнүндө бир кыйла толук маалыматтар болгондуктан, алар уруктарга кирген туушкан үй-бүлөлөрдүн топторун аныктап бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берди. Биз урууларды структурасын дагы көбүрөөк майдалоону максатка ылайыктуу эмес деп таап, бир атанын балдарынын бардык топторун схемага киргизүүдөн баш тарттык. Бирок кээ бир уруктарга келгенде бул принциптен чегинген учурлар да болду. Мындай чегинүү, айрыкча, өткөндө калктын көбүрөөк эзилген бөлүгүнө таандык болгон бөлүкчөлөр менен уруктарга карата алганда, мисалы, солто уруусунун курамындагы жети кул бөлүкчөсүнө, сары багыш уруусунун курамындагы жети урук бөлүкчөсүнө карата алганда жана башка учурларда да зарыл болду.

Генеалогиялык уламыштар тарабынан көрсөтүлгөн урууларды катышы жөнүндө түшүнүк алуу үчүн кээде «отуз уул» деген жалпы аталыш менен бириктирип жүргөн оң жана сол (1-сүрөттү карагыла) канаттардын урууларынын курамын мүнөздөй турган жалпы схема келтирилди. Айрым урууларга таандык болгон кээ бир схемалардагыдай эле бул схемада урууларды менен уруктарды алардын түпкү теги менен байланышын көрсөтүп турган түз сызыктар менен бирге чекиттүү сызыктар да бар. Көпчүлүк учурда ал чекиттүү сызыктар бул уруунун (уруктун) түпкү тегибиз деп жүргөн ата-баба менен кандаштык байланышынын жоктугун билгизет. Мында, адатта кандаштык байланыштын ордун адаптация (сиңишип кетүү) ээлейт. Бул сарбагыш уруусунун жети урук бөлүкчөсүнө кирген кээ бир урууларды мисалында даана көрүнөт (5-сүрөт). Айрым учурда чекиттүү сызык ошол уруктун тигил же бул түпкү ата менен же уруунун белгилүү бир бөлүкчөсү менен байланышы али толук аныктала электигин жана шарттуу түрдө гана белгиленгенин көрсөтөт.

Бардык схемаларда уруктар майда сызыкчалуу тегерекчелер менен белгиленген. Майда сызыкчалуу эмес тегерекчелер урууларды, бөлүкчөлөрдүн жана уруктардын (чыныгы же легендалык) түпкү атасын билдирет. Айрым урууларды ата-бабаларынын саны айтылып жүргөн генеалогиядагы ата-бабалардын санынан кыскартылып берилди. Айрым учурда майда сызыкчалуу тегерекчелер менен өзүнчө белгиленбеген, чыныгы аты алардын ата-бабаларынын ысмы менен дал келип турган уруктар да майда сызыкчалуу тегерекчелер менен көрсөтүлдү. Бирок биз бул уруктарды алар өзүлөрүнүн ылакап аты менен белгилүү болгондуктан гана бөлүп көрсөттүк. Мисалы, сарбагыш уруусунда (5-сүрөттү карагыла) салыбек уулу деп аталган урук бар. Схемада бул уруктун түп атасы — Кожомшүкүр да көрсөтүлдү. Уруктун өз аты — кожомшүкүр, салибек уулу болсо анын ылакап аты.

Схемада көрсөтүлгөн уруктардын бир бөлүгүнүн аталыштары алар жайгашып жашап турган жерлерди сүрөттөп жазганда эскерилген жок. Бул сурамжылаган адамдардан керектүү маалыматтар алынбагандыктан улам келип чыккан мүчүлүштөр. Бирок, муну менен катар уруктардын жашап турган жерлерин сүрөттөп жазганда «Этникалык аталыштардын көрсөткүчүндө» да белгилүү бир урукка колдонууга болбой турган, бирок бир нече уруктун ата-бабасынын ысмы катарында эсептелип жүргөн аталыштар (мисалы, солто уруусундагы «момокон» деген аталыш, ж. б.) да учурайт. Биздин мындай ыкты колдонгондугубуздун себеби, белгилүү бир ата-бабадан (түп атадан) тараган уруктардын жайгашып турган жерлерин жетишээрлик түрдө так аныктоого дайыма эле мүмкүн боло бербеди. Мындай учурларда информаторлор баланча же түкүнчө адамдын (мисалы Момокондун) тукумдары жайгашкан жерлерди көрсөтүү менен гана чектелишти. Бир атанын балдары тибиндеги айрым бир өтө майда топтор өзүлөрүнүн аты менен аталбастан, алда канча алыскы түпкү ата-бабасынын ысмы менен жалпы аталышкандыктан, кээде, ошол түпкү ата-бабасынын ысмын келтирүүгө туура келди. Алсак, мисалы, солто уруусунда «дандыбай» деген аталыш менен (4-сүрөт), алар Дандыбайдын түздөн-түз тукумдары болбосо да, Кулболду дегендин тукумдары да аталып жүргөну белгилүү.

Кээ бир учурларда генеалогиялык уламыштарда көрсөтүлгөн уруктардын иш жүзүндөгү катышы ошол уруктардын өкүлдөрүнүн айткандары менен дал келбейт. Алар кээде өзүлөрүн таптакыр эле башка бир ата-бабанын тукумубуз деп эсептешет. Бугу уруусунун курамында (кыдык бөлүкчөсү) алдаке жана кудай бакты деген уруктар бар, алар жакшы белгилүү болгон генеалогияларга (2-сүрөттү карагыла) карабастан өзүлөрүн жаанбайлыктарбыз деп аташат. Ал эми жаныбек уругунун өкүлдөрү өзүлөрүн торгой уругуна таандык кылышып, көп учурда өзүлөрүн торгойлуктарбыз деп аташат. Бул, көпчүлүк учурда уруктардын узак мезгил бою чогуу жашап тургандыгынын, ал эми кээде тигил же бул социалдык окуялардын же процесстердин натыйжасы болуп саналат. Айрым бир урууларды мүнөздөөдө биз ушундай көрүнүштөрдү жолуктурдук.

Сөзүбүздүн акырында белгилеп кете турган нерсе, бул эмгекти даярдоодо этникалык аталыштар мурда өтө көп учурларда бурмаланып айтылып келгендиктен аларды өтө так берүүгө көп көңүл бурулду. Аталыштардын транскрипциясына биз азыркы кыргыз алфавитин негиз кылып алдык. Бул транскрипцияда «ж» белгисин орустун «дж» тамгасы сыяктуу окуу керек. Орус алфавитинде жок атайын кыргыз тамгалар диакритикалык белгилер кошумчаланып, орус тамгалары менен алмашылды. Мисалы, жумшартылган «у» жана «о» тамгалары «ў» жана «ö» түрүндө берилди. Мурунчул тыбыш үчүн

кыргыз алфавитиндеги «ң» тамгасы сакталды. Географиялык аталыштарда, ошондой эле туунду сөздөрдө «ж» белгиси колдонулган жок (мисалы жети кул, бирок джетикулдар).

Материалды баяндоону биз кыргыз элинин курамындагы негизги, көбүрөөк ири урууларга мүнөздөмө берүүдөн баштайбыз.

Бугу

Бугу уруусу кыргыз элинин оң канатынын курамындагы негизгилердин катарына кирет. Генеалогия жагынан ал сарбагыш уруусуна көбүрөөк жакын. Бирок бул жакындык феодалдардын саясий жана экономикалык үстөмдүк үчүн күрөшүнүн натыйжасында келип чыккан эки уруунун ортосундагы касташуунун пайда болушуна тоскоолдук кыла алган эмес. Күрөш, болжол менен XVIII к. 60–70-жылдарынан XIX к. 60-жылдарына чейин жүз жылга жакын созулган.

И. Г. Андреевдин кол жазмасынын негизинде бугу уруусу XVIII кылымдын акыркы чейрегинде кыргыздардын эң башкы жана өз алдынча турган урууларынын бири болгон деген корутунду чыгарууга болот. И. Г. Андреев башчысы Бирназар бий[41] болгон өзүнчө Бугу болуштугун атайт. Бугулуктар Айлден Кисей (Аристов боюнча) же Жилдей Кисек (И. Г. Андреевдин Этнография институтунда сакталып турган кол жазмаларынан алынган үзүндү боюнча) деген экинчи болуштукту да түзгөн деп болжолдоого болот, мунун башында Шапак бий[42] турган. Сыягы, бул болуштуктун курамына бугулардын бөлүкчөлөрү желдең жана кыдык да кирсе керек, кол жазмада булардын аты бурмаланып берилген. Бул бөлүкчөлөр эзелтеден бери эле бири менен бири коңшу турушкан[43].

Ч. Ч. Валихановдун жогоруда эскерилген кол жазмасында камтылып турган жана анын жеке өзү тарабынан жазылып алынган бугулуктар жөнүндөгү маалыматтар өтө баалуу болуп саналат.

Ал бугу уруусу 10 миңге жакын түтүндөн тураарын жана анын башкы бөлүкчөлөрү алсейит, тынымсейит жана арык экенин жазат. Бугулуктардын кыштоолору Терскейде (б. а. Ысык-Көлдүн түштүк жээктеринде, ал эми жайлоолору — Каркыра өрөөнүндө, Музарттын түштүк беттеринде, Текесте жана Сары-Жазда болгон. Бугулуктардын эн тамгасы, Ч. Валиханов боюнча, жагалмай деп аталып, т түспөлдө сүрөттөлгөн. Алардын урааны «жанкороз» болгон. Ч. Валиханов бугу уруусунун генеалогиясы жана структурасы боюнча маалыматтарды келтирет. Ал маалыматтар толук болбосо да биздин мезгилибизде карыялардан алынган маалыматтар менен, б. а. Ч. Валихановдон жүз жылдан кийин да жалпысынан дал келип турат. Алсак, мисалы, кыдык бөлүкчөсүнүн курамында ал кудай бакты, жакшылык, торгой жана жаманбай (туурасы жаанбай) деген уруктарды, б. а. акыркы мезгилге чейин жашап келген дээрлик бардык негизги уруктарды атайт.

Ч. Валиханов билдирген маалыматтар кийин П. П. Семёнов тарабынан «урууларды» жана «уруктардын» саны жөнүндөгү маалыматтар менен толукталып, анын «Кыргыздар» деген макаласына киргизилген, макала «Географо-статистический словарь Российской империи» (т. II, СПб, 1865)[44] деген сөздүктө басылып чыккан. Бул маалыматтар боюнча бугулуктардын саны 11 миң түтүнгө же эркек-аялы болуп 55 миңден 60 миңге чейин жеткен. Бугу уруу сунун эң маанилүү бөлүкчөлөрү жана уруктары жөнүндөгү бул маалыматтар анча көп эмес түзөтүүлөр менен В. В. Радловдун «Aus Sibirien» (230, 232–233-бб.) деген эмгегине кирген.

Октябрь революциясынын алды менде бугулуктар Пржевальск уездинин чыгыш бөлүгүндө жашап турушкан (Күрмөнтү, Кең-Суу, Түп, Түргөн, Барскон, Семиз-Бел болуштуктары жана Тоңдун бир бөлүгү).

Бугулуктардын кыштоолору менен жайлоолору Ысык-Көлдүн түндүк жээгинин анчалык чоң эмес чыгыш бөлүгүн, ошондой эле, көлдүн чыгыш жана дээрлик бүт түштүк жээгин ага туташ жаткан Тянь-Шандын тоо этектери менен кыркаларын, Кытайдын чек арасына чейин ээлеп турушкан. 100–150 жыл мурда бугулуктардын көчүп-конуп жүргөн жерлери түндүккө жана түндүк-батышка, Кеген жана Текес сууларынын өрөөнүнө чейин созулуп жатканын көптөгөн булактар кабарлайт. Ушул мезгилде да бугулуктардын бир кыйла тобу КЭРдин Синьцзян-Уйгур автономдуу облусунун чектеринде, Текес өзөнүнүн өрөөнүнүн бир бөлүгүндө жашап турат[45].

Жогоруда аты аталган болуштуктарды изилдөөнүн натыйжасы келтирилген «Материалдарда» «Түпкү аталар», б. а. бугу уруусунун бөлүкчөлөрү менен уруктары жөнүндөгү маалыматтар Күрмөнтү, Кең-Суу, Түп жана Семиз-Бел болуштуктары боюнча гана бар. Ошондуктан бул жерде жолуга турган этнонимдер биринчи үч болуштукта өзүнчө жашап турган белек, booke жана боор, Семиз-Бел болуштугунда жашап турган арык бөлүкчөлөрүнө гана тиешелүү. Белек, booke жана боор бөлүкчөлөрү боюнча такабай, токой, токоч, алдаяр, толубай, боор, сарыбай, кудайменде, бирназар, алдаш, шапак, шүкүр, кожош, меңмурат, тогузбай, элчибай, теңизбай уруктары аталат. Арык бөлүкчөсү боюнча: байым, сары калпак, сейитказы, торок, эгизбай, бал татыр, жоо татыр[46] уруктары аталат.

Белек бөлүкчөсү Чыгыш-Жети-Өгүз жана Батыш-Жети-Өгүз болуштуктарынын калкынын олуттуу бөлүгүн да түзүп турган, ал эми арык бөлүкчөсү болсо бүткүл Түргөн болуштугунда жайгашып турган. Заукинск жана Барскон болуштуктарында желдең жана бапа бөлүкчөлөрү жашап турган. Тоң болуштугунун калкынын негизги бөлүгүн кыдык бөлүкчөсү түзгөн. Бугулуктар жайгашып турган он болуштукта 12055 кожолук[47] бар болгон. Бирок бул болуштуктардын бардык эле тургундары өзүлөрүн бугулукпуз деп эсептешкен эмес. Алсак, Чыгыш-Жети-Өгүз жана Батыш-Жети-Өгүз болуштуктарында өзүлөрүн дөөлөс, кытай, саруу, мундуз, коңурат деп атаган жана дагы башка топтор жашап турган. Түп болуштугунда моңолдор менен мундуз топтору, Күрмөнтүдө кытай, Тоңдо саяк, кыпчак, кушчу ж. б. жолуккан. Бардык ушул топтор ар түрдүү себептер менен бугулуктардын арасында туруп калган башка уруулардын бөлүктөрү болгон. Эмнеси болсо да бугулуктар 11 минден кем эмес кожолукту түзгөн деп болжолдоого болот.

Арык (же арык тукуму), желдең (бул аталыш менен Алсейиттин уулу Тумакашканын бүт тукуму бириккен), бапа, кыдык жана белек бугу уруусунун башкы бөлүкчөлөрү катарында эсептелген (2-сүрөттү кара). Экинчи маанидеги, анчалык чоң эмес бөлүкчөлөргө асан, кара мырза, токоч, боор, ит бок жана booke таандык болгон. Арык бөлүкчөсү, так айтканда, бугу уруусу менен бир катарда өз алдынча уруу деп бөлүнүп айтылууга тийиш эле, анткени генеалогиясы жана ата-теги боюнча аны бугулуктардын бир бөлүгү деп кароого болбойт. Генеалогиялык уламыштарга таяна турган болсок, анда бугулуктар деп Алсейиттин тукумдарын гана сөздүн чыныгы маанисинде айтууга болот (2-сүрөттү карагыла), анткени ушулар гана бугу деген жалпы ат менен аталып жүрүшкөн; анын аялы — Мүйүздүү энени бугулуктар түпкү энебиз деп эсептешкен. Мына ушул ойдон улам жана башка айрым себептердин негизинде бугу уруусунун тынымсейит бөлүкчөсүн биз өз алдынча уруу катарында бөлүп көрсөттүк. Арык бөлүкчөсү негизинен узак жылдар бою бугулуктардын башка

бөлүкчөлөрү менен чогуу турмуш өткөрүп, арыктар жашап турган жерлер бугулуктардын, айрыкча белек бөлүкчөсүнүн жерлерине туташ жаткандыктан азырынча шарттуу түрдө бугу уруусуна таандык кылынды.

Бугулук карыялардан алынган маалыматтарга ылайык теги жагынан бугуларга таандык кылынып жүргөн кыргыз калкынын топтору негизинен Ысык-Көл боюнда жайгашып турган. Пункттар 1-таблицада аталды.

1-таблица

Өзүлөрүн теги боюнча бугу уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
Арык	
БАЛТАТЫР	
Эшей	Жолголот Ново-Вознесенск району*
Кедей	Ак-Булуң, Зындан Ново-Вознесенск району
Буларкы	Ошондо эле
Соно	Маман (Октябрьское, 20 үй-бүлө), Жаңы-Арык, Тегизчил, Кара-Чий Пржевальск району
Эгизей	Семизбел** Балыкчы району; Ак-Булуң Ново-Вознесенск району
Беш каман	Маман (он үй-бүлө) Пржевальск району; Семизбел Балыкчы району; Кара-Күнгөй Кочкор району
Өндон	Ак-Булак Ново-Вознесенск району; Маман (16 үй-бүлө) Пржевальск району; Кара-Күнгөй Кочкор району
Сары калпак	Маман (18 үй-бүлө) Пржевальск району
ЖОО ТАТЫР	
Сокур	Кара-Күнгөй Кочкор району
Байым (Майым)	Үч-Кайнар, Маман (15 үй-бүлө), Кара-Чий, Пржевальск району; Кыргыз Боз-Учук Ново-Вознесенск району; Кара-Күнгөй Кочкор району
Сейитказы	Кыргыз Боз-Учук, Кайырма-Арык Ново-Вознесенск району; Кереге-Таш Пржевальск району
Дүйшө	Чоң-Жергез Ново-Вознесенск району
Кара кыз уулу	Орус Жергез Ново-Вознесенск району

* Кээ бир учурларды эске албаганда, бул жерде жана андан ары 1958-жылдын октябрына чейин жашап турган райондордун аты жана административдик (райондук) бөлүнүү сакталды.

Кыргыз ССРинин калк жайгашкан пункттарын камтыган расмий маалыматнааманын жоктугу, бул эмгекке тиркелип берилген картада андай аталыштардын аз санда болушу, ошондой эле калктуу пункттар менен этнонимдердин көп учурда дал келиши бир нече жүздөгөн элдүү пункттарды жазуудагы белгилүү системаны колдонуунун зарылдыгына алып келди. Бул жерде кабыл алынган аталыштар кыргыздардын колдонулуп жүргөн элдик аталыштарына көбүрөөк ылайык келет. Биз элдүү пункттардын бул жазылыштарын колдонууга киргизели деген ниеттен алыспыс, ошондой болсо да географиялык аталыштарды жазууда кабыл алынган принципти тутууну максатка ылайыктуу деп таптык: дефисти пайдаландык, дж аффиксин орустун дж тамгасы менен, мурунчул тыбышты — ң тамгалары менен бердик. Эринчил үндүү тамгалар этнонимдерди жазганда ө жана ү түрүндө берилди.

** Семизбелдин аймагында Оттук, Ак-Өлөң, Кара-Шаар айылдары, Улахол кыштагы жайгашып турат.

1	2
Татыгул	Чоң-Жергез Ново-Вознесенск району
Калматай	Кыргыз Боз-Учук, Ичке-Жергез (Кичи-Жергез), Ой-Калча Ново-Вознесенск району
Кара такыя	Ичке-Жергез Ново-Вознесенск району
Отуз уулу	Отуз уул Пржевальск району
Торок	Маман (8 үй-бүлө) Пржевальск району
Кызыл сакал	Сары-Камыш Пржевальск району
ЖЕЛДЕҢ	
Ак күп	Дархан Покровка району
Күрүчбек	Ошондо эле
Тойчу	Ошондо эле
Итий бас	Ошондо эле
Кедей	Чычкан Покровка району
Койке	Ошондо эле
Темир	Ошондо эле
Кубул	Ак-Терек Покровка району
Муратжан	Тосор Покровка району
Шүкүр	Ошондо эле
Маркаш	Тамга Покровка району
Назарбек	Кичи-Жаргылчак Покровка району
Куттуккожо	Ошондо эле
Манжы	Кичи-Жаргылчак, Чоң-Жаргылчак Покровка району
Кара күчүк	Сары катын тайпасынын ичинде (2-сүрөттү кара)
БАПА	Барскон Покровка району; Пржевальск шаары — 15 үй-бүлө
КЫДЫК	
Торгой	Туура-Там, Төрт-Күл, Туура-Суу, Темир-Канат, Кызылчек, Большевик Тоң району
Түлөөгул	Кызылчек Тоң району
Жаанбай	Кызыл-Дөбө, Көк-Сай, Ак-Сай, Киров, Ворошилов Тоң району
Жакшылык	Бөкөнбаев, Таш-Дөбө, Ак-Сай Тоң району
Алдаке	Ак-Сай Тоң району
Кудайбакты	Көк-Сай, Кызыл-Дөбө, Ак-Сай Тоң району
Жаныбек	Төрт-Күл Тоң району
ИТ БОК (Мамбет уулу)	Шаты Түп району
БООКЕ (Такабай уулу)	Ичке-Суу, Шаты Түп району; Чоң-Өрүктү, Кичи-Өрүктү, Орто-Өрүктү Ысык-Көл району
БЕЛЕК	
Тогузбай	Тасма Түп району
Элчибай	Тогузбай (Арал) Түп району
Кожош	Долон, Түп Түп району
Шүкүр	Сары-Дөбө, Кош-Дөбө, Элчибай Түп району
Теңизбай	Чолпон, Тепке, Сары-Көл Түп району
Алдаяр	Чоң-Өрүктү, Кичи-Өрүктү, Орто-Өрүктү Ысык-Көл району; Ой-Тал, Ой-Булак, Кудургу Түп району

1	2
Токой	Сары-Булак, Күрмөнтү Түп району
Токоч	Талды-Суу Түп району
Саты	Ошондо эле
Толубай	Талды-Суу, Шаты Түп району
Аалыбай	Көөчү, Кең-Суу Түп району; Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
Мураталы	Сары-Тологой Түп району
Данияр	Желе-Дөбө, Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
Тилекмат	Шалба, Сүттүү-Булак, Чоң Кызыл-Суу Покровка району
Бүрбүжал	Жети-Огуз Жети-Огуз району
Кудайменде	Токтоян Түп району
Түкөк	Кең-Суу Түп району
Тазабек	Сары-Тологой (көпчүлүгү), Кең-Суу Түп району; Жайылма Ново-Вознесенск району
Шапак	Токтоян, Жылуу-Булак Түп району
Мүкө	Шапак Ново-Вознесенск району
Сокур	Ошондо эле
Шералы	Кең-Суу (50%), Чоң-Таш, Корумду Түп району; Раздольное (20 үй-бүлөгө жакын) Ново-Вознесенск району
Чурум	Жылуу-Булак Түп району
АСАН (Асан тукуму)	Жанты-Арык (30–40 үй-бүлө), Кара-Чий Пржевальск району
КАРА МЫРЗА	Токтоян (30 га жакын үй-бүлө) Түп району
ТОКОЧ	Кара мырзанын тукумдарынын ичинде (5–6 үй-бүлө)

Тынымсейит

Генеалогиялык уламыштарда тынымсейит тобунун түпкү теги бугу уруусу менен байланыштырылат. Алардын жалпы түп атасы, Тагайдын чөбүрөсү Мырзакулду аташат. Ушуга байланыштуу кыргыздардын этникалык курамына тийиштүү болгон бардык булактарда тынымсейит тобу саны жагынан көптүк кылган бугу уруусунун бир бөлүгү катарында каралат. Бирок, биздин пикирибиз боюнча, тынымсейит тобунун ата-теги башка экендигин жана аны өз алдынча уруу катарында бөлүүгө болорун ырастай турган даректер аз эмес. Муну, баарынан мурда, тынымсейит тобунун улуу муундарынын өкүлдөрүндө алардын бугу менен жалпылыгы жөнүндөгү ачык-айрым бир пикирдин жок экендиги далилдеп турат. Муну, ошондой эле, тынымсейиттердин азыр жайгашып турган жана өткөндө алардын көчүп-конуп жүргөн жерлери ырастайт. Тынымсейиттер бугулуктар конуп-көчүп жүргөн аймактарга жакын турушканы менен, алар толук өз алдынча болушкан, муну Ч. Валихановдун эскертүүсүнөн да көрүүгө болот[48]. Тынымсейиттердин тобу Кытайдын коңшу райондору менен тыгыз байланышы болгон.

Бугулуктардын көчүп-конуп жүргөн жерлерине өзү барып, бугу уруусунун структурасын кылдаттык менен иликтеп чыккан В. В. Радловдун анда тынымсейит бөлүкчөсүнүн бар экенин белгилебегенин кокустук деп эсептөөгө болбойт[49].

Тынымсейиттер бир туугандар Кабелини (же Каабелини), Шалтакты жана Мортукту өзүлөрүнүн түпкү ата-бабалары деп эсептешет. Акыркысын кээде Кан Мортук же Каммортук деп аташат. Мортуктун тукумдары бир кыйла

көп санда болгон, ошондуктан Мортуктун уулдарынын ысмы менен аталган Токтогул менен Жаманак тынымсейит уруусунун негизги бөлүкчөлөрү болуп саналат. Шалтак бөлүкчөсүнүн саны бир кыйла аз (3-сүрөттү кара). Уламыштарга караганда Токтогулдун 9 уулу болгон. Уруулардын ортосундагы жаңжалдардын натыйжасында токтогул бөлүкчөсү бүт бойдон Батыш Кытайдын чектеринде жашап турган, ал жактан Токтогулдун беш уулунун тукумдары азыркы жайгашып турган аймакка көчүп келишкен. Аларды бул жердегилер көпкө чейин калмактар же калмакылар деп аташкан[50]. Токтогулдун калган төрт уулунун тукумдары, сыягы, азыркы Синьцзяндын аймагында калышса керек. Алардын тагдыры жөнүндө так маалыматтар жок.

Тынымсейиттердин негизги бөлүгү узак жылдар бою Нарын дарыясынан түндүктү карай Он-Арча өзөнүнө чейинки аралыкта, Тянь-Шань облусунун Нарын районунун аймагында, азыркы орун алып турган айыл-кыштактарда жашайт. 1913-жылы алар Пржевальск уездинин Он-Арча болуштугунун калкын түзүшкөн. Алар 1200 кожолук болгон. Бул жакта тынымсейиттердин кыштоолору Миң-Булак, Оттук, Арчалы-Суу, Оро-Башы, Баш-Нура, Орто-Нура, Эчки-Башы, Кытайчы, Сары-Булак, Ичке-Суу, Кыз-Мазар, Ийри-Суу, Кара-Суу өзөндөрүндө жана башка жерлерде жайгашып турган[51]. Бул территорияда жашап турган жана өзүлөрүн ата-бабаларынын ысымдары менен аташкан тынымсейиттердин топтору 2-таблицада саналып көрсөтүлдү.

2-таблица

Тянь-Шань облусунун Нарын районундагы өзүлөрүн теги боюнча тынымсейиттерге таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар	Аталышы	Элдүү пункттар
ТОКТОГУЛ			
Дөрбөң уулу	Орто-Нура	Сарт бала	Тегерек-Булак
Чыйбыт уулу	Ошондо эле	Жумаш	1-чи Миң-Булак
Орус уулу	Сары-Булак	Тотуя (Жаманактын экинчи аялынын аты боюнча)	Эчки-Башы
Бай казак	Ак-кыя		
Мөнкө	Ошондо эле		
Былжык	Кытайчы	АЯН (Жаманактын үчүнчү аялынын аты боюнча)	Оттук
Дүлөй уулу*	Мазар		
Бөжөкөй	Сары-Булак		
Шопок	Төш-Булак	Ырыс (Кашкарынын экинчи аялынын аты боюнча)	1-чи Миң-Булак
Төлөмүш	Эмгекчил		
Жылчымыш	Чет-Нура		
ЖАМАНАК		ШАЛТАК	
Кемпирек	1-чи Миң-Булак	Меңдибек	Ак-Булуң
Опо	Ошондо эле	Чабалдай	Ийри-Суу
Мөндөш	Ошондо эле	Кызыл таз	Ак-Булуң, Эмгекчил
Сырдыбай	Эчки-Башы, 2-Миң-Булак	Кара таз	Эмгекчил
Сырымбет	2-Миң-Булак		

* Дүлөйдүн бир тууганы — Чакыранын тукумдарын да ушундайча аташат.

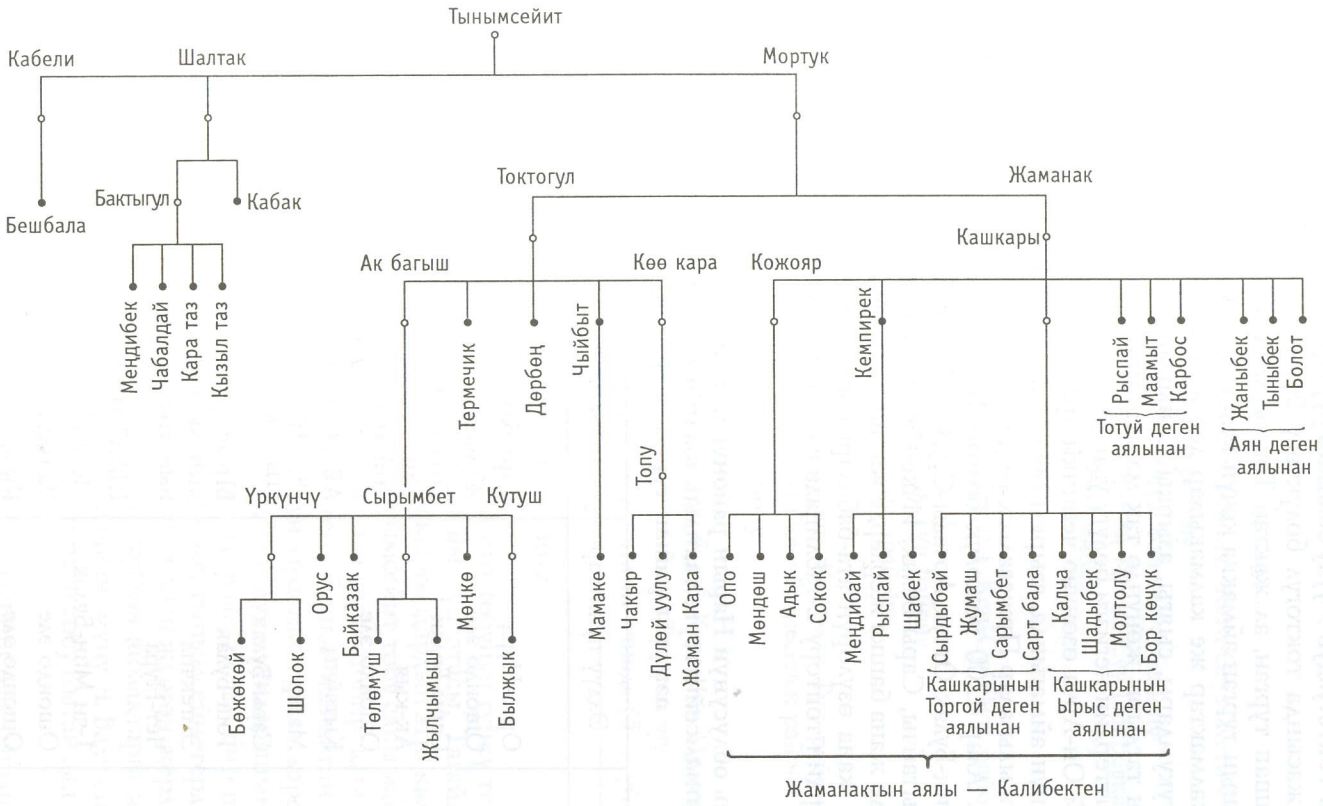

3-сүрөт. Тынымсейит уруусунун структурасы

Тынымсейиттердин кээ бир уруктары Нарын районунан тышкары, негизинен Ысык-Көл боюнда жашайт. Шалтактан тараган кабак уругу, ошондой эле кара таз менен кызыл таздын уруктарынын бир бөлүгү Кабак жана Ак-Кочкор айылдарында жана Жети-Өгүз районунун башка кыштактарында чачыранды жашап турушат. Ошол эле райондун Ак-Кочкор айылында жана Ак-Шыйрак (сырт тараптагы алыскы жайыттар) деген жерде чабалдай уругунун бир бөлүгү орун алган. Акырында, Тоң районунун Көк-Сай айылында, бугу уруусунун кудайбакты уругу менен бирге Кабелинин тукумдары жашайт, алар өзүлөрүн беш бала деп аташат. Покровка районундагы Чычкан айылында беш бала уругунан тогуз үй-бүлө; Жети-Өгүз районунун Ак-Дөбө айылында он үй-бүлө бар экени белгилүү болду. Беш бала менен кабактардын арасында сокок уругунун өкүлдөрү учурайт. Чүй районунун Кара-Дөбө айылында сарбагыш уруусунун кээ бир уруктары менен бирге адык уругунан чыккан топ жашап турат (алты үй-бүлө).

Солто

Оң канаттын кыргыздарынын ири урууларынын ичинде бугудан кийинки орунду солто уруусу ээлейт. Бул уруу XVIII кылымдагы кытай булактарында эскерилбесе да И. Г. Андреев тарабынан түзүлгөн «болуштуктардын» тизмесинде көрсөтүлгөн. Ал башында Гашибек бий турган Солто болуштугун атайт[52]. Бул болсо солто уруусун кыргыз элинин курамында эчак эле калыптанып бүткөн жана түпкү теги боюнча өз алдынча болгон негизги урууларды катарына кошууга мүмкүндүк берет. В. В. Радлов солтолуктарда өзгөчө эн тамгасы бар экенин белгилейт. Ал мындай деп жазат: «Бугу менен сарбагышта Жагалбай (туурасы: жагалмай — *С. А.*) деп аталган эн тамга (менчиктин белгиси), солтодо Ай-тамга колдонулат[53]. Ушундан улам мурда бул урууну «ай тамгалуу солто» деп да аташкан.

Солто уруусу көнөө замандан бери эле Чүй өрөөнүнүн борбордук жана батыш аймактарында, Чүй дарыясынын түштүк боюнда жашап турган. Анын көчүп-конуп жүргөн жайлоо-кыштоолору да канатташ жаткан Кыргыз Ала-Тоосунун өзөндөрүнөн орун алган. Октябрь революциясынын алдында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн маалыматтарына караганда солтолуктар Жети-Суу облусунун Пишпек уездинин он болуштугунун жана Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата уездинин эки болуштугунун аймагында жашап турган. Солто уруусунун курамына, адатта, уруусу башка бир кыйла көп топтор да кошулган. Ушундай топторду чыгарып салгандан кийин жогоруда айтылган изилдөөлөрдүн учурунда солтолуктардын саны жана алар жайгашып жүргөн жерлер 3-таблицанын[54] маалыматтары менен мүнөздөлгөн.

Мына ошентип, эки уездде солтолуктардын 10 миңден кем эмес кожолуктары болгон.

Белгилеп кете турган нерсе, Г. С. Загряжский билдиргендей, талкан бөлүкчөсүнүн байсейит жана бошкой уруктарынын жайлоо-кыштоолору 1867-жылы уруктар ортосундагы чыр-чатактардын натыйжасында Талас жакка ооп, ал эми бул уруктар Кара-Балта өзөнүнөн батышты карай, аларга дуулат казактары тарабынан өз ыктыяры менен бөлүнүп берилген жерге көчүп келишет (Чүй өрөөнүндөгү азыркы Панфилов району)[55]. Көрсөтүлгөн уруктардын манаптары менен кошо жаңы жерге аларга көз каранды болгон жүздөгөн катардагы малчылардын чарбалары да кошо келген. Талас өрөөнүнүн калкынын бир бөлүгү да солтолук манаптарга көз каранды болуп калат. Олуя-Ата уездинин курамында солтолор жайгашып турган эки болуштуктун пайда болушу, ошондой

эле Талас өзөнүнүн өрөөнүндөгү солтолуктардын жайгашып, жашап калышы ушул жагдай-шарт менен түшүндүрүлөт.

Солто уруусу этникалык курамы боюнча бир кыйла татаал болгон урууларга кирет. Бул, биринчиден, солтолуктардын көчүп-конуп жүргөн жерлеринин географиялык жайгашына, алардын сарбагыш, чекир саяк, кушчу, жетиген жана башка топтордун ортосунда жайгашып тургандыгы, казактар менен жакын кошуна болгондугу менен түшүндүрүлөт. Экинчиден, солтолуктардын жетекчилери XVII кылымдан тартып эле активдүү саясий роль ойной башташкан. Биз тараптан жазылып алынган тарыхый аңгемеге караганда солтолуктардын ата-бабаларынын бири, Чаа бий Эшим хандын тарабында туруп, Турсун ханга каршы күрөшкө катышкан экен[56]. Солтолуктардын согушчандыгын кыргыз турмушун биринчи изилдеген орус изилдөөчүлөр да белгилешкен[57]. Мындай согушчандыкка бир жагынан, чачыранды уруктардын сырткы кол салуудан өзүлөрүн коргоого табигый түрдө умтулуусу, экинчи жагынан, солтолуктардын феодал төбөлдөрүнүн ач көз кызыкчылыктары негиз болгон.

3-таблица

Октябрь революциясы болоордун алдында солто уруусунун саны жана жашап турган жерлери

Болуштук	Кожолуктардын жалпы саны	Алардын ичинде солтолуктардыкы	Солтолуктардын чарбалары %
	Пишпек уезди		
Кара-Балта	1179	1003	85,0
Жамансарт	701	485	69,2
Багыш	833	791	95,0
Батыш-Сокулук	1110	949	85,0
Чыгыш-Сокулук	1091	767	70,0
Талкан	1814	1405	77,4
Узунгыр	971	971	100
Каракийин	813	813	100
Ысык-Ата	848	775	91,4
Бөлөкбай	1339	257	19,1
	Олуя-Ата уезди*		
Жайыл	1029	—	—
Талкан	1150	—	—

* «Материалдарда» Олуя-Ата уезди боюнча солто уруусунун бөлүкчөлөрү жөнүндө толук маалыматтар жок. Жайыл болуштугу боюнча гана жаил (туурасы жайыл) деген бир бөлүкчө көрсөтүлгөн. Ушундан улам ата-теги башка топторду бул жерде бөлүп көрсөтүүгө жана солтолуктардын кожолуктарынын санын тактоого мүмкүндүк бербеди. Ошондуктан бардык кожолуктарды (чарбаларды) шарттуу түрдө солтолуктарга таандык кылууга туура келди. Иш жүзүндө бул болуштуктарда солтолуктардын ичинде моңолдор, жетиген, кытай, саруу жана башка урулардын топтору да жашап турган.

Солто уруусунун этникалык көп түрдүүлүгү мурда В. В. Радлов тарабынан да белгиленген, ал солто уруусунун курамында жетиген, кутчу, саруу, моңолдор, кытай, мундуз, азык уруктары бар экенин атап көрсөткөн. Бирок ал солто уруусунун өз бөлүкчөлөрүн бөлүп көрсөткөн эмес[58].

Солто уруусунун структурасын жана анын генеалогияларын кылдаттык менен иликтөө анын курамынан, биздин маалыматтарыбыз боюнча, түпкү теги жагынан оң жана сол канаттардын башка уруу-уруктары менен байланыштуу болгон, бирок адатта солто уруусуна таандык кылынып жүргөн топторду бөлүп көрсөтүүнүн зарылдыгына алып келди.

Солтолордун ичинде башка уруулардан болгон ири топторго суу мурун (1000 кожолуктан көбүрөөк), асылбаш (258 кожолук), ак буура (200 гө жакын кожолук) кирет. Суумурун тобун биз таптакыр өз алдынча жүргөн уруу катарында бөлдүк. Асылбаш жана акбуура топтору, карыялардын айтуусу боюнча, түпкү теги жагынан Түштүк Кыргызстанды жердеген эң ири адигине уруусуна таандык. Айрым изилдөөчүлөр асылбаш жана акбуура топторун солто ичинде жети кул[59] бөлүкчөсүнүн курамына киргизип жүрүшөт.

Солтолордун ичинде жашаган, бирок өзүлөрүнүн башка этникалык текке таандык экенин билген моңолдор (152 кожолук), кушчу (147 кожолук), кыпчак (118 кожолук), мундуз (100 кожолук), кытай (98 кожолук), жетиген (85 кожолук), азык (50 кожолук), саруу, чекир саяк, сарбагыш, адигине, төбөй сыяктуу топтор башка уруулардын бөлүгү болуп саналат. Пишпек уездинин солтолорунун курамындагы бардык ушул уруусу башка топтордун өкүлдөрү жалпы жонунан 2500 гө жакын кожолуктан турган[60]. Бул топторго киргендердин бир аз бөлүгүн «букаралар», б. а. солтонун чоң жана майда манаптарына тигил же бул даражада экономикалык жактан көз каранды болуп жүргөн адамдар түзгөн[61].

Солтонун курамында (4-сүрөттү кара) түпкү теги жөнүндө ар түрдүү пикирлер айтылып, билерман санжырачылардын арасында да олку-солкулукту пайда кылып жүргөн бир нече уруктар бар. Ушунун өзү эле бул уруктарды кандай болбосун солто уруусуна байлап-матап салууга умтулган аракеттердин жасалма аракет экенин далилдеп турат.

Айрым уруктардын башка уруулардан экендиги талашсыз моюнга алышат, ал эми айрым учурларда (жетиштүү түрдө ынандырарлык болбосо да) алардын түпкү ата-бабасынын (же ата-бабаларынын) этникалык тегин да аташат.

Жогоруда айтылгандардын бардыгы негизинен солто уруусунун негизги бөлүкчөлөрүнүн бирин түзгөн жети кул уруктарына тиешелүү. Бул бөлүкчөгө биздин өзгөчө көңүл бургандыгыбыздын себеби ал кыргыз калкынын эң эле куру жалак калган бөлүгүн түзгөндүгүндө. Булар артыкчылыктоо уруктардын манаптары тарабынан ырайымсыздык менен эзилип келген жөнөкөй букара гана болбостон, жети кул бөлүкчөсүнө киргендердин бардыгы кулдардын тукуму деп эсептелип, ушундан улам алар коомдо эң эле төмөнкү абалда турушкан. Солтонун үстөмдүк кылып турган феодал төбөлдөрү жети кул тукумдарын өз тарыхына, өз генеалогиясына ээ болууга укугу жок, өз урук-уруусу жок, тексиз, жетесиз адамдар катарында карашкан.

Солтонун манаптары жети кулдуктарды өзүлөрүнүн бөлүкчөлөрү менен уруктарынын курамына каалагандай кылып кошуп ала беришкен, мунун натыйжасында жети кулдуктар өзүлөрү да өздөрүн солтобуз дешип атап калышкан. Солто ичиндеги мындай көрүнүштөр жөнүндө бир убактарда Г. С. Загряжский менен А. Соколов да жазышкан[62].

Кылдат байкоочулар менен изилдөөчүлөр солтонун манаптарынын карамагындагы букаралардын чыныгы курамын көрсөтүүгө жетишип, муну менен

букаралардын феодал ээлеринин бөтөн уруулуктарды эксплуатациялоосунун негизинде жаткан татаал эмес «механизмди» ачып бере алышкан. Бул көз караштан алганда А. Соколовдун «Кара-кыргыздар жөнүндөгү» эмгеги чоң кызыгууну туудурат. Ал келтирген материалдардан көрүнүп тургандай, Пишпек уездинин Сокулук болуштугунда талкан (буга аз сандагы жана кедей, кичи атанын балдарынан тараган («младшей линии») майда манаптар кирген жок) бөлүкчөсүнөн чыккан 50 дөн ашпаган манаптардын үй-бүлөсүнө 18 аталыштан турган топтордон жана уруктардан турган букаралардын 1800 дөн көбүрөөк кожолуктары таандык болгон, булардын ичинен 520 кожолук асылбаштар, 500 гө жакын кожолук жоочалыштар, 205 ке жакын кожолук Мааке уругунан чыккандар, 180 ге жакын кожолук төлөктөр ж. б. болгон[63]. Октябрь революциясынан кийин бул кулдардын тукуму өзүлөрүнүн этникалык аталышын калыбына келтиришкен. Солто уруусунун структурасы боюнча келтирилген схемада (4-сүрөттү кара) биз жети кул бөлүкчөсүнө кирген уруктардын да курамын мүмкүн болушунча толук чагылдырууга аракеттендик.

Бул бөлүкчөнүн курамына кирген уруктардын тизмеси боюнча ар түрдүү пикирлер бар. Аларды салыштырып көргөндө бул бөлүкчөгө төмөнкү алты урук кирген деп ишенимдүү түрдө корутунду чыгарууга болот, алар: беш көрүк, мааке, шалта, жоочалыш, төлөк жана көгөй. Жетинчи урук жөнүндөгү пикирлер дал келбейт. Айрымдар акбуура уругун аташса, башкалары — асылбашты[64], үчүнчүлөрү сөөкмурунду аташат. Башка бир учурда кайдоол уругу да айтылды. Жети кул бөлүкчөсүнө (анын «жети кул» деген аталышына карабастан) жогоруда саналып өткөн бардык уруктар кирген деп эсептөө туура болоор эле.

Бул уруктардын социалдык тагдыры кандайча болгону Сагымбай Аймамбаевдин[65] айткандарынан көрүнүп турат. Анын айткандарына караганда Түлөберди (талкан бөлүкчөсүнөн) манаптын уулдары атасы өлгөндөн кийин букараларды мурас катарында энчилеп бөлүп алышкан. Бөлүштүрүүнү уулдарынын бири — Чыны башкарган. Ал өзүнө беш көрүк жана мааке уруктарын алган. Канайга төлөк уругун берет. Эшкожого — жоочалыш, шалта жана карасакал (кийинкиси акбуура уругунун бир бөлүгү) уруктарын, Карбоско — асылбаш уругун берген. Бул бардык уруктардын кайсы ата-тектен чыкканды-гын «мыйзамдуу» кылып көрсөтүү үчүн бул уруктарга өз ысмын берген ата-бабалары солтонун кеңири таралган генеалогияларында кичи аялдын (токолдун) уулдары же солто уруусунун башка бир ата-бабаларынын уулдары же алардын асыранды уулдары катарында айтылат.

Жоочалыш жана төлөк уруктарынын теги кээ бир информаторлордун пикири боюнча, казак болушу ыктымал[66]. Сөөкмурун уругунун ата-тегин кээ бирөөлөр нойгут уруусу менен, башкалары — жедигер уруусу (эки уруу тең Түштүк Кыргызстанда жайгашкан) менен байланыштырышат, үчүнчүлөрү — сөөкмурундуктардын түп атасы калмак деп эсептешет.

Шалта уругу айрым пикирлер боюнча тейит уруусуна таандык кылынат. Кайдоол уругун да айрымдар кушчу уруусу менен, же багыш уруусу менен байланыштырышат. Мааке уругунун өкүлдөрү өзүлөрүнүн түпкү бабасы Курман саруу уруусунан чыккан деп эсептешет. Беш көрүк уругу өзүлөрүнүн башкы ата-бабаларынын бири — Мышык тейит уруусунан чыккан легендарлуу Шырдакбек хандын уулу деп болжолдошот. Тейиттен чыккан асыранды Жаныбек Мышыктын иниси болуп калат. Жүрүштүн учурунда Жаныбек таап алган эркек бала Жолдош деп аталып, алардын жолдошу болуп калат. Кийин Жаныбек өзүнө кожо тарабынан берилген дагы бир эркек баланы тарбиялап өстүрөт. Ал баланы Кожомберди деп аташат. Аталган төрт адамды беш көрүктүктөр ата-бабабыз деп эсептешет. Алсак, биздин информатор Сагымбай

Аймамбаев өзүн Мышыктын алтынчы муундагы тукумумун деп эсептейт. Уруктун беш көрүк деп аталып калган себеби, Мышыктын беш уулу жаңжалдашып калганда беш көрүктөй шуулдашкан имиш. Патриархалдык-феодалдык коомдун шартында калыптанган жети кулдардын ар бир уругунун этникалык тарыхы биздин көз алдыбызга персондошкон түрдө тартылат.

Жети кул бөлүкчөсүнүн уруктары жөнүндө жогоруда айтылгандар адатта бөлөкбай бөлүкчөсүнө таандык болуп жүргөн төкөлдөш уругуна да тиешеси бар. Айрымдар, бул уруктун ата-бабасы — адегенде жылкычы болуп иштеп, кийин Бүтөш асырап алган Төкөлдөш кыпчак уруусунан чыккан деп эсептешет. Кыдыке Аманбаев (78 жашта, Төкөлдөш айылынан) өзүн Төкөлдөштүн бешинчи муундагы тукумумун деп эсептейт. Бүтөштүн небереси Кожош асырап багып алган, борочор уругунун түпкү атасы Жалгаштын кайдан келгени белгисиз.

Жети кул бөлүкчөсүнө башка да солто уруусунун негизги бөлүкчөлөрүнө күнтуу[67], култуу (аны чылпак деп да аташкан), талкан[68], бөлөкбай (бул бөлүкчөнүн түп атасынын ысмы — Каракчы, Бөлөкбай — ылакап аты) жана тата кирет. Анча чоң эмес айтуу деген бөлүкчөнү да аташат. Козордун тукумдарын өтө аз болсо да солто уруусунун өзгөчө бөлүкчөсү катары эсептешкен.

Солто уруусунун структурасынын келтирилген схемасына (4-сүрөттү кара) каратүшүнүк катарында төмөнкүлөрдү белгилеп кетүү зарыл. Куттуксейит уругу ири манап Канайдын кулу Куттуксейиттин тукумдарын өзүлөрүнө кошушат. Түлөбердинин экинчи жана үчүнчү аялдарынан төрөлгөн тукумдары — алапай, татыбек жана мантөбөт уруктары талкан бөлүкчөсүнүн кичи атанын балдарынан тараган (младшей линии) майда манаптарына таандык. Алардын өз айланасындагы букаралардан эч кандай айырмасы болгон эмес[69]. Башка бөлүкчөлөрдөгү айрым уруктар да социалдык жактан катмарланып калышкан. Алсак, бөлөкбай бөлүкчөсүнө үкү уругунун ичинде кескин социалдык ажырым орун алган. Чоң үкү же улуу үкү уругун түзүшкөн манаптар өз алдынча бөлүнүп, ал эми букаралары майда үкү же кенже үкү деп аталып калышкан. Бул көрүнүш алда качан эле башталган социалдык-экономикалык дифференциациялык процесстин натыйжасы болгон, ал Кыргызстандын Орусияга бириктирилгенден кийин кыргыз айылдарында капиталисттик мамилелердин элементтеринин күч алышы менен байланыштуу болгон.

Солто уруусунун бөлүкчөлөрүнүн өз ичиндеги социалдык катмарлануу башка багыт боюнча да жүрүп жаткан. Толук эмес укуктуу болгон уруктардын ичинде тигил же бул урук башчысынын экинчи, үчүнчү жана башка аялдарынан төрөлгөн тукумдары гана эмес, кулдар менен күндөрдүн тукумдары да болгон. Күндөр аялы эмес, ойношу катары саналган. Мисалы, Момокондун (талкан бөлүкчөдөн, Кошойдон тарагандар) «уулу» деп эсептелген Саргалдактын тукумдары иш жүзүндө кул болушкан. Кочкорбайдын (ошол эле бөлүкчөдөн, Кошойдон тарагандар) тукумдары да кулдар деп эсептелген, анткени Кочкорбай солтолуктарга бугулуктар тарабынан «кун» үчүн берилген, ошондуктан күң абалында болгон аялдын уулу болгон. Сарыкалпактын (ошол эле бөлүкчө, Коңурбайдан тарагандар) тукумдарынын тагдыры да ушундай болгон, анын энеси кун үчүн алынган бугунун кыздарын бөлүшкөндө Жайылдын энчисине тийген күң экен. Итикенин кулу болгон Котондун тукумдары да кулдар болгон. Жамансарттын (талкан бөлүкчөсү) аялдарынын бири күң болгондуктан аны Сарыкүң деп аташкан. Ал аялдын тукумдары чоң өтүк деген кызыктай ат менен аталышкан. Алар Жамансарттын башка аялдарынан төрөлгөн тукумдарына тең ата боло алышкан эмес. Багышандын (талкан бөлүкчөсү) «уулу» деп эсептелген Мурат, анын уулу Бошмоюн жана башка тукумдары да кул

болушкан. Мүмкүн ушундан уламдыр, Багышандын тукумдары «айырком» (төөгө токулчу ээр) деген жек көрүмчү ылакап атка конушкан[70].

Чокон Валихановдун жарыяланбаган кол жазмасындагы солто уруусунун структурасы жана жайгашып жашап турган жерлери жөнүндөгү маалыматтар да кызыгарлык. Сарбагыш «уруусунун» ар бир манабынын карамагында, «солто уруусунда да», «ата-теги белгисиз болгон майда уруктардын» бар экендигин белгилөө менен, солтолордо 200 миң түтүн бар экендигин, алардын эн тамгасы айчык түрүндө экенин көрсөткөн. Ушул эле жерде автор анын сүрөтүн да берет. Солто уруусунун урааны Каратал болгон. Солтолордун жайкысын жана кышкысын көчүп-конуп жүргөн жерлери Чүй жана Талас дарыяларынын куймаларынан орун алган. Алардын кыштоолору менен айдоо аянттары Пишпектин этек-жакаларында, Кара-Балта, Сокулук, Кызыл-Белдүү, Аламүдүн жана Аларча өзөндөрүнүн бойлоруна топтолгон.

Ч. Валиханов Богоарстанды (азыркы генеалогияда Богорстон), Истекти (туурасы: Эштек) жана Солтону солтолордун ата-бабалары деп атайт. Ал солто төрт муунга бөлүнөт деп жазат (кашаада биздин транскрипция берилди): Кунтуу (күнтуу), Булекбай (бөлөкбай), Толкан (талкан) жана Уч-Багыш (үч-багыш), ал эми кол жазмасынын башка бир жеринде Солто Култуга (култуу), Күнтууга, Чага (б. а. чаа) жана Татага (Чаганын жанында, мүмкүн бөлүкчө катарында, Каракчы менен Талкан аталат) бөлүнөөрүн көрсөтөт. Ал «Чылпак, Тата жана Сумурун (суу мурун — С. А.) бөлөкбайларга кирет, булардын ата-бабалары Богорстандын доорунда солтого таандык болгон... Истектин (?) тукумдары Чоң багыш, калгандары — Үч багыш» деп аталганын белгилейт.

Эгерде Ч. Валихановдун кийинки айткандарын эсепке албай турган болсок (солтолордун чоң багыш жана үч багышка бөлүнөөрү жөнүндө бизде маалыматтар жок), мындан жүз жылдан көбүрөөк убакыт мурда ал тарабынан аныкталган солто уруусунун структурасы улуу муундардын эсинде акыркы мезгилге чейин сакталып калган жана биз келтирген схемада көрсөтүлгөн (4-сүрөттү кара) солто уруусунун структурасы жөнүндөгү дарекке дал келип отурат. Айырмачылык айрым бир нерселерде гана бар. Бул болсо өткөндөгү коомдун урук-уруулук структурасы менен байланышкан салттын күчтүүлүгүн далилдейт.

Биз өз маалыматтарыбыздын адабияттагы маалыматтар менен болгон кээ бир ажырымдыктарын белгилеп кетебиз. Алсак, Г. С. Загряжский талкан бөлүкчөсүнүн структурасы жөнүндө айтып, Ч. Валиханов тарабынан эскерилген чоң багыш жана үч багыш[71] уруктарын атайт. Бишкек уездинде Багыш болуштугу болгон. Сокулук болуштугунун букараларынын курамын түзгөн уруктардын ичинде А. Соколов багыш уругунун бар экенин белгилейт[72]. Биз изилдөөлөрүбүздү жүргүзгөн учурда мындайча аталган бир да урукту жолуктурган жокпуз. А. Соколовдо жоочалыш тукумдарына кирген майда уруктардын ичиндеги белек уругу жок, бирок биздин схемабызда жок болгон самтыр жана болот уруктары аталат[73]. А.Соколов атаган жана «Материалдарда» Батыш-Сокулук болуштугунун курамында белгиленген, сыягы, Мааке тукумдарына кирген анча чоң эмес, бозой уругу да биздин схемабызда жок[74]. Мындай анчалык чоң эмес ажырымдыктар башка бир учурларда да болушу мүмкүн; бул негизинен информациянын толук эместиги менен түшүндүрүлөт; бул кээ бир учурларда башка бир себептерге, айталы, кийинки 45—50 жылдын ичинде болуп өткөн тигил же бул окуяларга байланыштуу болушу мүмкүн. Кээ бир уруктардын аталыштары муундардын эсебинен жылышып кетишине байланыштуу болушу да толук ыктымал[75].

Мурда солто уруусунун ар түрдүү уруктарына кирген кыргыздардын азыркы орун алып жашап турган аймактары жөнүндө 4-таблица түшүнүк берет.

4-таблица

Өзүлөрүн теги боюнча солто уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
ЖЕТИ КУЛ	
Көгөй	Орто-Алыш (70%), Баш Кара Суу (30%), Байгелди (Кичине Жал), Эркин Кызыл-Аскер району
Төлөк	Эркин-Сай, Кумарык (15 үй-бүлө) Панфилов району; Төкөлдөш (35 үй-бүлө), Төлөк Ворошилов району; Төлөк (Сталин атындагы колхоз) Сталин району; Кызыл-Жар (көпчүлүгү), Төлөк Сокулук району; Баш-Кара-Суу Кызыл-Аскер району; Сары-Гоо, Ийри-Суу (7 үй-бүлө) Калинин району
Жоо чалыш	Белогорка (100 үй-бүлө, 70%) Сокулук району; Кара-Жол (35%), Жайылма (3 үй-бүлө) Покровка району
Белек	Белек (Сасык-Булак, 150 үй-бүлө), Сай (40 үй-бүлө) Сокулук району
Чоң өтүк	Чыгыш Сокулук Сокулук району (100 үй-бүлө)
Көңүл	Туз Сокулук району (150 үй-бүлө)
Шалта	Шалта Сокулук району; Шалта (100 дөн ашык үй-бүлө), Чоң-Жар (30 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району; Ойронду (он үй-бүлө), Кумарык (он үй-бүлө) Панфилов району; Саке (Ленинское, 15 үй-бүлө) Петровка району; Кең-Булуң (6 үй-бүлө) Ивановка району; Талды-Булак (5 үй-бүлө) Будённый району
Беш көрүк	Түлөберди (Контой, 40 үй-бүлө) Сталин району
Мааке	Түлөберди (140 үй-бүлө) Сталин району
Кайдоол	Кош-Дөбө (Жамансарт, 80 үй-бүлө), Ак-Башат (Темен-Суу, 40 үй-бүлө) Сталин району
Сөөк мурун	Асанбай-Алыш (көпчүлүгү), Чолок-Кайыңды (көпчүлүгү), Күрпүлдөк (25 үй-бүлө), Чолок-Арык Панфилов району
КҮНТУУ	Жаныбек (үч үй-бүлө) Талас району
Кулболду	Жал II (70 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району; Көнөк (20 үй-бүлө) Сокулук району
Даңдыбай	Жал II Кызыл-Аскер району; Көнөк Сокулук району
Чоң мурун	Жал II (40 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району; Көнөк (20 үй-бүлө) Сокулук району
Токбай	Кош-Таш Сокулук району; Чоң-Жар Кызыл-Аскер району
Кара мерген	Кара-Жыгач Сокулук району
Кашка баш	Чоң-Жал (50 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району
Сарбан (Сарман)	Байгелди (Кичине Жал, 70 үй-бүлө), Жал I, Арчалуу (70%) Кызыл-Аскер району
КУЛТУУ (Чылпак)	Туз (Дайырбек, көпчүлүгү), Алмалы, Үч-эмчек, Ичке-Суу, Чоң-Далы Кант району; Саржон, Бектоо Ворошилов району
ТАЛКАН	
Кепер	Байболот (Буденный, 40%) Петровка району
Мамбет	Сосновка (1400 үй-бүлө) Калинин району
Баймырза	Кара-Суу (көпчүлүгү) Калинин району

1	2
Байкөчөк	Сосновка (60 үй-бүлө), Орузбай (көпчүлүгү), Кучкач (30%) Калинин району; Чыгыш Малтабар Петровка району
Каман	Күрпүлдөк (25 үй-бүлө), Чолок-Кайыңды (он үй-бүлө) Панфилов району; Байболот (Будённый, 60%) Петровка району
Эшкожо	Жыламыш (10 үй-бүлө), Кара-Сакал (5 үй-бүлө) Сокулук району
Жангарач	Белек (40 үй-бүлө), Жыламыш (25 үй-бүлө), Беш Бейбаш (Крупская атындагы колхоз, 10 үй-бүлө) Сокулук району
Чыны	Белогорка, Көтөрмө Сокулук району
Карбос	Чыгыш Сокулук (20 үй-бүлө) Сокулук району
Канай	Чоң-Таш, Таш-Төбө Ворошилов району; Баш Кара Суу, Маңка-Жар, Байгелди (Кичине Жал), Орто-Сай Кызыл-Аскер району
Бошкой	Чорголу (30 үй-бүлө), Орто-Арык (15 үй-бүлө), Күрпүлдөк (5 үй-бүлө), Жайылма (6 үй-бүлө), Кара-Жол (4 үй-бүлө), Асанбай-Алыш (3 үй-бүлө) Панфилов району
Байсейит	Кумарык (15 үй-бүлө), Чолок-Кайыңды (9 үй-бүлө) Панфилов району
Куттуксейит	Кум-Арык (5 үй-бүлө) Панфилов району
Алапай	Белогорка Сокулук району
Татыбек	Чыгыш Сокулук (30 үй-бүлө) Сокулук району
Бөрүбай	Саке (Ленинское, 10 үй-бүлө) Петровка району; Темене аймагы Сталин району
Ажыбек	Ленин атындагы колхоз Петровка району
Чоң өтүк	Саке (15 үй-бүлө) Петровка району; Темене аймагы Сталин району
Эркебек	Чоң-Арык (Эркебек, 170 үй-бүлө) Петровка району
Эсенаман	Үкү (Ворошиловское) Петровка району
Саке	Кош-Дөбө (Жамансарт) (20 үй-бүлө) Сталин району
Үкү	Ошондо эле (30 үй-бүлө)
Карабек	Ошондо эле (10 үй-бүлө)
Кален	Ошондо эле (15 үй-бүлө)
Айтбай	Үкү жана Саке Петровка району
Керимбай	Үкү жана Саке Петровка району, Темене аймагы Сталин району
Момокон	Кызыл-Туу (30 үй-бүлө), Токсон үй (Аң-Арык, 15 үй-бүлө) Петровка району
Жыргал	Айылчы (Сталинское) Петровка району
Жапалак	Кызыл-Аскер (Чортомбай, 60 үй-бүлө) Петровка району
Ажы	Батыш Малтабар Петровка району
Таштамбек	Ошондо эле
Бооку	Төрт-Күл (көпчүлүгү) Петровка району
Саргалдак	Токсон үй (60 үй-бүлө) Петровка району
Кочкорбай	Айылчы (15 үй-бүлө), Чоң-Арык (Эркебек, 10 үй-бүлө) Петровка району
Куртка теңиз	Айылчы (10 үй-бүлө) Петровка району
Багышан	Багышан (Кызыл-Дыйкан) Петровка району
Айдарбек Салык	Арал (60 үй-бүлө) Калинин району

1	2
Баймат	Кызыл-Октябрь (30%) Калинин району
Дөбөтбай	Орто-Суу Петровка району
Ажыбай	Ошондо эле
Ыстамбек	Ошондо эле
Жамбала	Ошондо эле
Шапак	Ошондо эле
Көкшүн	Багышан (6 үй-бүлө) Петровка району
Теке	Эриктүү (40%), Жекен (50%), Жон-Арык (60%), Калинин району
Үсөн	Ак-Башат Сталин району; Эриктүү (10 үй-бүлө) Калинин району
Асан-Каратай	Букара (60 үй-бүлө), Эркин-Сай (55 үй-бүлө) Панфилов району
Төрт таз	Орто-Кайырма (77 үй-бүлө) Панфилов району
Төрт төлөк	Ошондо эле, 40 үй-бүлө
Чурумчу	Ошондо эле, 12 үй-бүлө
Төрт төлөк	Сары-Гоо Калинин району
Итике	Сосновка, Ийри-Суу (30 үй-бүлө), Сары-Гоо (60 үй-бүлө), Бөксө-Жол (100%), Сары-Булак (7 үй-бүлө), Моңолдор (20 үй-бүлө) Калинин району
БӨЛӨКБАЙ (каракчы)	
Байсейит	
Эсиркемиш	Тогуз-Булак, Жээк (III интернационал, 100%), Бирлик (100%) Кант району
Алдаяр	Тогуз-Булак, Бос-Бармак (50%), Сары-Жыгач (60%) Кант району
Үкү (чоң үкү)	Үкү (Таймат, 50%) Ивановка району
Үкү (майда үкү)	Социалчы (Майда Үкү) Ивановка району
Аксак бөрү	Жар-Башы Кант району
Кутумбет	Сын-Таш (70% үй-бүлө) Ивановка району; Карачий-Булак (6 үй-бүлө) Кант району
Жору (чулу)	Пылан-Сай (50%) Ивановка району
Жалайыр	Ак-Сай (35 үй-бүлө), Сын-Таш (25 үй-бүлө) Ивановка району
Чүмкөлөй	Ак-Сай (50 үй-бүлө) Ивановка району
Бүтөш	Көк-Жар (70 үй-бүлө) Ворошилов району
Жерказар	Жерказар Кант району, Кой-Таш Ворошилов району
Дайырбек	Дайырбек (Туз) Кант району
Сарман	Сарман, Жедигер (7 үй-бүлө) Кант району
Кара таман	Кой-Таш Ворошилов району
Кожо келди	Ошондо эле
Борочор	Мыкан I, Мыкан II Ворошилов району
Жетикашка	Ылдыйкы Ала-Арча (60 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району
Төлөн	Таш-Башат Кант району
Тубар	Кой-Таш Ворошилов району
Багыш	Кайырма Ворошилов району
Жагыш	Ошондо эле
Баястан	Төлөк, Баястан Ворошилов району

1	2
Чыңгыш	Бос-Бөлтөк Ворошилов району
Айта	Ошондо эле
Төкөлдөш	Төкөлдөш (90 дөн ашык үй-бүлө), Көк-Жар (20 үй-бүлө) Ворошилов району; Орто-Сай (көпчүлүгү) Кызыл-Аскер району
ТАТА	Ак-Кудук, «Труд» колхозу Кант району, Кара-Жыгач, Букатай Ворошилов району
КОЗОР	Кайырма (10 үй-бүлө) Калинин району; Батыш Малтабар (10 үй-бүлө), Багышан (6 үй-бүлө) Петровка району

Көрсөтүлгөн райондор менен айыл-кыштактардан башка да солтолор Ак-Талаа районундагы Байкөнчөк айылында, Будённый районундагы Кара-Суу (15 үй-бүлө) айылында жана Үч-кошой деген жерде, Жылкы заводунда (20-үй-бүлөгө чейин) жашап турушат.

Сарбагыш

Кыргыз элинин оң канатын түзгөн уруулардын ичинде сарбагыш (сары-багыш) уруусу көрүнүктүү орун ээлейт. Анын мааниси анын көп сандуулугу менен гана эмес, ошондой эле сарбагыш феодалдарынын башка урууларга тийгизген саясий таасири менен да жана сарбагыш уруусунун этногенетикалык процессте ойногон ролу менен да аныкталып келген. Ошондуктан сарбагыш уруусунун XVIII кылымдагы кытай булактарында (И. Бичуринде Салабахат-ноток[76] же А. Н. Бернштамда Са-ли-ба-ха-ши[77]) чыгыш кыргыздарынын негизги урууларынын бири катарында аталганы табийгый нерсе. «Сиюй тучжинин» автору тарабынан кыргыздардын башчысы катарында аталган Ма-му-гу-ху-ли (А. Н. Бернштамдын окуганы боюнча Мамук кули) сарбагыш уруусунун негизги бөлүкчөлөрүнүн биринин түпбабасы (родоначальник) — Манаптын небересинин уулунун уулу, сарбагыштардын ири феодалы Мааматкулунун дал эле өзү экени шек туудурбайт. Кыргыздарда Мааматкулунун ысмы менен тарыхый уламыштардын бүтүндөй бир цикли байланышкан.

Капитан И. Г. Андреев тарабынан саналып өткөн кыргыз «болуштуктарынын» ичинен биринчи болуп, Атекай-Багыш болуштугу аталат, анын башчысы «князь же бий Атекай» болгон[78]. Мында И. Г. Андреевдин кол жазмасынын текстинде, XVIII кылымдын 80-жылдарында сарбагыштардын бийи Атаке (же Атеке) ошол кезде кыргыздардын көптөгөн башка урууларынын да башчысы болгондугу белгиленет. Жалпы эле кыргыздар жөнүндө айтуу менен И. Г. Андреев аларда «эч кандай хан да, султан да жок, Атекай деген бир князы же бийи гана бар... ал Атекай алардын бүткүл ордосундагы башкаруучусу...»[79] деп жазат.

Ушуга байланыштуу Кыргызстандын тарыхчыларынын эмгектеринде анчалык туура эмес чагылдырылып жүргөн бир маселеге тие өтүшүбүз керек. Манапчылык социалдык институтунун пайда болушун «манап» деген терминдин пайда болушу менен байланыштырып кароо демейки көрүнүш болуп калды. Адабияттарда жана жазма документтерде «манап» термини XIX кылымдын 30–40-жылдарында гана пайда боло баштагандыктан, кээ бир тарыхчылар манапчылык кыргыз коомунун феодалдарынын жогорку катмары катарында бийлердин ичинен XIX кылымдын экинчи чейрегинен кийинки мезгилде «бөлүнүп чыккан» деп болжолдошот. Муну ырастоо үчүн

1824-жылы Ысык-Көл кылаасына келип кеткен дарыгер Зибберштейндин жол жазмаларында «манап» деген терминдин эскерилбегенин жана кыргыздардын башчыларын бий деп атаганына кайрылышат. Башка бир тарыхчылар кыргыздардагы уламыштарга негизденишип, «манап» термини XVIII кылымда пайда болгон жана анын пайда болушу сарбагыш уруусунун ырайымсыз жана зулум башчысы — Манаптын ысмы менен байланыштуу дешет. Бул айтылган пикирлердин, биздин оюбузча, олуттуу негиздери жок. Баарынан мурда бүтүндөй бир социалдык институттун келип чыгышын терминдин пайда болушу менен байланыштырууга болбойт. Манаптар менен бийлердин ортосунда принципиалдуу айырма болгондугу эч байкалбайт, сыягы ал айырмачылык жок да болсо керек. Ошентип, манапчылык тап катарында «манап» термини пайда болгондон алда канча мурда эле келип чыккан. Андан ары, биз жогоруда көргөндөй, XVIII кылымдын 80-жылдарында дээрлик бүткүл кыргыздарды башкарып турган Атаке сыяктуу ири жол башчы да манап деп аталган эмес экен. Атакенин өзү (уламыштарга ылайык) Манаптын бешинчи муунундагы тукуму болуп саналат, демек, Манап XVIII кылымда эмес, XVII кылымда жашап өткөн. Кептин баары, «манап» деген терминдин Манаптын жеке ысмына байланыштуу келип чыкпастан өзүнүн түпкү ата-бабасы Манаптын ысмы менен аталып калган манап бөлүкчөсүнүн сарбагыш уруусунун тарыхында үстөмдүк абалды ээлеп келгендиги менен байланышта келип чыккандыгында. Манаптар деп (же биз манаптыктар деп айтаар элек) а дегенде сарбагыш уруусунун ичинде ушул бөлүкчөгө тийиштүү болгондордун баардыгын аташкан; кийинчерээк, манап бөлүкчөсүнөн чыккан феодалдардын артыкчылыктуу абалына байланыштуу бул термин ошол феодалдарга колдонула баштаган. Кийин гана «манап» термини башка уруулардын кыргыз бийлерине да колдонулуп кеткен. Зибберштейн Ысык-Көлгө келген мезгилде «манап» термини пайда болуп калган, бирок Зибберштейн келген уруунун, б. а. бугу уруусунун бийлерине али колдонула элек болучу деп айтууга толук негиз бар.

Жогоруда цитата келтирилген Чокон Валихановдун кол жазмасы сарбагыш уруусунда 10 миңден көбүрөөк түтүн бар экендиги айтылат. Сарбагыштардын кыштоолору Ысык-Көлдө, Күрмөнтү өзөнүнөн, күнгөйдүн түндүк өрөөнүн (б. а. көлдүн түндүк жээги боюнча) кучагына алып, андан көлдүн батыш жээгине, Көтмалды өзөнүнө чейин орун алып турган. Жайкысын алар тоолорго, Каскелең, Курту дарыяларынын баш жагына же Чүй дарыясынын боюна көчүп кетишкен.

Сарбагыш уруусунун эн тамгасы менен урааны бугунуку менен бирдей, бирок эн тамгасы айырмаланып турсун үчүн кичирээк жасалган.

Сарбагыш уруусу жөнүндө алгачкы бир кыйла толук маалыматтар үчүн биз П. П. Семёновго милдеттүүбүз, ал бул урууга кирген бөлүкчөлөр менен уруктардын бир кыйла толук тизмесин берет, анын саны жөнүндө маалыматтарды келтирет[80]. П. П. Семёновдун маалыматтары В. В. Радлов тарабынан толук пайдаланылган. В. В. Радлов сарбагыш уруктарынын жалпы санын да (10 миң түтүнгө жакын; П. П. Семёновдо ал 16500 түтүн деп берилген) жана «бөлүкчөлөр» («отделение») менен «уруктардын» санын да тактайт, ошондой эле, буга ассык «бөлүкчөсүн» («отделение») косугун (косугуна), бучман (бычман), бура (бөрү), бай-күчүк «уруктары» менен бирге кошуп, П. П. Семёновдун маалыматтарын толуктайт. Эсенгул «бөлүкчөсүнө» жедигер «уругу» кошумчаланган, бирок, эмне үчүндүр Семёновдо көрсөтүлгөн ышым (эшим) «уругу» түшүп калган. В. В. Радлов сарбагыш уруусу Ысык-Көлдүн түндүгү менен батышында көчүп-конуп жүрөрүн белгилейт[81].

Ч.Валиханов менен В. В. Радловдун сарбагыштардын жайгашып жашап турган жерлери жөнүндөгү маалыматтары толук эмес; анын үстүнө көпкө узабай болуп өткөн саясий окуялардын натыйжасында алардын конуштары бир кыйла олуттуу өзгөрүүлөргө учураган болучу.

Улуу Октябрь социалисттик революциясы болоордун алдында сарбагыштар Чоң-Кемин жана Кичи-Кемин өрөөндөрүн жана Чүй өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүн жана ага канатташ жаткан, Ысык-Көлдөн батышты карай созулуп жаткан аймакты, Кочкор өзөнүнүн өрөөнүн жана Нарын менен Ат-Башы дарыяларынын өрөөндөрүн мекендеп турушкан.

Сарбагыштар Пишпек уездинин беш болуштугунун негизги калкын түзгөн. Атаке болуштугунун калкынын 100% (921 кожолук), Шамшы болуштугунун калкынын 92,1% (1472 кожолук), Сарбагыш болуштугунун калкынын 78,8% (715 кожолук), Темирболот болуштугунун калкынын 75,9% (1331 кожолук) жана Тынай болуштугунун 56,4% (909 кожолук) сарбагыштар болгон. Мындан башка да сарбагыштардын 39 кожолугу Кочкор болуштугунда, 34 кожолугу Жамансарт болуштугунда жана 32 кожолук — ошол эле уезддин Талкан болуштугунда жашап турушкан[82].

Пржевальск уездинде сарбагыштар алты болуштуктун калкынын курамында ири орундарды ээлеп турган. Борукчу болуштугунда калктын 100% (999 кожолук), Жубан-Арыкта — 100% (428 кожолук), Ажында — 79,6% (390 кожолук), Эсенгулда — 59,1% (428 кожолук), Шатенде — 51,7% (375 кожолук) жана Нарын болуштугунда 50,5% (332 кожолук) сарбагыштар болгон[83].

Баардыгы болуп аталган уезддерде сарбагыштардын 8761 кожолугу жашап турган.

Башка учурлардагыдай эле биз бул жолу да өткөн мезгилдерде узак убакыт бою чогуу жашап тургандыктан улам же таптык коомдун эч кимге баш ийбеген мыйзамы боюнча сарбагыштын манаптарына таандык болгон букаралар өзүлөрүнүн феодал ээлеринин ысымдарын кыңк этпей алып жүрүүгө милдеттүү болгондуктан улам көп учурда сарбагыш уруусунун курамына жөндөн жөн эле киргизиле берген ата-теги башка уруулардан болгон уруктарды чыгарып салдык. Ырасында да, жакындан талдап карап көргөнүбүздө сарбагыш манаптарынын (бул манаптар өзүлөрү эзип турган эмгекчи элдин саны боюнча биринчи орундарды ээлешкен болсо керек) көп сандаган букараларынын курамы өтө эле ар түркүн болуп чыкты. Академик В. В. Радлов саруу, каба жана шыкмаамат (экөө тең саяк уруусунун бөлүкчөлөрү), саяк, моңолдор, азык, дөөлөс, коңурат, мундуз, кытай, жетиген уруктарын сарбагыш уруусуна кошконун кокустук деп эсептөөгө болбойт[84]. Тигил же бул манаптын букараларынын ичине кирген бул ар түрдүү уруктар өзүлөрүнө аты уйкаш уруулардан чыккан уруктар болгон.

Ч. Валиханов да кээ бир уруулар ата-теги белгисиз уруктардын бар экендигин белгилеген. Сарбагыш уруусунда ал төмөнкү уруктарды атайт: асык, өзүк, моңолдор, абыла, эшим, чертике, мундуз, таздар, калмактар, жетиген, дөөлөс, кытай, кыпчак ж. б. Ч. Валихановдун айтканына караганда «бул уруктар Эсенгуловдордун, Черикчилердин жана Атакеликтердин ар бир манабынын карамагында бар». Бул уруктардын аталыштарына караганда алар «ата-теги боюнча бир кыйла байыркы уруулардан» экендиги жөнүндө туура корутунду чыгарат.

Бирок сарбагыштарда жогоруда аталган теги башка уруктар (жана кээ бир башкалары да) гана букараларга таандык болгон эмес. Сарбагыш уруусунун өз бөлүкчөлөрүнүн ичинен да кээ бирөөлөрү, биринчи кезекте, жети урук же токо деп аталган бөлүкчөсү да букара абалында болгон. Бул бөлүкчө уруунун

негизги төрт бөлүкчөсүнүн бири болгон; мындан башка да жантай, элчибек (көп учурда таздар же тастар деген ат менен белгилүү болгон) жана манап деген уруктар болгон (5-сүрөттү кара)[85].

Жети урук бөлүкчөсүнүн пайда болушунун тарыхы көп жагынан солто уруусунун курамындагы жети кул бөлүкчөсүнүн тарыхына окшош келет. Бул бөлүкчөнү түзгөн уруктардын түпкү аталары да Токонун асыранды уулдары болгон деп эсептелинет. Бирок, Талас өрөөнүндөгү саруу уруусунун манабына күйөөгө берген кызы Күмүшай үчүн Токо көп малдан турган калыңдан башка да беш кул берүүнү талап кылгандыгы жакшы белгилүү. Ага ал жактан үч кул жана эки күң алып келип беришкен. Кулдардын ысмы: Чечей, Молой жана Өзүк (Өсүк). Абыла, Сабыр жана Чагалдак казактар менен болгон согушта колго түшүрүлгөндөр имиш. Башка бир имиш боюнча Абыла теги белгисиз эки эркек бала менен сарбагыштарга өзү келип кошулган. Мындан башка да ар түрдүү имиштер бар, бирок алардын көпчүлүгү абыла, сабыр жана чагалдак уруктары аталары Токо тарабынан асыралып алынган казактар болгондугун ырастайт. Токо өлгөндө анын кызы кошок кошуп, анда Токонун асыранды уулдарынын ысымдары да аталган экен. Бул кошокто жети урук бөлүкчөсүнө так социалдык мүнөздөмө берилген:

Абыла, Сабыр, Чагалдак
Атам тапкан кул эле,
Өзүк, Молой, кул Чечей
Өзүм тапкан кул эле...

Кара курсак уругун туткунга түшкөн калмактын тукумдары деп эсептешет.

Бул жети кулдун тукумдары ар кайсы жерлерде чакан-чакан топ болуп жашап сарбагыштыктардын эң эле катуу эксплуатацияланган бөлүгүн түзгөн. Башка бир айрым уруктар менен бирге аларды да дүнүйө жана мал менен кошо манаптардын ортосунда бөлүштүрүп алышкан. К. Байбостонов (Нарын району, Жергетал айылы) букараларды сарбагыштардын атактуу манабы Ниязбектин «сегиз бек» деген ылакап ат менен белгилүү болгон уулдарына бөлүштүрүлүп берилгенин айтат. Мисалы, Ормонго чагалдак уругу, Ажыга — өзүк жана чечей уруктары, Субанга — молой уругу, Шатенге — жетиген менен күрөң уруктары, Бердикожого — жарбаң уругу, Рыскулбекке — азык уруусунан чыккан уруктар бөлүнүп берилген.

Мындай тагдырга жалаң эле жети уруктар туш болгон эмес. Таздардын бүтүндөй бир бөлүкчөсү да бүт тобу менен букара болуп эсептелишкен. Сарбагыштардын башка бөлүкчөлөрүнүн көптөгөн уруктары да манаптардын эзүүсүнүн оорчулугун өз баштарынан кечиришкен (жогоруда эскерилген жарбаң, сокур уулу[86], аюке, беш калмак деген жалпы ат менен бириккен уруктардын топтору, калмактар ж. б.). В. В. Радловдун эсингул «бутагын» («отделение») түзгөн уруктардын тизмесин келтирүү менен теги манаптардын уруктарынын бирин да атабаганы өтө мүнөздүү көрүнүш. Бул тизмеде жети уруктардын бардык уруктары, ата-теги башка топтор (азык, жедигер, моңолдор жана жетиген) жана сарбагыштардын тагдыр үлүшүнө букаралык тийген уруктары аталган[87].

Ошол эле убакта манап бөлүкчөсүнүн бир кыйла сандагы уруктары сарбагыш уруусунун тектүү, артыкчылыктуу жогорку катмарын түзгөн.

Алардын ичинде Ниязбектин, Сатыбалдынын, Карабектин жана башкалардын тукумдары көбүрөөк атактуу болушкан. Орусия падышалыгынын сатрабы (төрөсү) болгон Жантаев Шабдан (XIX к. экинчи жарымы — XX к. башы) башында турган атактуу «фамилиянын» түпкү теги да ушул жактан

чыккан. Манап бөлүкчөсүнүн уруктарынын бир бөлүгү майда манаптардын тобун түзүп, «чала манап» деп аталган.

Сарбагыштардын ичинде жогоруда аталгандардан башка да теги башка көптөгөн муундар болгон. Мурда Эсенгулдун тукумдарына таандык кылынып жүргөн токтоку уругунун өкүлдөрү алардын түпкү аталары сарбагыштык эмес экенин айтышат. Аларды уруулардын ири кыймылдарынын биринин учурунда Эсенгул өз букараларына кошуп алган. Токтоку уругунун курамында аты үйкаш уруудан чыккан кичинекей солто тобу бар. Бай казак менен убашы уруктары Алмакүчүк (Тынайдын тукумдарынан) тарабынан туткунга түшүрүлгөн калмактардан куралган.

Тынайдын тукумуна таандык кылынып жүргөн жумаш уулу уругунун түп теги чындыгында, информаторлор айткандай, өзбек болгон. Чертике уругунун түпкү теги жөнүндөгү пикирлер дээрлик дал келет: информаторлордун көпчүлүгү (ошондой эле бул уруктун аксакалдарынын өзүлөрү да) чертикелердин сарттардан экендигин айтышат, ал эми генеалогиянын билерманы Зулпукадыр Балбаков (Кемин районундагы Тегирменти айылы) чертике уругунун түпкү атасы тажик болгондугун тактайт.

Беш калмак жана калмакылар (жантай бөлүкчөсүнөн) деп аталган уруктардын тарыхы чоң кызыгууну туудурат. Бул уруктардын өкүлдөрүнүн айткандарына караганда, алардын ата-бабалары илгери калмактардын (жунгарлардын) колуна туткунга түшүп калышып, ал жерде 30 жылдан көбүрөөк убакыт жашап, кийин укум-тукумдары менен кайтып келишкен. Калмактардын арасында жашап, алардын тилинде сүйлөшүп, алардын үрп-адаттарын тутуп калышкан. Ошондуктан Дайырбек менен Тыныбектин бардык тукумдарын туткундан кайтып келгенден кийин калмактар деп атап калышкан. Синьцзянда болгон адамдардын айткандарына караганда Жунгариянын территориясында Боро-Талаа деген жерде Дайырбектин тукумдарынан 60–70 үй-бүлө жашап турат.

Бирок, башка информаторлордун пикири боюнча беш калмак жана калмакылар уруктарынын ата-теги калмак болуп, кийин кыргыздашып кетишкен. Мындай пикир да чындыкка карама-каршы келбейт, анткени буга окшогон мисалдар өтө эле көп. Бул эки пикирдин тең реалдуу негизи бар деп болжолдоого толук болот.

Кээ бир учурларда уруктар «курама» уруктар болгондугу шек туудурбайт, б. а. ар түрдүү уруулардын өкүлдөрүнөн куралган (уруктардын басымдуу көпчүлүгү жөнүндө мындай деп айтууга болбойт). Бул жагынан алганда манап бөлүкчөсүнүн (Эсенгулдун тукумдары) курамындагы жети кул уругунун келип чыгышы үлгү боло алат. Бул уруктун ата-бабаларынын бири Буудайчы болгон, ал өзүнүн бир тууганы Арпачы менен бирге Түштүк Кыргызстандан, ал жерде бир кылмыш жасашкандан кийин качып келишкен. Ал кутчу уруусунан болгон. Бул жерде ал Эсенгулдун тукумдарына кошулган. Кернейчи жана ошол эле убакта Эсенгулдун жигити болгон моңолдорлук бир адам алардын экинчи ата-бабасы болгон. Үчүнчүсү мундуз уруусунан чыккан кул болгон. Калган төрт ата-бабасы: калмактардан чыккан Көбөн (ал калмак феодалы тарабынан Эсенгулга тартуу кылынган экен), Төкө (Чүй өрөөнүнөн алып келинген кедей), Бокбасар жана Бүркүт (Жунгариядан келишип, Көбөнгө кошулушкан) болгон. Баардык ушул адамдар Эсенгулдун кулдары деп эсептелип, бул муун анын ысмы менен аталып калышкан.

Эсенгул өлгөндөн кийин алар баш кошуп, биригишет. Аталган адамдардын тукумдарынын ортосунда туугандык мамилелер орноп, чогуу жашап турушкан, алардын ортосунда үйлөнүү болгон эмес. Азыркы учурда 50 гө жакын үй-бүлө

өздөрүн жети кулдун тукумдарыбыз дешет, алардын ичинен 17–18 үй-бүлө Кара-Суу айылында, 15 тей үй-бүлө Кочкор районунун Жданов атындагы колхоздо жашашат, калгандары совхоздор менен өнөр жай ишканаларында иштешет. Биз бул жерде социалдык топтун кантип этникалык мүнөзгө ээ болгондугун көрүп отурабыз.

Сарбагыш уруусуна мүнөздөмө берүүнү аяктап жатып, манап бөлүкчөсүнө кирген тоголок (томолок) уругу жөнүндө эскере кетишибиз керек. Бул урукту кээде саруу уруусуна таандык кылып жүрүшөт, бул туура боло койбос. Уламыштарга караганда бул уруктун түп атасы Кудаяндын уулу болгон. Кудаян кыргыздардын Сыр-Дарыянын аркы жагына, алыскы түштүк тарапка жасаган ири жүрүшүндө аларга башчылык кылган.

Карыялардын айткандары боюнча, мурда өзүлөрүн сарбагыш уруусуна таандык кылып жүрүшкөн кыргыздардын топторунун жашап турган жерлери жөнүндөгү маалыматтар 5-таблицада келтирилген.

5-таблица

Теги боюнча өздөрүн сарбагыш уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
ЖЕТИ УРУК	
Абыла	Төрт-Күл (30 үй-бүлө, калкынын көпчүлүгү), Калмак-Ашуу (5 үй-бүлө), Үч-Урук, Ильич атындагы совхоз (5 үй-бүлө), Ак-Туз (6 үй-бүлө) Кемин району; Атай (12 үй-бүлө), Кашкелең (7 үй-бүлө), «Көк-Мойнок» совхозу (10 үй-бүлө) Быстровка району; Кошой-Коргон (бир нече үй-бүлө) Ат-Башы району
Чагалдак	Совет (15 үй-бүлө), Кайыңды (3 үй-бүлө), Кара-Дөбө (4 үй-бүлө) Чүй району; Чолпон (5 үй-бүлө), Электор (5 үй бүлө) Кочкор району; Таш-Булак (4 үй-бүлө), Кара-Булан (100%) Ат-Башы району; Тогуз-Булак (6 үй-бүлө), Көкалачап (5 үй-бүлө), Кара-Чий (30 үй-бүлө), Нарын району; Үгүт (20 үй-бүлө), Байкөнчөк (70%) Ак-Талаа району
Чечей	Кызыл-Суу (70%), Шамшы (80%), Алмалуу (70%), Боорду (15 үй-бүлө) Быстровка району; Жаңы-Жол (60 үй-бүлө), Кара-Булак Кемин району; Кара-Дөбө (9 үй-бүлө), Путь к социализму (30%), Киртруд (көпчүлүгү), Кош-Коргон (10 үй-бүлө) Чүй району; Маңка-Жар (көпчүлүгү) Кызыл-Аскер району; Пионер, Куланак (16 үй-бүлө) Куланак району; Кошой-Коргон (9 үй-бүлө), Буркан (9 үй-бүлө) Ат-Башы району; Тогуз-Булак (30 үй-бүлө) Нарын району; Кара-Саз Кочкор району; Жекен Калинин району.
Молой	Тегирменти, Кайыңды Кемин району; Өзгөрүш (20 үй-бүлө) Быстровка району; Ылайлуу-Суу (15 үй-бүлө) Куланак району; Быстровка жана Чүй райондорунун бир нече айылдарында тынай тайпасынын ичинде анча чоң эмес топтору бар
Өсүк (Өзүк)	Атай (көпчүлүгү) Быстровка району; Бейшеке (60%) Кемин району; Эркин-Сай (15 үй-бүлө) Панфилов району; Кошой-Коргон (13 үй-бүлө), Буркан (13 үй-бүлө) Ат-Башы району; Тогуз Булак (13 үй-бүлө) Нарын району; Ак-Кудук (10 үй-бүлө), Кош-Алыш (10 үй-бүлө) Кочкор району
Кара курсак	Кайырма (20 үй-бүлө) Чүй району

1	2
Чертике	Кара-Булак (15 үй-бүлө), Тар-Суу, Төрт-Күл Кемин району; Атай (8 үй-бүлө) Быстровка району; Чүй (36 үй-бүлө), Он Бир-Жылга (30 үй-бүлө), Бака-Булак (18 үй-бүлө) Чүй району; Пионер (20%), Ак-Кудук (10 үй-бүлө), Ак-Бешим (3 үй-бүлө) Куланак району; Төш-Булак (10 үй-бүлө), Кошой-Коргон (10 үй-бүлө) Ат-Башы району; Тогуз-Булак (4 үй-бүлө), Жалгыз-Терек (15 үй-бүлө) Нарын району; Электор (7 үй-бүлө), Майчыбыр, Чолпон (8 үй-бүлө), Кызыл-Дөбө (15 үй-бүлө), «Шамшы» колхозу (20%) Кочкор району
ЖАНТАЙ	Учкун (3 үй-бүлө), Ак-Булак (5 үй-бүлө), Пионер (15%) Куланак району; Чортомбай (10 үй-бүлө) Петровка району; Кошой-Коргон (5 үй-бүлө), Буркан (7 үй-бүлө) Ат-Башы району; Кара-Чий (7 үй-бүлө) Нарын району; Дөң-Арык (80 үй-бүлө) Чүй району
Аюуке	Тегирменти Кемин району; Атай (6 үй-бүлө), Быстровка району; Кең-Булуң Ивановка району
Ак чабуу	Новороссийское (24 үй-бүлө) Кемин району
Кубат	Тегирменти Кемин району
Белек	Тегирменти Кемин району; Ак-Жар (10 үй-бүлө) Ат-Башы району
Мендике	Новороссийское (25 үй-бүлө) Кемин району; Атай (9 үй-бүлө) Быстровка району
Таш токум	Новороссийское Кемин району; Жергетал (15 үй-бүлө) Нарын району
Илеке	Тегирменти Кемин району
Кусеке	Кайыңды, Карал-Дөбө Кемин району
Бай жантай	Шамшы Чүй району
Беш калмакы	Карал-Дөбө (90%) Кемин району
Калмакы	Кайыңды (90%) Кемин району; Кашкелең (6 үй-бүлө) Быстровка району; Кошчак (40 үй-бүлө) Талас району
ЭЛЧИБЕК	
Таздар (тастар)	Новороссийское (27 үй-бүлө), Тар-Суу, Үч-Урук Кемин району; Арал, Жаңы-Тилек, Жоон-Арык, Туз Кочкор району; Кашкелең (80%) Быстровка району; Кошой-Коргон, Төш-Булак жана Буркан (6 үй-бүлө), Ат-Башы району; Жалгыз-Терек (3 үй-бүлө) Нарын району
Атамат	Үч-Урук (көпчүлүгү) Кемин району
Эшмурат	Сары-Камыш (көпчүлүгү) Балыкчы району
Аалыбек	Көк-Жар, Кочкор району
Карабөкө	Кашкелең (30 үй-бүлө) Быстровка району
Моюнчу	Кочкор, Көк-Жар Кочкор району
МАНАП	
Жарбаң	Путь к социализму (80%), Ак-Бешим (6 үй-бүлө), Маданият (80%) Чүй району; Атайка (7 үй-бүлө) Быстровка району; Ак-Бешим (4 үй-бүлө) Куланак району; Кошой-Коргон (17 үй-бүлө) Ат-Башы району; Жергетал (8 үй-бүлө) Нарын району; «Шамшы» колхозу Кочкор району
Эшим	Чүй (4 үй-бүлө) Чүй району; Новороссийское (6 үй-бүлө) Кемин району; Ак-Булак (5 үй-бүлө), Ак-Кудук (15 үй-бүлө) Куланак району; Электор (4 үй-бүлө) Кара-Саз, Кочкор району

1	2
Чоң чарык	Новороссийское (7 үй-бүлө) Кемин району; Бурана, Шамшы Чүй району; Кара-Суу (20 үй-бүлө), Ак-Кийик айылдык кеңеши, Кум-Дөбө (20 үй-бүлө) Кочкор району
Тоголок (томолок)	Кызыл Дөбө (6 үй-бүлө) Кочкор району; Октябрь (Калба деген жер, 40 ка жакын үй-бүлө) Талас району
Тынай	Кош-Коргон, Сайлык, Жаңычек, Узбектруд, Чүй району; «Кызыл Октябрь» совхозу Быстровка району
Сокур	Калмак-Ашуу (40 үй-бүлө), Бороздой (4 үй-бүлө) Кемин району; Алмалуу, Боорду (12 үй-бүлө), Быстровка станциясы Быстровка району; Таш-Төбө (4 үй-бүлө) Ворошилов району
Ая	Кегети, Жаңы-Алыш (5 үй-бүлө) Чүй району
Кара үзөң	Ошондо эле (5 үй-бүлө)
Жоо базар	Кегети (30 үй-бүлө), Боз-Секи Чүй району
Кубат	Сталин атындагы колхоз (анын ичинде Мээнеткеч, Алга айылдары) Чүй району
Чомой	Ак-Бешим (4 үй-бүлө) Чүй району
Алма күчүк	Кызыл-Аскер, Бурана айылдык кеңеши Чүй району
Ыйбак	Ошондо эле
Жумаш	Самансур (8 үй-бүлө) Быстровка району; Кош-Коргон (4 үй-бүлө) Чүй району
Таштамбек	Атайка (11 үй-бүлө) Быстровка району; Жаңы-Алыш Чүй району
Абылай	Талды-Булак, Кара-Ой (5 үй-бүлө) Чүй району
Сартай	Совет (Жол-Булак, 19 үй-бүлө) Кемин району
Жанкиши	Кызыл-Суу (13 үй-бүлө) Быстровка району
Байшүкүр	Жаңы-Алыш Чүй району
Алты уулдун тукуму	Сасык-Булак, Ленин жолу Чүй району
Ысмайыл уулу	Кайырма (8 үй-бүлө) Чүй району
Бакытай уулу	Маданият (30%) Чүй району
Абадан, Дебике	Алмалуу (15 үй-бүлө) Быстровка району
Балкыбек	Путь к социализму (Ворошилов ат. колхоз) Чүй району
Саадабай уулу	Кызыл-Суу (15 үй-бүлө), Боорду (6 үй-бүлө) Быстровка району
Кудаяр	Кара-Дөбө, Маданият, Токмок ш. Чүй району
Мурзабек уулу	Совет (10 үй-бүлө) Кемин району
Надирбек	Туз (80 үй-бүлө), Тогуз-Булак, Чоң-Булак, Жоон-Арык, Көк-Жар, «Теңдик» жана Димитров ат. колхоздор Кочкор району
Бусурман	«Большевик», «Туз» колхоздору Кочкор району
Нияз	Жданов ат. колхоз (10 үй-бүлө) Кочкор району
Бай	«Чоң-Булак» жана «Теңдик» колхоздору Кочкор району
Ак кулак	«Чоң-Булак» жана «Теңдик» колхоздору Кочкор району; Кошой-Коргон (5 үй-бүлө) Ат-Башы району
Кара мурат	Кочкор (10 үй-бүлө) Кочкор району
Шоорук (ак көйнөк)	Кара-Суу, Ак-Кийин айылдык кеңеши Кочкор району
Кара сарт	Ошондо эле

1	2
Абдраман	Ошондо эле
Куттуксейит	Ошондо эле
Базаркул	Ошондо эле
Назар	Ошондо эле
Кубат	Кара-Суу, Майчыбыр Кочкор району
Борукчу	Жаңычек (4 үй-бүлө) Чүй району
Айтбай Керим	Куланак Куланак району
Жети кул	Кара-Суу (18 үй-бүлө), Жданов ат. колхоз (15 үй-бүлө) Кочкор району
Кожомшүкүр (Салибек уулу)	Кара-Саз, № 53 жылкы заводу (Кара-Кужур деген жер) Кочкор району (баардыгы 25–30 үй-бүлө); Кашкелең (6 үй-бүлө) Быстровка району
Чала манап	Кошой-Коргон (15 үй-бүлө) Ат-Башы району; Жергетал (10 үй-бүлө) Нарын району
Боогачы	Кызыл-Дөбө Кочкор району
Ак көз уулу	Кум-Дөбө Кочкор району
Назар	Ошондо эле
Черикчи	Чолпон, Орток, Көл-Төр ж.б. (Кочкор суусунун түндүк боюнда) Кочкор району
Абаилда	Кызыл-Дөбө, Кош-Алыш (4 үй-бүлө), Коммунизм (15 үй-бүлө), Орток, Чолпон Кочкор району
Кырк ууру	Плохотниково (11 үй-бүлө), Чүй району; Чолпон (15 үй-бүлө) Кочкор району
Бек бото	Көнөрчөк Кочкор району
Жаман кара	Ошондо эле
Жаныбек	Ленин ат. жана «Шамшы» колхоздору Кочкор району
Борколдой	«Шамшы» колхозу (50%) Кочкор району
Кара менде	Бугучу Кочкор району
Мамаке	Талды-Булак Кочкор району
Казактар	Кызыл-Дөбө (50%), Төрт-Күл Кочкор району
Беш күрөң	Узун-Булак (3 үй-бүлө), Талаа-Булак (5 үй-бүлө), Кош-Алыш (8 үй-бүлө), Кара-Саз (30 үй-бүлө), Ак-Кийин айылдык кеңешиндеги Кара-Суу (20 үй-бүлө), Жданов ат. колхоз (30 үй-бүлө) Кочкор району; Кашка-Жол (5 үй-бүлө), Совет (6 үй-бүлө) Кемин району; Карагай-Булак (6 үй-бүлө) Кант району
Токтоку	Тегирменти (көпчүлүгү) Кемин району; Куланак (6 үй-бүлө) Куланак району; Кара-Суу (5 үй-бүлө), Төш-Булак (6 үй-бүлө) Ат-Башы району
Эсенгул	Ак-Булак (6 үй-бүлө) Куланак району
Ниязбек	Учкун (3 үй-бүлө), Ак-Булак (18 үй-бүлө), Шоро (5%) Куланак району; Бейшеке Кемин району; «Кызыл-Октябрь» совхозу Быстровка району; Ильич ат. совхоз Кемин району
Кожобек	Дөрбөлжүн Ак-Талаа району
Рыскулбек	Төш-Булак (12 үй-бүлө) Ат-Башы району
Бердикожо	Ак-Бешим (30 үй-бүлө) Куланак району
Бердибек	Бас-Кыя (8 үй-бүлө) Нарын району

1	2
Субан	Ак-Бешим (10 үй-бүлө) Куланак району; №53 жылкы заводу (Тегерек-Кырчын деген жер) Нарын району
Ормон	Электор Кочкор району
Ажы	Кара-Чий (6 үй-бүлө) Нарын району
Шатен	Куланак (18 үй-бүлө) Куланак району
Ыстам	Ошондо эле (32 үй-бүлө)
Түлкү	Электор, Кара-Саз Кочкор району

Чекир саяк

Кыргыз элинин этникалык курамын изилдөөнүн жүрүшүндө оң канаттын кыргыздарынан урук-уруу структурасында этникалык жактан бир бүтүн болгон саяк уруусу бар деген пикирдин жаңылыш экендиги аныкталды. Чындыгында бирдиктүү саяк уруусу эч качан болгон эмес. Басма сөздө саяк деген аталыш менен түпкү теги таптакыр ар башка болгон бир нече топтор бириккендиги жөнүндө мурда белгиленди[88]. Ушунун негизинде биз эки урууну бөлүп көрсөттүк. Булардын бири саяк деген ат менен калтырылды (бул урууну алты аталуу саяк деп аташат). Экинчи урууну биз шарттуу түрдө, бул уруунун легендарлуу түп бабасы болгон Чекирдин (аны Шакир, Чакыр, Чекир-молдо деп да аташат) ысмы менен атадык. Эки уруунун тең билерман санжырачылары алардын ортосунда тектештик жалпылыктын жок экенин танышпайт.

Эски адабиятта бир гана саяк деген уруу белгилүү болгон. Ал «Сиюй тучжиде» (И. Бичурин[89] боюнча Сачак-ноток, А. Н. Бернштам[90] боюнча да-я-гу деген аталыш менен) кыргыздардын чыгыш урууларынын курамына кирет деп белгиленген. И. Г. Андреев[91] тарабынан кыргыздардын башка болуштуктарынын ичинде саяк болуштугу да аталган. Анын башчысы Гадай болгон (мүмкүн Кедей, чекир саяк уруусунан). Бул болуштуктардын арасында башчысы Ташыбек бий[92] болгон Бустуман болуштугу да аталат. Бул болуштукта да чекир саяктар же саяктар жашап турушу толук ыктымал, анткени болуштуктун аты, калыбы, чекир саяк уруусунун чоро бөлүкчөсүнүн курамына кирген уруктардын бирөөнүн түп бабасы болгон — Бостумактын ысмынан улам ушундай аталса керек.

XVIII кылымда аталган эки уруунун кайсынысы саясий жактан артыкчылык кылып турганын айтуу кыйын. Ошондой болсо да И. Г. Андреевде Саруу болуштугунун башчысы катарында «өлгөн Садыр-батырдын уулу Саит-батырдын»[93] аталгандыгы саяк уруусунун ролу басымдуу болгонун көрсөтүп турат. Анын үстүнө Садыр ата-теги боюнча саяк уруусунун түнгатар бөлүкчөсүнө таандык болгон. Генеалогияга ылайык Сеит Садырдын уулу эмес, бир тууганы болгон. Талас өзөнүнүн өрөөнүндө кечээ жакында эле Садыр салдырган деп айтылып жүргөн чептин урандысы жаткан[94]. 85 жаштагы Жумабай Малаевдин айтканына караганда Садырдын чеби (коргону) Кыс-Моло деген жерде турган. Мындан көрүнүп тургандай, саяк уруусунун феодалдарынын бийлиги, калыбы, саяктардын өзүнө гана эмес, башка кыргыз урууларына да тараса керек. Кыргызстандын Орусияга бириктирилген мезгилдеги чекир саяктардын оор абалы Г. С. Загряжский тарабынан ачык көрсөтүлгөн[95]. Ошол эле убакта Г. С. Загряжский өзүнүн башка бир эмгегинде жогоруда эскерилген Сеиттин небереси, Кетмен-Төбө өрөөнүндө бийлик жүргүзүп турган, эң ири феодал Рыскулбек Нарбутиндин чексиз бийлиги жөнүндө толук жазат[96].

Рыскулбектин уулдарынын ээн баштыгы жана ырайымсыздыгы жөнүндө кыргыздын улуу акыны Токтогул Сатылганов «Беш каман»[97] деген каардуу ыр чыгарган.

Саяк уруусу жөнүндөгү маалыматтар Ч. Валихановдун кол жазмаларында да учурайт. Анын маалыматы боюнча «Саяк уруусу» 13 миң түтүндү түзөт. Ал Ысык-Көлдөн түштүккө, Соң-Көлгө (Төлөктүн баш жагы) карай, Нарын, Кочкор-Ата, Жумгал дарыяларынын бойлорунда, калган бир бөлүгү «Ыссык-Көлдүн ылдыйкы тумшугу ченде» көчүп-конуп жүрүшкөн. Кол жазманын башка бир жеринде саяктар Ат-Башы жана Кокан (?) өзөндөрүнүн бойлорунда да көчүп-конуп жүргөнү айтылат[98]. Саяк уруусунун курамында сегиз муун болгон, алардын ичинен төртөө негизгилер, алар: Курманкожо, Кулжыгач (Чоро), Шыкмамбет (азыркы генеалогиядагы Шыкмаамат экени шексиз) жана Каба. Ч. Валихановдун айтканы боюнча саяктардын ар бир уругунун өз эн тамгасы болгон. Саяктардын «байыркы чакырык-урааны» жоголуп, бардык жерде ал XVIII к. акырында жашаган баатырлардын (Тайлак, Садыр) ысымдары менен алмашылган. Ч. Валиханов «бул муун эски замандарда өзүлөрүнүн күчү жана манаптарынын баатырдыгы менен даңкы чыккан, бирок азыр ылдыйлап, кедейленип калган» деп белгилейт.

Ч. Валихановдун материалдарынан жогоруда көрсөтүлгөн эки уруу «саяк» деген ат менен биригишкени көрүнүп турат. Ал эки уруунун тең негизги бөлүкчөлөрүн санап чыгып, алардын жол башчыларын, чекир саяктарда — Тайлактын, саяктарда — Садырдын ысымдарын атайт.

В. В. Радлов саякты өз алдынча уруу катарында бөлүп көрсөткөн эмес. Бирок ал бугу, сарбагыш жана адигине урууларынын курамына кирген саяк, каба жана шыкмаамат (Радловдо — шыкмаят, шыкманат) уруктарын атайт[99]. Мындан башка да, анын эмгегинде 1867-жылга таандык болгон Макшеевдин маалыматтарын келтирет, анда Токмок уездинде 2000 үйлүү саяк уруусу болгону көрсөтүлгөн[100].

«Материалдарда» келтирилген маалыматтардын жетишээрлик түрдө ачык-айкын болбогондугуна карабастан, биз мурда саяк деген жалпы ат менен биригип жүрүшкөн эки уруунун ар биринин санын жана жашап турган конуштарын бир кыйла так белгилеп көрсөтүүгө жетише алдык. Чекир саяк уруусу Борбордук Тянь-Шанда Жумгал жана Суусамыр өзөндөрүнүн өрөөндөрүндө жана Нарын дарыясынын ортоңку бөлүгүндө орун алган бир катар кокту-колоттордо жайгашып турган. Чекир саяктардын анчалык чоң эмес бөлүгү Чүй өрөөнүнүн аймагында жана Ысык-Көл өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө жашап турушкан.

Пишпек уездинин территориясында чекир саяктар Жумгал болуштугунун калкынын (305 кожолук) 100%ын, Каракече болуштугунун (780 кожолук) калкынын 97,9%ын, Суусамыр болуштугунун (510 кожолук) калкынын 80%ын жана Качкын болуштугунун (473 кожолук) калкынын 58,9%ын түзгөн. Мындан башка да, чекир саяктар Темирболот (Кызыл-Дөбө, Чоң-Арык, Талды-Булак коктулары — 48 кожолук), Батыш-Сокулук (Бий-Булак, Ур-Арык коктулары — 39 кожолук), Талкан (Байтик-Арык, Боз-Бөлтөк коктулары — 28 кожолук), Багыш (Малтабар коктусу — 11 кожолук) жана Сарбагыш (9 кожолук) болуштуктарында да жашап турушкан[101].

Пржевальск уездинин аймагында чекир саяктар саяк болуштугун (923 кожолук — 100%) жана Чоро болуштугунун бир нече кокту-колотторун (Терек-Суу, Көтөрмө, Ничке-Суу, Көнөрчөк ж. б.) конуштап турушкан, буларда бардыгы 675 кожолук болуп, калкынын 45,7%ын түзгөн. Улахол болуштугунда чекир саяктардын 103, Тору-Айгырда — 17 кожолуктары жашап турушкан[102].

Жалпы алганда аталган уезддердин территорияларында чекир саяктар 5205 кожолукту түзүп турган.

Чекир саяк уруусу беш бөлүкчөгө даана бөлүнүп турган, алар: курманкожо (буга Курманкожонун өз тукумдары гана кирбестен, легендарлуу Түгөлдүн бардык калган тукумдары да кирген), кулжыгач[103], ыман, чоро, ак кабак (6-сүрөт). Терекбай деп аталган алтынчы бөлүкчөсү иш жүзүндө анча чоң эмес урук болгон. Булардын негизгилери биринчи эки бөлүкчө болгон.

Мурдагы учурлардагыдай эле биз чекир саяк уругунун структурасынан өзүлөрүнүн түпкү атын сактап калышкан же ата-теги башка экендигин билишкен теги башка майда топторду чыгарып салдык. Мындай майда топтордун көпчүлүгү Нарын суусунун жээгинде, чоро бөлүкчөсүнүн ичинде жашап турушкан. Бул XVIII кылымдагы чоролук феодалдардын бири Жамболоттун активдүү иш-аракеттеринин натыйжасы болгон, ал бир нече жолу Фергана өрөөнүнө, Талас, Иле сууларынын өрөөндөрүнө жана башка жерлерге басып алгыч, талап-тоногуч жортуулдарды жасап турган. Жамболот тарабынан колго түшүрүлгөндөрдүн тукумдары анча чоң эмес уруктарды түзүшкөн, алар теги боюнча кыпчак, мундуз, саруу, кытай жана башка урууларга, а түгүл башка элдерге (тажиктер, казактар, калмактар) да кирген.

Биз келтирип отурган чекир саяк уруусунун структурасынын схемасы (6-сүрөт) кээ бир түшүндүрүүлөрдү талап кылат. Курманкожо бөлүкчөсүнүн курамында «катаган» деген жалпы ат менен биригип эки урук бар. Байыркы кыргыз урууларынын бири да «катаган» деп аталганын эске алып коюу керек. Ал, атап айтканда, «Манас» эпосунда негизги кырк кыргыз урууларын санаганда жолугат[104]. Бул уруунун калдыгын кыргыздардын башка урууларынын ичинен, эгерде Ош облусунун Кара-Суу районунда жана Өзбек ССРинин кошуна райондорунда жашаган 15–20 үй-бүлөдөн турган өтө майда топторду эсепке албаганда, азырынча жолуктура алганыбыз жок[105]. Бул топтон чыккан карыялар аны катаган дешет, бирок анын түпкү тегин билишпейт. Мүмкүн, анын теги боюнча тянь-шандык катагандар менен байланышы бардыр. Бирок тянь-шандык катагандар байыркы катаган уруусунун калдыгы болуп саналбайт. Кеңири таралып жүргөн божомолго ылайык, курманкожолуктардын бабасы Түгөлдүн уулу Мангыт катаган уруусунан чыккан Турсун хандын кызына үйлөнгөн. Анын эки уулу — Казыгул менен Сүйөркулдун тукумдары Маңгыттын аялынын уруусу боюнча катаган деген ылакап ат менен аталып калган имиш. Ошентип, элдик уламыш чекир саяк уруусунан чыккан катагандыктарды байыркы катаган уруусу менен түздөн-түз байланыштырбайт.

Профессор К. К. Юдахинден чапкынчы уругу жөнүндө биз алган маалыматтар, чекир саяктардын бул уругунун Кыргызстандын түштүгүндө жашап турган чапкылдык тобу менен кандайдыр бир байланышы бар экенин кабарлайт. Иликтеп көргөнүбүздө бул маалыматтар ырасталды. 1949-жылы Касымаалы Токтомамбетов (Тянь-Шань облусу, Жумгал району, «Орто кууганды» колхозу) чапкынчы тукуму Хожент шаарынын (азыркы Ленинабад) четжакасында да жашап турганын жана ал бул жакка Тянь-Шандан көчүп келишкенин айтып берген эле. 1955-жылы Ош облусунун Лейлек районундагы Булакбашы айылдык кеңешине караштуу эски Сүлүктү деген жерде жашаган 67 жаштагы Калыгул Жолчубековдон биз алган маалыматтарга караганда чапкылдыктын же чапколдуктун бир кыйла көп сандагы тобу Лейлек районунун жана Тажик ССРинин Ленинабад облусунун коңшу райондорунун (Ленинабад, Пролетар, Канибадам, Исфара) бир нече айыл-кыштактарында, ошондой эле Өзбек ССРинин айрым айыл-кыштактарында жашап турушкан. Анын айтканы боюнча бул топтун ата-бабалары Оңколу менен

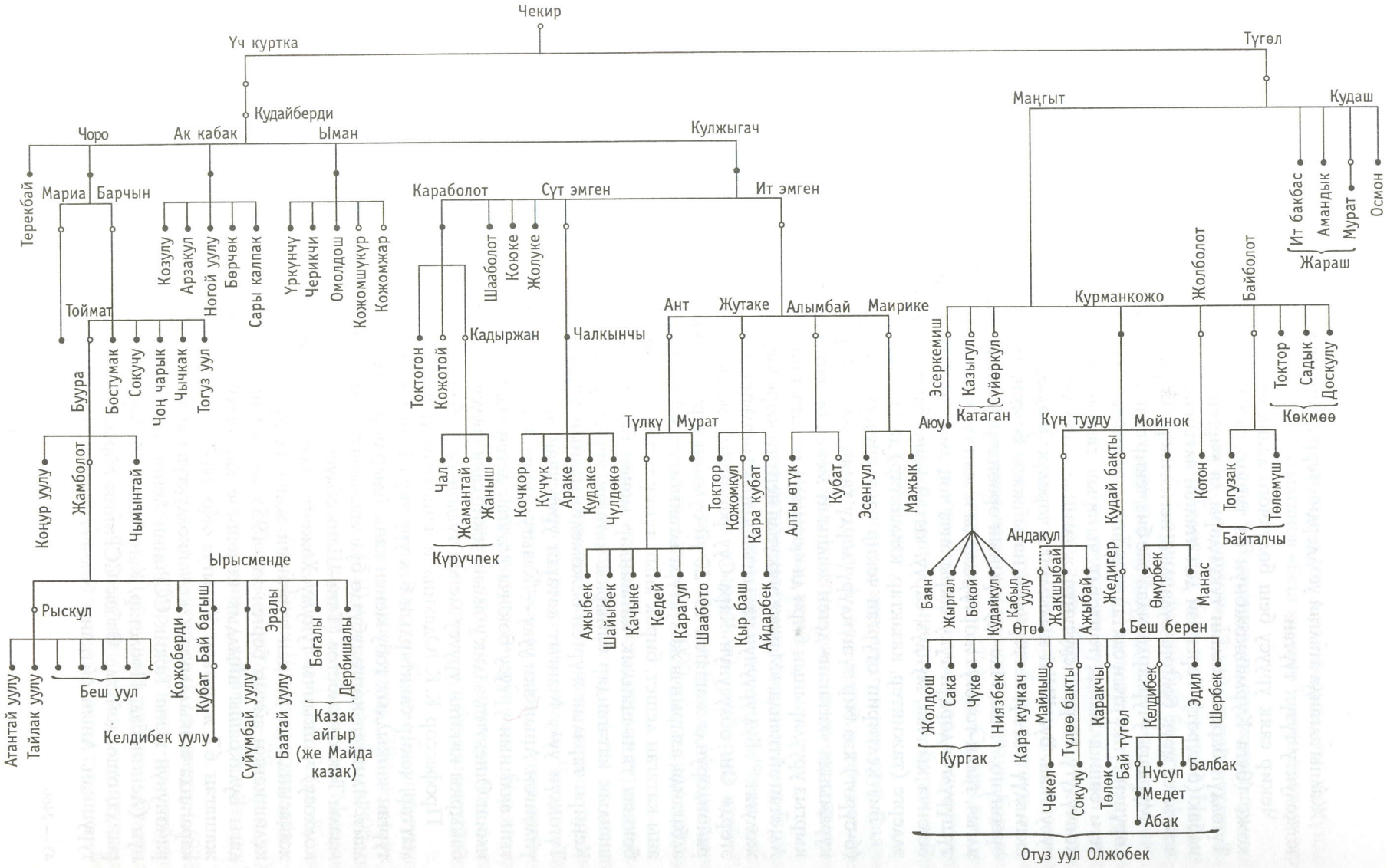

6-сүрөт. Чекир саяк уруусунун структурасы

Чапколу деген бир туугандар болгон жана бул жерде жашап тургандар Чапколунун тукумдары болгон. Ал чоң аталарынан чапкылдыктардын теги сарыбаштар (б. а. сарбагыш) болгон жана алар азыркы жашап турган жерине «Кочкор-Жумгалдан» ооп келишкен.

Ыман бөлүкчөсүнүн уруктарынын ичинен схемада (6-сүрөт) кожомшүкүр жана кожомжар топтору көрсөтүлгөн. Бирок азыркы учурда бул уруктардын өкүлдөрү Тянь-Шанда жок. Абдыкалык Чоробаевдин айтканына караганда Ымандын уулдарынын ушул ысымдарынын бирин алып жүргөн адамдын тукумдары Текес өзөнүнүн (КЭР, Синьцзян-Уйгур автономдуу облусу) өрөөнүндө, калмактардын арасында, ал эми экинчисинин тукумдары — Ооганстандагы кыргыздардын арасында жашап турушат.

Схемада (6-сүрөт) төмөндө көрсөтүлгөн эңкелеч уругу жок, анын генеалогиялык байланышын аныктоого мүмкүн болбоду.

Теги боюнча чекир саяк уруусуна таандыкпыз деп жүрүшкөн кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери, улуу муундардан алынган маалыматтарга ылайык, азыркы административдик бөлүнүштөргө туура келтирилсе болот. Ал жөнүндө 6-таблица түшүнүк берет.

6-таблица

Теги боюнча өзүлөрүн чекир саяк уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
КУЛЖЫГАЧ	Кара-Жол (20 үй-бүлө) Панфилов району
Караболот, Коюке	Букара (10 үй-бүлө) Панфилов району
Шааболот	Ийри-Жар (Суусамыр) Кызыл-Аскер району; Букара Панфилов району
Жолуке	Орто-Кууганды (7 үй-бүлө) Жумгал району, Ийри-Суу (Суусамыр) Калинин району
Жаныш	Жоо-Жүрөк (Суусамыр) Сокулук району
Чал	Кара-Суу (Суусамыр) Кызыл-Аскер району
Токтогон	Үч-Эмчек (Суусамыр) Кызыл-Аскер району
Күрүчбек	Долоно (6 үй-бүлө), Кең-Арал (7 үй-бүлө) Талас району; Шумкар (15 үй-бүлө) Будённый району
Чапкынчы	Көк-Ой (40 үй-бүлө), Миң-Теке (15 үй-бүлө), Кара-Дөбө, (30 үй-бүлө), Кашка-Терек (15 үй-бүлө), Ак-Татыр (20 үй-бүлө), Чет кууганды (25 үй-бүлө), Кара-Ой (10 үй-бүлө), Орто кууганды (18 үй-бүлө), Кызыл Кыргызстан (8 үй-бүлө) Жумгал району
Токтор	Кызыл-Ой Жумгал району
Мурат	Баш кууганды (40 үй-бүлө) Жумгал району
Кырбаш	Чар-уя (Суусамыр) Калинин району; Тунук, Кызыл-Ой Жумгал району
Айдарбек	Түгөл-Сай (75 үй-бүлө) Жумгал району
Алты өтүк	Кызыл Кыргызстан (4 үй-бүлө) Жумгал району
Эсенгул	Тогуз-Булак (35 үй-бүлө), Арал (15 үй-бүлө) Жумгал району
Мажык	Тогуз-Булак Жумгал району

1	2
Ажыбек	Кызыл-Кыргызстан (50 үй-бүлө) Жумгал району
Шайыбек	Кара-Баткак (15 үй-бүлө), Кызыл Кыргызстан (7 үй-бүлө) Жумгал району
Качыке	Чаек (10 үй-бүлө), Ак-Татыр (15 үй-бүлө), Баш кууганды (15 үй-бүлө), Көл-Арык (20 үй-бүлө), Тогуз-Булак (6 үй-бүлө), Түгөл-Сай (25 үй-бүлө), Кызыл Кыргызстан (25 үй-бүлө) Жумгал району
Кедей	Табылгыты (15 үй-бүлө), Көк-Ой (15 үй-бүлө), Кара-Баткак (15 үй-бүлө) Жумгал району
Шаабото	Миң-Теке (30 үй-бүлө), Көк-Ой (15 үй-бүлө), Кара-Баткак (15 үй-бүлө) Жумгал району
Эңкелеч	Эмел (30 үй-бүлө) Жумгал району
Карагул	Беш-Терек (20 үй-бүлө), Орто кууганды (7 үй-бүлө) Жумгал району
АК КАБАК	Кызыл-Кыргызстан (5 үй-бүлө), Орто кууганды (30 үй-бүлө), Беш-Терек (8 үй-бүлө), Чаек (4 үй-бүлө), Көл-Арык (30 үй-бүлө) Жумгал району
ЫМАН	Кызыл-Кыргызстан (3 үй-бүлө), Табылгыты (7 үй-бүлө), Чаек (8 үй-бүлө), Базар-Турук (3 үй-бүлө) Жумгал району; «Эпкин» колхозу (5 үй-бүлө) Кочкор району; Казарман (4 үй-бүлө) Тогуз-Торо району; Дөрбөлжүн, Ничке-Суу, Кара-Суу (100%), Терек (90%), Көк-Жар (100%), Ак-Талаа (70%), Тогуз-Булак (60%) Ак-Талаа району
ЧОРО	Туткуй, Ничке-Суу Ак-Талаа району; Төш-Булак (5 үй-бүлө) Ат-Башы району
Коңур уулу	Көк-Ой (40 үй-бүлө), Кара-Булуң Куланак району
Чымынтай	Ак-Кыз (40%) Ак-Талаа району; Атай (7 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
Буура	Кызыл-Эмгек Куланак району
Бостумак	Кара-Булуң Куланак району
Сокучу	Ак-Кыз (40%), Ак-Талаа (Жаңы-Талап, 30%) Ак-Талаа району
Чоң чарык	Кадыраалы (Май, 40 үй-бүлө) Куланак району; Дөрбөлжүн (10 үй-бүлө) Ак-Талаа району
Чычкак	Казарман, Көк-Ийрим, Атай (46 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
Тогуз уул	Үгүт (50%) Ак-Талаа району
Атантай уулу	Кызыл-Жылдыз (көпчүлүгү) Тогуз-Торо району
Тайлак уулу	Дөрбөлжүн Ак-Талаа району; Көк-ийрим (25 үй-бүлө), Казарман (үч үй-бүлө), Атай (8 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
Беш уул	Казарман Тогуз-Торо району; Дөрбөлжүн Ак-Талаа району
Кожоберди	Көнөрчөк (20%) Ак-Талаа району
Ырысменде	Көнөрчөк, Дөрбөлжүн Ак-Талаа району
Байбагыш	Кара-Ой (Ботояр, 25 үй-бүлө), Кара-Булуң, Куланак району; Дөрбөлжүн Ак-Талаа району
Келдибек уулу	Кызыл-Эмгек Куланак району
Баатай уулу	Дөрбөлжүн Ак-Талаа району
Казак айгыр	Чолок-Кайың (10 үй-бүлө) Ак-Талаа району
ТЕРЕКБАЙ	Чет-кууганды (25 үй-бүлө), Эмел (10 үй-бүлө) Жумгал району

1	2
КУРМАНКОЖО	Атай (11 үй-бүлө) Быстровка району; Ак-Бешим (3 үй-бүлө) Чүй району
Кургак	Чаек (5 үй-бүлө), Ак-Татыр (8 үй-бүлө), Кыз-Арт (Кара-Булак деген жер, 40 үй-бүлө) Жумгал району; Бар-Булак, Ак-Терек Тоң району; Кең-Суу (10 үй-бүлө) Түп району
Кара кучкач	Кара-Суу (35 үй-бүлө) Жумгал району; Кызыл-Дөбө (3 үй-бүлө) Кочкор району
Чекел Төлөк	Чоң дөбө (15 үй-бүлө), Багышан (8 үй-бүлө) Жумгал району
Сокучу	Багышан (20 үй-бүлө) Жумгал району
Нусуп	Чоң-Дөбө (20 үй-бүлө) Жумгал району
Балбак	Сары-Талаа (20 үй-бүлө) Жумгал району
Медет	Алтын-Арык (15 үй-бүлө) Жумгал району
Абак	Кара-Суу (15 үй-бүлө) Жумгал району
Эдил	Ак-Талаа (14 үй-бүлө) Кочкор району
Шербек	Мантыш (7 үй-бүлө) Кочкор району
Өтө	Кара-Чий (15 үй-бүлө) Жумгал району; Ленин ат. колхоз Чүй району
Ажыбай	Кыз-Арт (15 үй-бүлө) Жумгал району
Мойнок	Базар-Турук (40 үй-бүлө), Кара-Чий (25 үй-бүлө) Жумгал району
Манас	Быстровка (10 үй-бүлө) Быстровка району
Беш берен	Кыз-Арт (15 үй-бүлө) Жумгал району; Мантыш (10 үй-бүлө) Кочкор району
Котон	Тилектеш (5 үй-бүлө) Куланак району
Котон Байталчы	Кыз-Арт (15 үй-бүлө), Сары-Талаа (45 үй-бүлө) Жумгал району
Көк мөө	Кыз-Арт (15 үй-бүлө) Жумгал району; Мантыш (30 үй-бүлө) Кочкор району
Аюу	Көк-Ой (10 үй-бүлө) Жумгал району; Кош-Булак, Дөдөмөл, Табылгыты Тогуз-Торо району
Катаган	Таш-Төбө (200 гө жакын үй-бүлө), Кыз-Арт (15 үй-бүлө), Чоң-Дөбө (15 үй-бүлө), Алтын-Арык (8 үй-бүлө), Орто кууганды (5 үй-бүлө) Жумгал району; Кайырма (15 үй-бүлө), Ленин-жолу (10%) Чүй району; Мантыш (30 үй-бүлө) Быстровка району; Эркин-Сай (20 үй-бүлө) Панфилов району; Дөң-Талаа, Коңур-Өлөң, Ак-Терек Тоң району; Таш-Төбө Ворошилов району; Чолпон-Ата кыштагынын этегинде* Ысык-Көл району
Жараш	Кыз-Арт (43 үй-бүлө), Багышан (15 үй-бүлө) Жумгал району
Осмон	Кыз-Арт (18 үй-бүлө) Жумгал району

Мындан башка да чекир саяктардын топтору (бөлүкчөлөрдүн аттары аныкталбаган бойдон калды) төмөнкү айыл-кыштактарда жашап турат: Куланак Куланак району; Дөң-Алыш (5 үй-бүлө), Чолпон Кочкор району; Кызыл-Суу (5 үй-бүлө), Алмалуу (7 үй-бүлө), Боорду (9 үй-бүлө) Петровка району; Чыгыш Сокулук (60 үй-бүлө) Сокулук району; Маңка-Жар, Шалта

* Жергиликтүү катагандар өзүлөрүн Сүйөркулдун небереси, Бокойдун тукумдарыбыз деп эсептешет (6-сүрөттү кара).

(20 үй-бүлө), Орто-Алыш жана Орто-Сай Кызыл-Аскер району; Чорголу (10 үй-бүлө), Орто-Арык, Кум-Арык (20 дай үй-бүлө) Панфилов району; Сары-Гоо (10 пайыздай), Кайырма (3 үй-бүлө), Кара-Суу (10 пайыздай) Калинин району; Тогузак (бир нече үй-бүлө) Ивановка району; Сары-Жыгач (30%), Четинди (көпчүлүгү), Жедигер (5 үй-бүлө) Кант району; Жаңы-Жол, Кара-Дөбө (4 үй-бүлө), Дөң-Арык (12 үй-бүлө), Киртруд (10 пайыздай), Он бир Жылга (5 үй-бүлө), мурдагы Ленин ат. колхоз (10%) Чүй району.

Саяк

Саяк уруусу биз тараптан схемада (7-сүрөт) көрсөтүлгөн курамында кыргыздардын оң канатындагы өз алдынча турган уруу катарында каралды. Бул уруу жөнүндө айрым маалыматтар жогоруда чекир саяк уруусуна мүнөздөмө берилгенде келтирилген болучу.

Улуу Октябрь социалисттик революциясы болоор алдында саяктардын бир кыйла ири топтору Ысык-Көлдүн түндүк жана түштүк жээктеринин батыш бөлүгүн, ошондой эле Нарын дарыясынын ортоңку агымы чендеги кээ бир кокту-колотторду мекендеп турушкан. Саяктардын чакан топтору Чүй жана Жумгал дарыяларынын өрөөндөрүндө жана башка жерлерде жашап турушкан.

Пржевальск уездинде саяктар Тору-Айгыр болуштугундагы калктын (1458 кожолук) 98,8% ын (Чоктал, Тамчы, Чечек-Булак, Сарай, Тору-Айгыр, Жар-Булак, Ак-Коргон, Тогуз-Булак, Кара-ой, Койчу, Карагайлы-Булак, Согуту, Кара-Суу, Талды-Булак, Четки-Долоноту, Орто-Долоноту жана башка өзөндөр) жана Улахол болуштугунун калкынын (1278 кожолук) 92,5%ын (Жоон-Арык, Шор-Булак, Ак-Терек, Кара-Тоо, Карал-Дөбө, Коңур-Өлөң, Саз, Алабаш, Чолок-Кыр, Туура-Суу, Кыргоо, Жол-Жылга, Тогуз-Булак, Көк-Сай, Кара-Суу жана башка өрөөндөр) түзгөн. Мындан башка да Чоро болуштугунун калкынын курамында саяктардын 419 кожолугу (же 28,5%) болгон, алар чекир саяктар жана басыздар менен жакын кошуна жашап турушкан (Көк-Арт, Байдамтал, Казык, Боорду, Колбоор, Арал, Көк-Ийрим, Кайыңды, Кош-Булак ж. б. өрөөндөр)[106].

Пишпек уездинде ар түрдүү бөлүкчөлөрдүн саяктарынын көбүрөөк ири тобу качкын болуштугунда жашап турганы белгиленди (228 кожолук же 28,4%ы), Алар чекир саяктар менен катар Ничке-Суу, Чоң-Кырчын, Кара-Күнгөй, Кедей-Арык, Кызыл-Сөөк, Сары-Булак, Аксалы ж. б. өрөөндөрдө жашап турушкан. Суусамыр болуштугундагы чекир саяктар менен кара боркемик (саруу уруусу) уругунун арасында саяктардын 108 кожолугу болгон (Бостон-Кайың, Туура-Терек, Чоң-Жекат, Сары-Булак, Сары-Камыш ж. б. өрөөндөр). Саны 165 кожолук болгон бөөбүй уругунун саяктары сарбагыштар менен чогуу Темирболот болуштугунда жана 23 кожолугу Тынай болуштугунда жашап турган[107].

«Материалдарда» саяк уруусунун бөлүкчөлөрү менен уруктарынын ичинде төмөнкүлөр аталган: кара кучкач, ботугур, боз тери, элтинди, серең, кожош, кудай менде, бакачы, казак тукум, жаманбай, куртка мерген, ак тери, кадаң, бөөбүй, өйдө чекти, кайдуулат, шыкмаамат, тезек, тагай, сары, күчүк.

Саяк карыялардын айтканы боюнча алардын уруусунун курамына негизги төрт бөлүкчө кирген, алар: өйдөчетки, кайдуулат, каба жана сарык (7-сүрөт). Булардын ичинен эң ириси — каба болуп саналат, ал өз кезегинде: түнгатар, түнтөй, шыкмаамат жана ала көз болуп төрт бутакка бөлүнөт.

Чекир саяк уруусуна мүнөздөмө бергенде саяк уруусу алты аталуу саяк деп да аталаары көрсөтүлгөн эле. Топко ушундай аталышты берген алты ата-

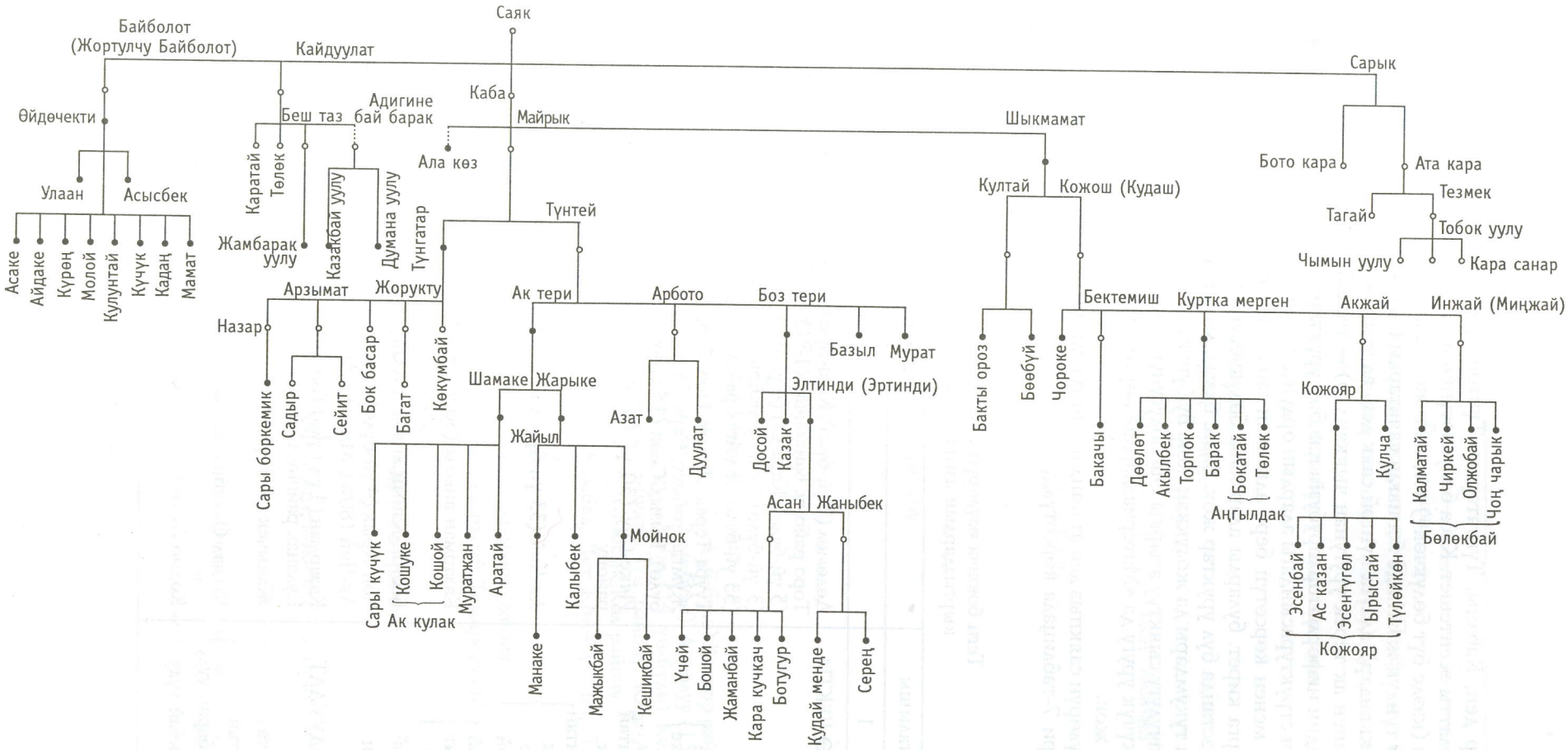

7-сүрөт. Саяк уруусунун структурасы.

бабалар деп, Кабаны, Түнгатарды, Түнтөйду, Сарыкты, Өйдөчекти менен Кайдуулатты эсептешет. Каба бөлүкчөсүнүн ири уруктары ак тери менен боз терини (кээде бүт бөлүкчөнү) чоң саяк же жалдуу каба деп да аташат. Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде жашаган саяктарды (көбүн эсе шыкмаамат бутагынан чыккандар), адатта күнгөй саяк деп, ал түштүк жээгинде жашагандарды (негизинен ак терек уругунан чыккандар) — тескей саяк деп аташкан.

Биздин информаторлорубузга кээ бир уруктардын аты гана белгилүү, алар уруунун структурасындагы алардын ордун дайыма эле жетишээрлик ишенимдүүлүк менен көрсөтүп бере алышкан жок. Кутунай менен чоңко ушундай уруктарга кирет, буларды алар каба бөлүкчөсүнө таандык кылышат. Түндүк Кыргызстанда бул уруктар жок. Бизге базыл, мурат, ават жана дуулат уруктарынын тукумдары да жолуккан жок. Бул уруктар түнгатар бутагынын басымдуу көпчүлүгү сыяктуу азыркы Ош облусунун түндүк тарабында жашашкан[108]. Сары күчүк уругу да «Материалдарда» көрсөтүлүп турса да биз тараптан катталган жок.

Өзүлөрүн саякпыз деп атагандардын тукумдарынын азыркы жашап турган жерлери 7-таблицада көрсөтүлдү.

7-таблица

Теги боюнча өзүлөрүн саяк уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
ӨЙДӨ ЧЕКТИ	Дөдөмөл (7 үй-бүлө), Кош-Булак, Табылгыты (5 үй-бүлө) Тогуз-Торо району; Байкөнчөк (15%) Ак-Талаа району; Кызыл-Эмгек (5 үй-бүлө), Кара-Ой (4 үй-бүлө) Куланак району; Кызыл-Дөбө (3 үй-бүлө) Кочкор району; Беш-Терек (15 үй-бүлө), Пионер (33 үй-бүлө) Жумгал району
Асаке Айдаке	Туура-Терек, Жекат, Ноо, Сары-Булак (баардыгы 100 үй-бүлө) Жумгал району; Сары-Булуң (10 үй-бүлө), Дүнгүрөмө (10 үй-бүлө), Кызыл-Сөөк (15 үй-бүлө) Жумгал району
Кулунтай Күчүк	Ичке-Суу (30 үй-бүлө), Кара-Баткак (40 үй-бүлө) Жумгал району
Кулунтай Күчүк Асаке Молой	Ак-Чий (33 үй-бүлө), Кара-Ой (15 үй-бүлө) Жумгал району
Молой Мамат Кадаң	Казарман айылы (30 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
Молой	Бостон-Кайың айылы (100%) Жумгал району
Кадаң	Чоң-Арык (4 үй-бүлө) Куланак району; Ничке-Суу, Дөрбөлжүн, Ак-Чий (80%), Мыкачы Ак-Талаа району
КАЙДУУЛАТ	Казарман (4 үй-бүлө) Тогуз-Торо району; Чоң-Арык (20 үй-бүлө) Куланак району; Сайлык (10 дон көбүрөөк үй-бүлө) Чүй району
Беш таз	Жаңычек (5–6 үй-бүлө) Чүй району
Каратай Жамбарак уулу	Кызыл Октябрь (Сары-Камыш, 17 үй-бүлө) Жумгал району
Казакбай уулу	Көлмө (6 үй-бүлө) Куланак району

1	2
Думана уулу	Атай (6 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
КАБА	Чолок-Кайыңды (30 дан көбүрөөк үй-бүлө) Панфилов району
Түңгатар	Нылды-Сай («Комсомол» колхозу, 4 үй-бүлө), Долоно (4 үй-бүлө) Талас району
Сары боркемик	Бирлик (Сары-Камыш, 14 үй-бүлө) Жумгал району
Түнтей	
Актери (ылакап аты чалып алды)	Дүпкүр Тогуз-Торо району
Шамаке	Атай (90%) Тогуз-Торо району
Жарыке*	Көк-Ийрим (70%) Тогуз-Торо району
Бозтери	Кара-Тоо, Бар-Булак, Шор-Булак, Коңур-Өлөң, Алабаш Тоң району
Казак	Боз тери Ысык-Көл району
Ботугур	Чоң Сары-Ой, Кара-Ой Балыкчы району
Ботугур Досой	«Кызыл Туу» колхозу Тоң району
Кара кучкач Ботогур Үчей Бешей Жаманбай	К. Маркс атын. колхоз Тоң району
Кудайменде	Улахол Балыкчы району
Серең	Тогуз-Булак Тоң району
Шыкмаамат	Казарман Тогуз-Торо району
Бакты ороз	Чоң Сары-Ой, Дөбөлү Балыкчы району
Бөөбүй	Кара-Мойнок (80 үй-бүлө), Ак-Учук (4 үй-бүлө) Кочкор району; Кызыл-Суу (30 үй-бүлө), Боорду (15 үй-бүлө), Алмалуу (15 үй-бүлө) Быстровка району; Карал-Дөбө (15 үй-бүлө) Кемин району; Плохотниково (4 үй-бүлө) Чүй району; Кара-Дөбө (12 үй-бүлө), Чиркей (70 үй-бүлө) Ысык-Көл району
Бакачы	Кара-Ой, Чоң Сары-Ой, Кумбел, Чет Кой-Суу, Боз-Тери, Долинка Балыкчы району
Чороке	Чет-Кой-Суу Балыкчы району
Куртка мерген	Тору-Айгыр, Чырпыкты, Чоктал Балыкчы району
Кожояр	Кара-Дөбө, Көк-Дөбө, Он Жети Карагай, Темировка Ысык-Көл району
Калматай	Темировка Ысык-Көл району
Чиркей	Таштак, Көк-Дөбө, Чиркей Ысык-Көл району
Олжобай Чоң чарык	Корумду Ысык-Көл району
Ала көз	К. Маркс атын. колхоз Тоң району; Көк-Ой (5 үй-бүлө) Жумгал району

* Схемада (7-сүрөт) Жарыкенин (Мойноктон) тукумдарынын ичинде мажыкбай жана кешикбай уруктары көрсөтүлгөн. Чындыгында бул уруктар Жайылдын уулу Каныбектин тукумдары; анын жесири Мойнокко тийген, ошондуктан ал аялдын балдары өзүлөрүн Мойноктун тукумдарыбыз деп атап калышкан.

1	2
САРЫК	
Чымын уулу	Кайыңды, Казарман Тогуз-Торо району
Тобок уулу	Кайыңды (көпчүлүгү), Дөдөмөл (90%), Кош-Булак (70%) Тогуз-Торо району
Кара сакал	Кызыл-Жылдыз Тогуз-Торо району
Тагай	Табылгыты (60%), Аскалы (100%) Тогуз-Торо району

Жогоруда көрсөтүлгөн айыл-кыштактардан башка да саяктар Жети-Өгүз районундагы Кытай (10 үй-бүлө), Покровка районундагы Чычкан (7 үй-бүлө), Кочкор районундагы Чолпон (10 дой үй-бүлө) айылдарында да жашап турушат.

Черик

Черик уруусунун олуттуу бөлүгү СССРдин чегинен тышкары, атап айтканда — КЭРдин Синьцзян-Уйгур автономдуу облусунда жайгашкан. Бул айрыкча черик уруусунун негизги беш бөлүкчөсүнүн үчөөнө: тору, бай чубак жана куба бөлүкчөлөрүнө таандык (8-сүрөт), бирок булардын айрым бөлүктөрү чериктердин башка эки ири бөлүкчөсү — ак чубак жана тайчак менен бирге Орусиянын аймагында жашап турган.

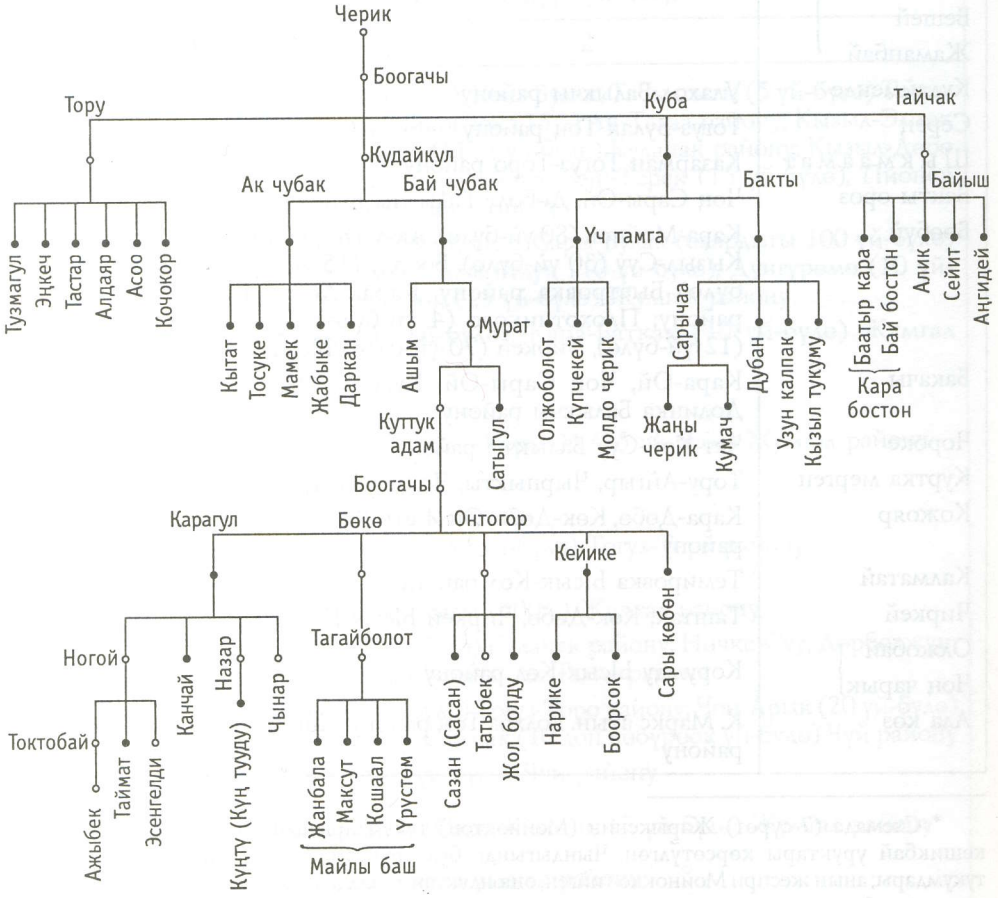

8-сүрөт. Черик уруусунун структурасы

Октябрь революциясы болоордун алдында черик уруусу Пржевальск уездинин Черик (946 кожолук) жана Чаш-Төбө (866 кожолук)[109] болуштуктарынын территориясын ээлеп турган, бул болуштуктар Борбордук Тянь-Шандын түштүк, бийик тоолуу тилкесинен орун алган. Чериктердин кыштоолору Ат-Башы дарыясынын өрөөнүндө, Баш-Кайыңды, Кашат, Кара-Тоо, Кара-Кашат, Жыгач-Коргон, Туура-Арык, Узун-Тоо, Аң-Коргон, Кайыңды, Кашкулак, Жол бөгөштү, Туюк бөгөштү, Каман-Суу, Көк-Күмбөз, Ача-Чоң, Керим-Булак, Ничке-Суу, Токой-Башы, Ак-Муз, Орто-Кайыңды, Кара-Чий, Юрме, Муканчы-Суу, Жарык-Таш, Талды-Суу, Жерик-Жал, Туйган, Терек-Суу, Сары-Дөбө, Суук-Булак, Черикти, Чет-Келтебик, Көл-Арык, Орто-Келтебик, Берле, Сай-Арык, Сасык-Булак, Кеңыш-Арык, (Кеңеш-Арык?), Балагас, Крен-Кыштоо, Жагор өрөөндөрүндө болгон. Ал эми алардын жайкы жайлоолору Арпа жана Аксай өзөндөрүнүн өрөөндөрү болгон. «Материалдардагы» камтылып турган маалыматтар көрсөтүп тургандай, бул аймактарда черик уруусунун төмөнкү бөлүкчөлөрү менен уруктары жашап турган, алар: сазан, тагай болот, куба, сейит, жол болду, тору, кара бостон, жаңы черик, ак чубак, алдаяр, аңгидей, сары көбөң, бейшеке, топор.

Чериктердин улуу муундарынын өкүлдөрүнөн алынган кең-кесири маалыматтар бул уруунун структурасы жөнүндөгү мурдагы жарыбаган материалдарды олуттуу түрдө кеңейтүүгө мүмкүндүк берди[110]. Ошондой болсо да бул маалыматтарда айрым бир бөлүкчөлөрдүн генеалогиялык байланыштары жөнүндө аз эмес карама-каршылыктар орун алган. Ар түрдүү маалыматтарды сын көз менен талдап чыгуу бизди көптөгөн шектенүүлөрдү жана ачык эмес-тиктерди жоё турган жана көбүрөөк ишенимдүү болгон схема 90 жаштагы Кайып Дербишев тарабынан (Ат-Башы айылы, Ат-Башы району) сунуш кылынган схема болуп саналат деген корутундуга алып келди. Бул схема биз тараптан негиз катарында кабыл алынып, бир аз ирээтке салынып, башка материалдар менен толукталды. Ал схемада көрсөтүлгөн айрым уруктар, айрым бир үй-бүлөлөрдү эске албаганда, СССРдин аймактарында жашабайт. Буларга, мисалы, тоймат, олжо болот, молдо черик, кысыл тукуму, күнтү жана башкалар кирет. Биз тараптан чериктердин Кытай Эл Республикасында жашаган, бирок генеалогиялык байланыштары аныкталбаган айрым топтору аталды (алар кош тамга, желдең, жоош, асамбек). Үч тамга, кумач жана башка айрым бөлүкчөлөрдүн генеалогиялык байланыштары кошумча изилденүүгө тийиш. Жогору жакта келтирилген маалыматтарга ылайык, мурда өздөрүн чериктербиз деп аташып, негизинен Тянь-Шань облусунун Ат-Башы районунда жашап турган айылдык калктын жайгашып турган жерлери 8-таблицада көрсөтүлдү.

8-таблица

Теги боюнча өзүлөрүн черик уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
АК ЧУБАК Ак чубак	Ак-Муз (жарым-жартылайы) Ат-Башы району; Ош облусунун Мырза-Аке районундагы Көлдүк айыл кеңешине караштуу Кара-Шоро деген жер*

* Кийинки убакта жарыяланган маалыматтарга Кыргызстандын түштүгүндөгү чериктер мурдагы Жалал-Абад облусунун Ала-Бука районунда гана бар экени белгиленген (Я. Р. Винников. Көрсөтүлгөн чыгарма, 149-бет). Бул орун алган кемчиликти толуктап, биз Түштүк Кыргызстандын райондору боюнча кошумча маалыматтарды келтирдик.

1	2
Тосуке Жабыке Даркан	Пограничник (150 үй-бүлө) Ат-Башы району
Мамек	Пограничник (40 үй-бүлө), Сары-Булак Ат-Башы району;
Кытат	Сары-Булак Ат-Башы району
БАЙЧУБАК	
Сатыгул	Кең-Бел (Кембөл) Ат-Башы району
Көнчөй	Ой-Терскен Ат-Башы району
Майлы баш (майлуу баш, майлы баш)	Кең-Бел, Терек-Суу, Ой-Терскен, Талды-Суу, Туюк-Бөгөштү, Ак-Моюн Ат-Башы району
Сазан (сасан)	Баш-Кайыңды, Көчпөс, Ак-Моюн Ат-Башы району
Жол болду Кейике Нарике	Ой-Терскен Ат-Башы району
Боорсок	Туюк-Аң Ат-Башы району
Сары көбөң	Ой-Терскен Ат-Башы району
КУБА	
Куба	Туюк-Бөгөштү Ат-Башы району
Күпчекей	Терек-Суу, Суюк-Богошту Ат-Башы району; Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
Сарычаа	Туюк-Аң, Кызыл-Октябрь, Ак-Моюн Ат-Башы району
Жаңы черик	Кош-Кулак, Терек-Суу Ат-Башы району
Кумач	Кара-Кулжа, Кызыл Жар Совет району, Ош облусу
Дубан	Баш-Кайыңды Ат-Башы району
Усун калпак (узун калпак)	Ак-Муз, Талды-Суу, Туюк бөгөштү Ат-Башы району; Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
ТАЙЧАК	
Кара бостон	Кең-Бел, Терек-Суу, Кызыл-Октябрь Ат-Башы району; Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
Алик	Ак-Муз, Ак-Моюн, Талды-Суу Ат-Башы району
Сейит	Ой-Терскен Ат-Башы району
Аңгидей	Кең-Бел, Туюк бөгөштү, Кызыл-Октябрь Ат-Башы району
ТОРУ	
Тору	Баш-Кайыңды, Ак-Моюн, Туюк-Аң, Каратал, Туюк бөгөштү Ат-Башы району; Жети-Өгүз Жети-Өгүз району
Эңкеч	Ат-Башы Ат-Башы району
Тастар	Кең-Бел Ат-Башы району
Алдаяр	Баш-Кайыңды, Кең-Бел Ат-Башы району

Мындан башка да, чекирлердин чакан топтору теги башка топтордун арасында, Тогуз-Торо районундагы Кош-Булак, Казарман, Атай, Кайыңды; Ак-Талаа районундагы Туткуй, Жети-Өгүз районундагы Шалба (6 үй-бүлө), Покровка районундагы Сүттүү-Булак (5 үй-бүлө), Түп районундагы Көөчү (12 үй-бүлө), Киров районундагы Кара-Буура (20 үй-бүлө), Бакайыр (20 үй-бүлө), Бакыян (5 үй-бүлө) айылдарында жашап турушат. Кийинки аталган үч топту, адатта, багыштарга таандык кылышат, бирок бул топтордун көбүрөөк кабардар болгон өкүлдөрү[111] өзүлөрүнүн теги боюнча жалпы эле черик уруусу менен байланышын олку-солку болбой эле белгилешип, өзүлөрүн кара черик уругуна таандык кылышат.

Моңолдор

Моңолдор уруусу[112] «Сиюй тучжиде» башка он бир уруу менен бирге кыргыздардын «Батыш ордосуна» кирген негизги төрт уруунун ичинде аталат.

Ар түрдүү саясий окуялардын натыйжасында моңолдор кыргыздардын башка урууларынын жана этнографиялык топторунун арасына чачылып кеткен, кээде гана сейрек учурларда күчтүү феодалдык-уруулук бирикмелердин манаптарында букара абалында турушкан. Моңолдордун эмгекчи калкы кыргыз элинин эң эле укуксуз жана эзилген тобу болгон. Кыргызстан Орусияга бириктирилгенден кийин гана моңолдордун бир бөлүгү бириге алышкан. Октябрь революциясы болоордун алдында бул топ Пржевальск уездинин бүткүл Шаркыратма болуштугунун калкын түзүп турган, анда моңолдордун 1598 кожолугу болгон[113]. Бул болуштук Ат-Башы дарыясынын өрөөнүнүн түндүк бөлүгүндөгү жана Нарын-Тоо кыркаларынан түштүктү карай кеткен, Нарын дарыясы менен аталган кырка тоонун ортосундагы, Тянь-Шандын борбордук бөлүгүндөгү аймактарды ээлеп турган. Бул жерде моңолдор Ала-Мышык, Кара-Тоо, Каш-Кулак, Жан-Булак, Ноот-Булак, Кара-Терек, Таш-Этек, Жалгыз-Арча, Сары-Камыш, Бакал-Булак, Тамчы-Булак, Таш-Күнгөй, Аркар-Булак, Олдомор, Ак-Жар, Талды-Суу, Кызыл-Булак, Саурет-Булак, Даңге-Суу, Мазар-Булак, Кара-Булуң, Уу-Булак, Тогуз-Булак, Шор, Карагайлы-Булак,

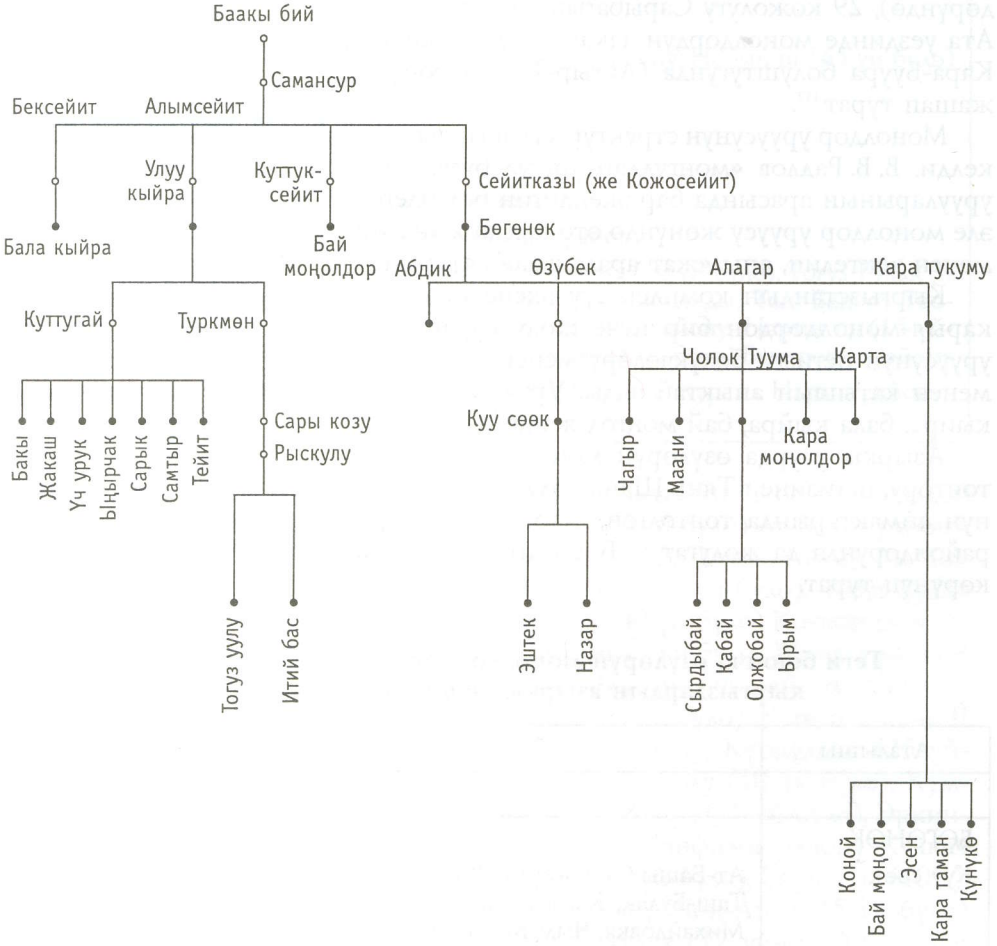

9-сүрөт. Моңолдор уруусунун структурасы

Калмагаш, Оруктам, Бороонду, Ичке-Суу, Сасык-Булак, Кайыңды, Төө-Жайлоо, Бурган-Суу, Чаар-Айгыр, Шарыго, Күрпек-Көк, Чар, Аң-Коргон, Көк-Жар, Дөбөлү, Алыш, Кожо-Үңкүр өрөөндөрүндө жашап турушкан.

Моңолдордун бул тобунун ичинде төмөнкү бөлүкчөлөр аныкталды: куу сөөк, чолок туума, чагыр, кара тукуму, бакы, бала кыйра, куттугай, түркмөн.

Моңолдор Шаркыратма болуштугунан башка да, чекир саяктар жана өйдө чектилер менен кошуна болуп, ошол эле уездин Чоро болуштугунун кээ бир айыл-кыштактарында, Кароол-Таш, Бешик-Саз, Кыргыз-Кырчын, Мазар, Тут-куй, Кара-Жар, Кур-Терек өрөөндөрүндө мекендеп турушкан, алар 149 кожолукту түзүшкөн[114]. Моңолдордун алдаканча чоң эмес тобу (9 кожолук) Эсенгул болуштугунда[115], Чоң-Саз өрөөнүндө, сарбагыштардын арасында жашап турган.

Пишпек уездинде моңолдордун бир кыйла ири тобу Тынай болуштугунда бар экени белгиленди. Алар Кош-Коргон-Арык, Боорду, Алжамбай, Бүркүт, Арсы жана Чым-Булак өрөөндөрүндө, сарбагыштар, кушчулар, баарындар жана башка топтор менен аралаш жашап турат. Бул жерде алардын 176 кожолугу бар, алардын ичинен135 кожолук өз алдынча жамаатты түзөт. Моңолдордун 73 кожолугу Ысык-Ата болуштугунда (Кара-Тоо өзөнү), солтолордун ичинде, 57 кожолугу — Талкан болуштугунда солтолордун ичинде (Жантай-Кыпчак, Узун-Булак, Ала-Арча, Оро-Башы, Чили-Төрткүл, Боз-Бөлтөк өрөөндөрүндө), 22 кожолугу Жамансарт болуштугунда (Кул-Байтал, Чолок-Булак өрөөн-дөрүндө), 29 кожолугу Сарыбагыш болуштугунда жашап турушкан[116]. Олуя-Ата уездинде моңолдордун чакан тобу (19 кожолук) монгол деген ат менен Кара-Буура болуштугунда (Айгыр-Таш өрөөнүндө), багыштардын арасында жашап турат[117].

Моңолдор уруусунун структурасы акыркы мезгилге чейин ачык эмес болуп келди. В. В. Радлов «монгулдар уругу» бугу, сарбагыш, солто жана адигине урууларынын арасында бар экендигин белгилеген[118]. Н. А. Аристов да жалпы эле моңолдор уруусу жөнүндө өтө кыска жана жалпы маалыматтар келтирүү менен чектелип, аны «жат аралашма» катарында караган[119].

Кыргызстандын комплекстүү экспедициясынын этнографиялык отряды карыя-моңолдордон бир нече жолу сураштыруунун негизинде моңолдор уруусунун негизги бөлүкчөлөрү менен уруктарын жана алардын бири бири менен катышын аныктай алды. Уруу төрт бөлүккө бөлүнөт (9-сүрөт): улуу кыйра, бала кыйра, бай моңгол жана бөгөнөк.

Азыркы учурда өзүлөрүн моңолдорбуз деп аташкан кыргыз калкынын топтору, негизинен Тянь-Шань облусунун Ат-Башы жана Нарын райондорунун аймактарында топтолгон, ошондой эле Түндүк Кыргызстандын башка райондорунда да жолугат[120]. Бул топтордун жашаган жерлери 9-таблицадан көрүнүп турат.

9-таблица

Теги боюнча өзүлөрүн моңолдор уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
БӨГӨНӨК Куу сөөк	Ат-Башы (30 үй-бүлө), Каш-Кулак Ат-Башы району; Жан-Булак, Таш-Булак, Кызыл-Үңкүр, Мээнеткеч Куланак району; Ново-Михайловка, Чым-Коргон (65–70 үй-бүлө) Быстровка району; Нарын шаары (20 үй-бүлө)

1	2
Чолок туума	Теке-Секирик Нарын району; Нарын шаары (10 үй-бүлө); Кара-Суу (50 үй-бүлө) Кочкор району; Куланак (10 үй-бүлө) Куланак району; Ново-Михайловка, Самансур Быстровка району
Сырдыбай	Ак-Моюн Ат-Башы району; Көк-Жар (20 үй-бүлө) Куланак району
Кабай	Ак-Жар Ат-Башы району
Олжобай	Ак-Моюн Ат-Башы району
Чагыр	Каш-Кулак, Ак-Жар Ат-Башы району
Маани	Бууган-Тал деген жер Куланак району; «Бирлик» колхозу Ат-Башы району; Самансур Быстровка району
Кара моңолдор	Самансур (15 үй-бүлө), Чым-Коргон Быстровка району
Карга	Самансур (70 үй-бүлө) Быстровка району
Абдик	Кара-Суу Кочкор району
Кара тукуму	Нарын ш. (22 үй-бүлө), Үйүрмө (60–70 үй-бүлө) Ат-Башы району; Жан-Булак, Таш-Булак, Кызыл-Үңкүр Куланак району; Теке-Секирик жана Эки Нарын Ортосу Нарын району
УЛУУ КЫЙРА	Бака-Булак (10 үй-бүлө) Чүй району
Бакы Жакаш Үч урук Ыңырчак Сарык	Ак-Муз (220 үй-бүлө) Ат-Башы району; Нарын ш. (65 үй-бүлө)
Самтыр	
Итий бас	Ак-Моюн Ат-Башы району
Тогуз уулу	Ак-Моюн, Ак-Муз Ат-Башы району
БАЛА КЫЙРА	Алыш, Ийри-Суу, Дөбөлү, Бас-Кыя (10 үй-бүлө), Тогуз-Булак (5 үй-бүлө), Жергетал (10 үй-бүлө), Кайынды, Таш-Башат, Төө-Жайлоо турагы, Кара-булуң Нарын району; Нарын ш. (15 үй-бүлө), Самансур жана Өзгөруш (25 үй-бүлө) Быстровка району
БАЙ МОҢГОЛ	Нарын ш. (20 үй-бүлө), Теке-Секирик турагы Нарын району

Моңолдор (бөлүкчөлөрүнүн аталыштары аныкталбаган бойдон калды) төмөнкү элдүү пункттарда да жашайт: Таш-Булак (5 үй-бүлө) Ат-Башы району; Пионер (5 үй-бүлө) Куланак району; Көнөрчөк (60%), Туткуй (60%), Ак-Чий (15–20%), Дөрбөлжүн Ак-Талаа району; Электор (15 үй-бүлө), Тогуз-Булак (7 үй-бүлө), «Теңдик» колхозу (50%), Дөң-Алыш (40 үй-бүлө) Кочкор району; Чаек (10 үй-бүлө), Кара-Баткак (4 үй-бүлө), Бирлик (7 үй-бүлө) Жумгал району; Алмалуу (9 үй-бүлө), Боорду (15 үй-бүлө) Быстровка району; Сайлык (көпчүлүгү), Жаңычек (3 үй-бүлө), Кош-Коргон (5 үй-бүлө), Кегети I жана II (30 үй-бүлө), Мичурин (бир нече үй-бүлө) Чүй району; Күрпүлдөк (25 үй-бүлө), Жайылма (20 үй-бүлө), Кара-Жол (35%), Чорголу (10 үй-бүлө), Кум-Арык (45 үй-бүлө), Чолок-Кайынды (10 үй-бүлө), Букара (20 үй-бүлө), Эркин-Сай (15 үй-бүлө) жана Орто-Кайырма (6 үй-бүлө) Панфилов району; Кучкач (20%), Эриктүү (10%), Жекен (25%), Ийри-Суу (20 үй-бүлө), Сары-Гоо (10%), Моңолдор (60%), Кара-Суу (10%) Калинин району; Чоң-Арык (5 үй-бүлө) Петровка району; Сай (30 үй-бүлө), Чыгыш Сокулук (12 үй-бүлө) Сокулук району; Мааке — Беш-көрүк (12 үй-бүлө) Сталин району; Орто-Алыш (30%

чейин), Арчалуу (30%), Кашка-Суу (60 үй-бүлө) Кызыл-Аскер району; Пылан-Сай (50%), Үкү (Октябрьский — 50%) Ивановка району; Совет (13 үй-бүлө), Тар-Суу жана Калмак-Ашуу (3 үй-бүлө) Кемин району; Маман (Октябрьское) (4 үй-бүлө) Пржевальск району; Курбу жана Тепке Түп району; Шалба (5 үй-бүлө) Жети-Өгүз району. Моңолдордун монгол деп аталган чакан тобу (7–8 үй-бүлө) Киров районундагы Кара-Буура айылында багыштардын ичинде жашайт.

Азык

Изилдөөчүлөр адатта азык (асык) уруусун кээ бир башка урулардай эле кыргыз элинин оң канатынын ичиндеги өз алдынча уруу катарында эсептешкен эмес, аны сарбагыш жана солто урууларынын уруктарынын бири катарында карашкан. В. В. Радлов жана Н. А. Аристов азык тобун (алардын жазганы боюнча — ассык) кыргыз элинин негизги «сөөктөрүнүн» бири деп эсептешкен[121] (жетиген уруусу жөнүндөгү маалыматтарды карагыла).

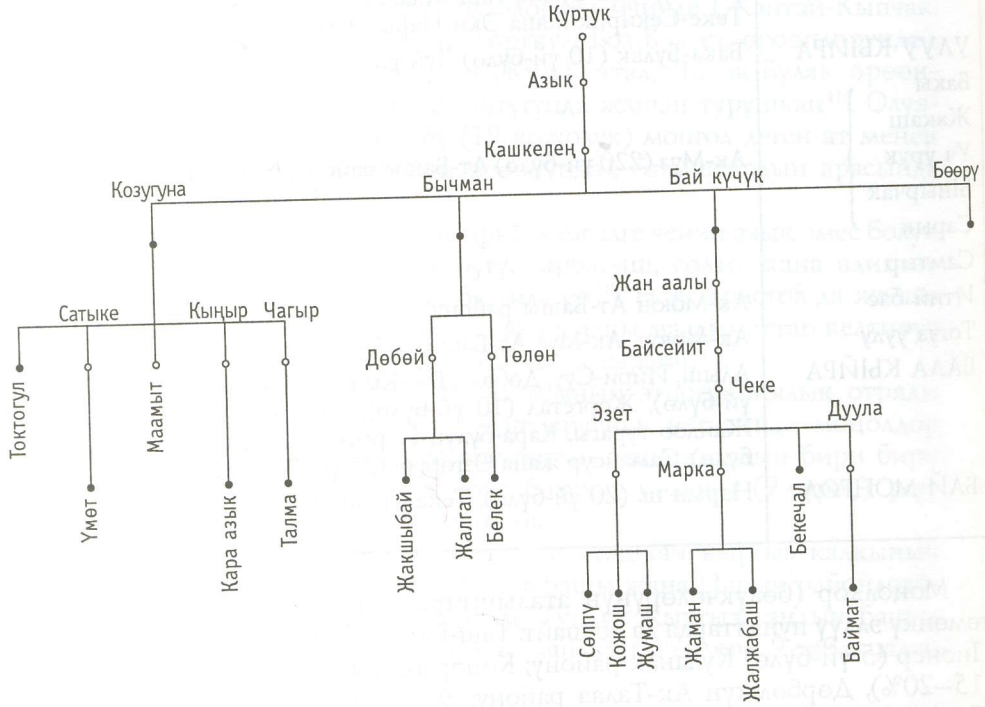

10-сүрөт. Азык уруусунун структурасы

Азык уруусу кыргыз элинин эң байыркы компоненттеринин катарына кирет деген пикирге макул болуу менен бирге, биз бул топту өткөн мезгилдеги башка, бир кыйла ири урууларга кошуунун жаңылыштык экендигин да моюнга алышыбыз керек, анткени генеалогиялык уламыштар жана бул уруунун мүчөлөрүнүн өздүк аң-сезими анын түпкү теги боюнча өз алдынча турган уруу экендигин айгинелеп турат. Азык тобун сарбагыш уруусунун бир «бөлүкчөсү» деп эсептеп, муну менен көптөгөн кийинки авторлорго азыкты сарбагыштарга кошууга негиз берүү менен, В. В. Радлов, сыягы, азыктардын көпчүлүгү сарбагыш уруусунун тыгыз курчоосунда же сарбагыштар менен

аралаш жашагандыгын көңүлгө алса керек. Бирок бул жагдай, албетте, азыктарды сарбагыш уруусунун курамына киргизүүгө негиз боло албайт. Сарбагыштардын өзүлөрүнүн билерман санжырачылары да сарбагыш уруусунун негизги бөлүкчөлөрүн аташканда азык тобун эч качан кошушкан эмес. Өткөн учурда азыктарды сарбагыш уруусуна кошуунун негизги себеби — алар көпчүлүгүнө сарбагыш манаптарынын букаралары болгондугунда, ушундан улам алар үстөмдүк кылып турган манап кайсы уруудан болсо өзүлөрүн ошол урууга таандык кылууга милдеттүү болушкан.

1912–1913-жылдарда жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн маалыматтарына караганда өзүн «азык» (асык) деген «ата-бабаларынын аты менен аташкан топтор, ошондой эле, бай күчүк, эсенгелди, үмөт, кашкелең[122], козугуна, татык (тойтук), белек, токтогул, жумаш, бөрү Пишпек жана Пржевальск уезддеринин алты болуштугунун көптөгөн айыл-кыштактарында жашап турушкан. Пишпек уездинде бул топтор Пишпек уездинин Кочкор болуштугунун бүткүл калкын түзүп турган (чечей тобунун 39 кожолугун кошпогондо). Бул жерде алар 911 кожолук болгон (Ак-Учук, Тармал-Саз, Узун-Булак, Кара-Суу, Түндүк, Кыргоо, Чекилдек, Оро-Башы, Туз, Ак-Жар ж. б. өрөөндөр). Тынай болуштугунда азыктардын 192 кожолугу болгон (Сай, Орто-Токой өрөөндөрү), Шамшы болуштугунда 38 кожолук[123] (Туура-Кайың, Ак-Жалпа өрөөндөрү), Сарыбагыш болуштугунда 27 кожолук жана Жамансарт болуштугунда 12 кожолук болгон. Пржевальск уездинде азыктардын чоң тобу (350 кожолук) Шатен болуштугунда жашап турушкан (Кара-Токой, Ак-Тал, Кудук, Кекилик, Байкөнчөк, Борке, Сай-Булак, Чоң-Булак ж. б. өрөөндөр). Ошол эле уезддин Эсенгул болуштугунда азыктардын 132 кожолугу болгон (Ботош, Көлмө, Кара-Коюн, Аң-Тоо, Самар, Миң-Булак, Кошой-Коргон)[124].

Азык уруусунун негизги бөлүкчөлөрү: козугуна, бычман, бай күчүк жана бөрү болгон (10-сүрөт). Бөрү бөлүкчөсүнүн түп атасы Бөрү бир божомол боюнча, аял жагынан Байкүчүктүн тукуму (анын карындашынын уулу, б. а. жээни) болгон, башка бир божомол боюнча — Башкурттун (б. а. башкырттын) жана Кашкеңдин карындашынын уулу, үчүнчү бир божомол боюнча — Азыктын жээни, төртүнчү божомол боюнча — Теги башка адам болгон жана Кашкелең аны 10 жаш курагында 9 эчкиге сатып алып, жээним деп атап койгон. Ошондуктан, кээде бөрү бөлүкчөсүн азыктардын башкы бөлүкчөлөрүнүн катарына кошушпайт. Айрым информаторлордун айткандарына караганда козугуна бөлүкчөсү бычман бөлүкчөсүнүн бир бөлүгү болуп саналат. Ошондой болсо да азыктардын негизги төрт бөлүкчөсүнүн санына жараша төрт эн тамгасы бар (төрт тамгалуу азык) деп эсептелип калган[125].

Азыктардын улуу муундарынын өкүлдөрүнөн алынган маалыматтар өзүлөрүн азык уруусуна таандык кылып жүргүшкөндөрдүн укум-тукумдарынын азыркы учурда жашап турган жерлерин аныктоого мүмкүндүк берди (10-таблица).

Көрсөтүлгөн айыл-кыштактардан башка да азыктардын майда топтору төмөнкү айылдарда да бар экендиги аныкталды: Кашкелең, Самансур, Узбектруд (20 үй-бүлө), «Кызыл-Октябрь» совхозунун кыштагы Быстровка району; Калмак-Ашуу, Үч-Урук, Кара-Булак жана Тар-Суу Кемин району; Кызыл-Эмгек Куланак району; Көөчү (6 үй-бүлө) Түп району; Чолок-Кайыңды Панфилов району; Орузбай, Кучкач (60%) Калинин району; Ворошиловское (Үкү, көпчүлүгү) Петровка району; Будённый (90%), Сайлык (5 үй-бүлө), Кара Дөбө (10 үй-бүлө), Дөң-Арык, Мичурин (7 үй-бүлө), Он Бир-Жылга (20 үй-бүлө), Ворошилов атындагы колхоз (15 үй-бүлө) Чүй району.

10-таблица

Теги боюнча өзүлөрүн азык уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
БЫЧМАН	Талаа-Булак, Дөң-Алыш, Ак-Чий, Чолпон Кочкор району, Чым-Коргон (65 үй-бүлө) Быстровка району
Добой (Дообай)	Ак-Жар Кочкор району, Он Бир-Жылга Чүй району
Топон	Оро-Башы Кочкор району
КОЗУГУНА	Ак-Жар, Чолпон, Эпкин, Узун-Булак, Ара-Көл, Ак-Чий, Тармал-Саз, Оро-Башы, Туз, Ак-Учук, Ак-Талаа Кочкор району
Үмөт	Эпкин Кочкор району
Кара азык	Жаңы-Тилек Куланак району
БАЙ КҮЧҮК (негизинен Бекечал)	Узун-Булак Кочкор району, Талаа-Булак, Ак-Жар, Кара-Суу Ат-Башы району
Жалжабаш, Жумаш, Кожош	Кара-Коюн (100 үй-бүлөдөн көбүрөөк) Ат-Башы району
Жаман	Ак-Тал-Чат Ак-Талаа району (100%)
Баймат	Ат-Башы Ат-Башы району
Сөлпү	Жумгал районунун Көк-Ой сельсовети (бир аз санда)
БӨРҮ	Ак-Жар, Ак-Талаа, Мамай Кочкор району

Багыш[26]

Түндүк Кыргызстандын аймагында багыш уруусунун өкүлдөрү негизинен Талас өзөнүнүн өрөөнүндө жашаган. Бул уруунун бөлүкчөлөрүнүн көпчүлүк бөлүгү узак мезгилден бери Фергана облусунун мурдагы Наманган уездинин аймагында жашап келген. Таластык багыштар өзүлөрүнүн мурда кайсы урук-урууга бөлүнүп келгенин начар билишет (11-сүрөт), бирок багыштардын түштүк топторунун курамы жана структурасы жөнүндөгү маалыматтары анчалык так эмес. Ошондуктан, биздин маалыматтарыбыз менен багыштардын түштүк топторду изилдөөнүн натыйжасында алынган маалыматтардын ортосунда кээ бир ажырымдыктардын болгону толук табигый нерсе[127]. Ар түрдүү информаторлордун тигил же бул уруктун, жалпы эле багыш уруусунун ири бөлүкчөлөрүнүн кайсынысына таандык экендиги жөнүндө берген маалыматтары да дайыма эле дал келе бербейт.

Олуя-Ата уездинин Бакайыр болуштугунда Наймандын тукумдары болгон багыштардын 265 кожолугу болгон. Алар Узун-Булак, Чоң-Коргон, Жар-Арык, Чалпылдак, Кара-Сай-Башы, Көк-Төбө, Беш-Алыш, Беш-Мойнок, Талды-Усай, Жоон-Арык, Ак-Жар-Арык, Ак-Башат, Көк-Жар-Арык, Ак-Таш-Арык өзөндөрүндө, Бакайыр өзөнүнүн боюнда жашап турушкан. Кытай жана кушчу урууларынын топтору алардын жакын коңшулары болгон[128]. Ошол эле уездин Кара-Буура болуштугунда кытай тайпалары менен тыгыз кошуналыкта багыштардын айман, чычар, куттуксейит, төмөн чекти жана ак көйнөк уруктары менен тайпалары жашап турушкан. Алардын конуш жайлары Төрт-Күл,

Акыр-Таш, Кош-Кашат, Кош-Арал, Ак-Бото, Шейталы, Сарымсак-Арык, Айыр-Там, Чычар-Арык, Кордой, Бакыян, Кош-Дөбө, Жеңишке-Сай өрөөндөрүндө орун алган. Баардыгы болуп, бул болуштукта багыштардын 384 кожолугу болгон[129].

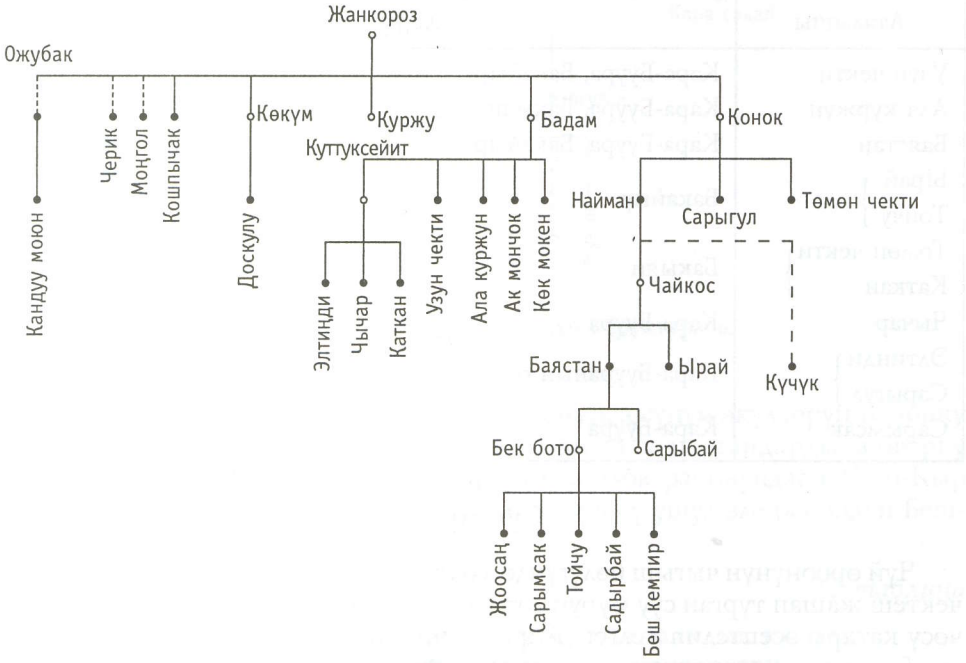

11-сүрөт. Багыш уруусунун структурасы

Азыркы учурда өзүлөрүн ата-теги боюнча багыш уруусуна таандык кылып жүргүшкөн Талас дарыясынын өрөөнүндөгү калк Киров районунан орун алган. Анын курамынан улуу муундар 11 таблицада көрсөтүлгөн бөлүкчөлөр менен уруктарды айырмалап айтышат.

Мындан башка да Кара-Буура жана Бакайыр айылдарында өздөрүн черик жана моңолдор урууларына таандык кылган чакан топтор жашап турат. Алар өзүлөрүн багыш тукумубуз дешпейт, биринчилери өздөрүн оң канатка кирген черик уруусунун бир уругуна (өздөрүн «кара черик» деп аташат), экинчилери — моңолдор уруусуна (ошол эле канаттын) таандык кылышат. Ал эми найман бөлүкчөсүнүн өкүлдөрү өздөрүн түбүнөн багышпыз деп эсептешет, бирок ата-тегин түштүк кыргыздардагы «найман» деп аталган уруу менен байланыштырышпайт. Демек, бул бөлүкчө түпкү атасы — Наймандын ысмы менен аталган бөлүкчө болушу толук ыктымал, мындай учур кыргызда көп учурайт. Киров районундагы Кара-Буура айылынан 54 жаштагы Акымбек Масалбеков өзүн Наймандын сегизинчи муундагы, ал эми 68 жаштагы Жалпетек Баймуратов алтынчы муундагы тукумумун деп эсептешет.

Багыштардын чакан топтору Тянь-Шань облусунун Тогуз-Торо районунда бар болуп чыкты (Казарман жана Кызыл-Жылдыз айылдары). Алар өздөрүн ожубак бөлүкчөсүнө кирген кандуу моюн уругуна таандык кылышат. Мындан башка да багыштардын 10–12 үй-бүлөсү ошол эле облустун Ат-Башы районунда да турушат (Ак-Жар айылы). Чүй районунун Кара-Дөбө айылында жашап, кошпычак деп атаган чакан топ (7 үй-бүлө) да өздөрүн багыштарга таандык кылышат.

11-таблица

Теги боюнча өздөрүн багыш уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
Узун чекти	Кара-Буура, Бакайыр
Ала куржун	Кара-Буура, Бакыян
Баястан	Кара-Буура, Бакайыр
Ырай, Тойчу	Бакайыр
Төмөн чекти, Каткан	Бакыян
Чычар	Кара-Буура
Элтиңди, Сарыгул	Кара-Бууранын оозу
Сарымсак	Кара-Буура

Суу мурун

Чүй өрөөнүнүн чыгыш бөлүгүндө, солто уруусу (бөлөкбай бөлүкчөсү) менен чектеш жашап турган суу мурун тобу илгертен эле солто уруусунун бир бөлүкчөсү катары эсептелип келген. Айрым бир генеалогияларда суу мурундардын ата-бабасы солто уруусунун түп атасы — Эштектин уулу деп айтылат. Бул маселени бир кыйла көңүл коюп иликтеп көргөнүбүздө суу мурун тобунун ата-теги боюнча багыш уруусуна жакын экендиги жана ал өз алдынча уруу катарында каралууга тийиш экендиги аныкталды.

Бул пикир суу мурун тобунун мурда Олуя-Ата менен Меркенин орто аралыгында, Сыр-Дарыя облусунун аймагында жашап тургандыгы менен да ырасталып отурат, бул топ ал жактан болжол менен XIX кылымдын орто ченинде ооп келишкен[130].

Октябрь революциясы болоор алдында суу мурун уруусу Пишпек уездинин Бөлөкбай болуштугунун негизги калкын (1339 кожолуктун 1082 ин) түзгөн. Суу мурундар Кегети жана Ысык-Ата өзөндөрүнүн аралыгында, ушул өзөндөрдөн чыгарылган арыктардын бойлорунда, Кара-Тоо өзөнүндө жашап турушкан. Мындан башка да суу мурундардын Шамшы болуштугунда 88 кожолугу жана Талкан болуштугунда (Шералы өрөөнүндө) 8 кожолугу болгон[131].

«Суу мурун» деген аталышты уруунун түп атасы — Нурмамбеттин ылакап аты болгон деп эсептешет (12-сүрөт). Калмакы уругун кээ бир изилдөөчүлөр суу мурун уруусуна кошулган үч калмактын тукумдары, башкалары — колго түшкөн калмак кызынын тукумдары катарында карашат, 78 жаштагы Бекбоо Мурзалиев өзүн жетинчи муундагы Балтанын тукумумун деп эсептейт.

Суу мурундардын ичинде алты бөлүкчө бар, алар: үч олжобай, дүйшем, түлкүчөк, тогузак, асамбеки, кара сакал.

Азыркы учурда суу мурундардын урук-тукумдары негизинен Ивановка районунун (Чүй өрөөнү) бир нече айылдарында, жарым-жартылай — башка райондордо жашап турушат.

Суу мурундардын айрым бөлүкчөлөрү менен уруктарынын жашап турган жерлери (конуштары) 12-таблицада көрсөтүлдү.

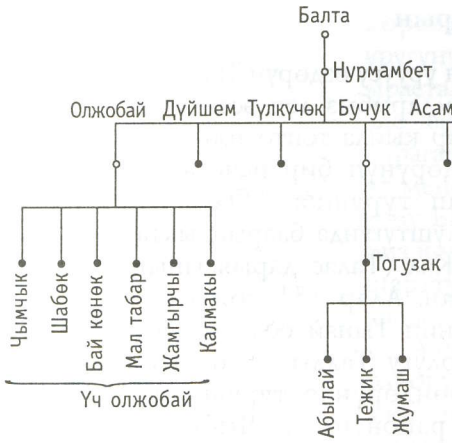

12-сүрөт. Суу мурун уруусунун структурасы

Тогузак айылында жашап турган тогузак бөлүкчөсүнүн өкүлдөрүн төмөнкү тогузактар деп, ал эми Кызыл-Арык айылында жашагандарды жогорку тогузактар деп аташкан. Суу мурундар, Ворошилов районундагы Узун-Кыр кыштагында да, жана алардын 10–15 тей үй-бүлөсү ушул эле райондун Беш-Күнгөй айылында да бар.

12-таблица

Теги боюнча өздөрүн суу мурун уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пунктттар
ҮЧ ОЛЖОБАЙ	
Чымчык	Чымчык (Бириккен) Ивановка району
Шабек	Шабек (Крестьяновка) Ивановка району; Карагай-Булак (10 үй-бүлө) Кант району
Бай көнөк	Байкөнөк (Букара) Ивановка району
Мал табар	Малтабар жана Төмөнкү Малтабар Ивановка району
Жамгырчы	Кара-Тоо Ивановка району
Калмакы	Калмакы (30 дай үй-бүлө) Ивановка району
ДҮЙШЕМ	Дүйшем Ивановка району; Бос-Бармак (50%) Кант району; Кара-Жол (4 үй-бүлө), Орто-Арык (35%), Каптал-Арык (6–7 үй-бүлө) Панфилов району
ТҮЛКҮЧӨК	Кызыл-Арык (Жумаш) Ивановка району; Карагай-Булак (5 үй-бүлө) Кант району
ТОГУЗАК	Тогузак (Орто-Жел, 70 үй-бүлө), Кызыл-Арык Ивановка району
Абылай, Тежик, Жумаш	Кызыл-Арык (көпчүлүгү) Ивановка району
АСАМБЕКИ	Асамбеки Ивановка району
КАРА САКАЛ	Кара-Сакал, Тогузак (50 үй-бүлө) Ивановка району; Чолок-Арык (көпчүлүгү), Кум-Арык (4 үй-бүлө), Чолок-Кайынды (10 үй-бүлө), Каптал-Арык (3 үй-бүлө) Панфилов району

Баарын

Анча көп эмес баарын уруусу өздөрүн Тагайдын уулу Кара Чоронун тукумдарыбыз деп эсептешет. Бул уруунун өкүлдөрү бир кыйла топтолгон түрдө Талас жана Чүй өрөөндөрүнүн бир нече айылкыштактарында жашап турушкан. Олуя-Ата уездинин Кара-Буура болуштугунда баарындыктар Чымкент жана Айгыр-Жал (Талас дарыясынын) өрөөндөрүндө жашашкан. Алар 131 кожолукту түзгөн[132]. Пишпек уездинин Тынай болуштугунда баарындардын 65 кожолугу Талды-Булак жана Кош-Коргон-Арык өрөөндөрүндө турушкан[133]. Азыркы убакта Киров районундагы Чыбыкент айылынын (Талас өрөөнү) жана Чүй районундагы Кош-Коргон (80 үй-бүлө), Он-Бир-Жылга жана Чүй айылдарынын (экөөндө 13 үй-бүлө), Ворошилов атындагы колхоздун (бир нече үй-бүлө) тургундары өзүлөрүн баарындарбыз деп аташат. Жети-Өгүз районундагы Аң-Өстөн айылында жашап турушкан дөөлөстөрдүн ичинде өздөрүн ата-теги боюнча баарын уруусуна таандык кылган 15 үй-бүлө бар.

13-сүрөт. Баарын уруусунун структурасы

Баарындардын майда топтору (3–4 үй-бүлөдөн турган) башка айылкыштактарда да, мисалы «Төлөк» совхозунда да жолугат (Тянь-Шань облусу, Кочкор району).

Баарындар Түштүк Кыргызстандын кээ бир айыл-кыштактарында Өзгөн районундагы Кара-Теке деген жерде, Шаныт деген жерде (Кетмен-Төбө колоту) жана Караван районундагы Эренжитте (Ренжит) да жашап турушат.

Баарын уруусунун негизги бөлүкчөлөрү катарында ана баарын жана андакул бөлүкчөлөрү аталат (13-сүрөт). Бала баарын, сары баарын жана кара баарын бөлүкчөлөрү Баарындын түздөн-түз тукумдары деп эсептелген эмес. Мисалы, бала баарын Баарындын кызынын же карындашынын уулунан тараган (жээнден туулган) деп көрсөтүлөт. Көптөгөн информаторлор ана баарын бөлүкчөсүнө киргендер гана нагыз баарын экендигин белгилешти.

Жанкороздон тараган бардык баарындарды адатта багыш уруусуна кошушат. Бирок, баарындардын арасында багыш уруусуна жакын экенин моюнга алышса да өздөрүнүн өз алдынча турган уруу экендиги жөнүндө пикир кеңири тараган.

Коңурат

Коңурат уруусунун өкүлдөрү эчактан бери эле Пржевальск уездинин Чыгыш Жети-Өгүз болуштугунун (азыркы Жети-Өгүз району) аймагында, дөөлөс, кытай жана бугу урууларынын топтору менен кошуна болуп, анча чоң эмес топ түрүндө жашап турган. Бирок, Октябрь революциясы болоордун алдында жүргүзүлгөн изилдөөдө Пишпек уездинин Сарбагыш болуштугунда гана коңураттардын чакан тобу (11 кожолук) бар болуп чыккан[134].

Кыргыз ССРинин Ош облусунан жазылып алынган карыялардын айткандары боюнча, азыр Ош облусунун Кара-Суу, Гүлчө жана Совет райондорунда[135] жашап турган коңураттардын тукумдары ысык-көлдүк коңураттарды өзүлөрүнүн уруулаштары деп эсептешет. Бул айтылгандар оштук коңураттардын курамында ысык-көлдүк коңураттардын урук-уруу структурасында

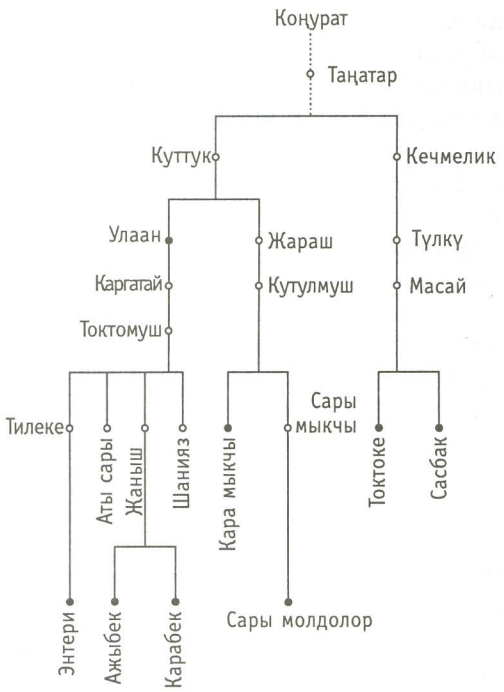

14-сүрөт. Коңурат уруусунун структурасы

көрсөтүлүп жүргөн атасары уругунун бар экендиги менен да ырасталып турат (14-сүрөт). Ошол эле карыялардын айткандарына караганда «Таңатар» деген жалпы ат менен аталган коңураттардын тобу Ысык-Көлдө жашап турган. Биз коңураттардын бул тобу үчүн шарттуу түрдө ушул аталышты кабыл алдык.

Азыркы учурда Жети-Өгүз районунун Чырак (мында энтери, ажыбек, карабек деген бир кыйла майда бөлүкчөлөрү бар улаан тобу), Жоон-Булак, Ичке-Булуң (кара мыкчы жана сары молдолор топтору), Ак-Кочкор (сасбак тобу) айылдарындагы калктын улуу муундары өздөрүн коңуратпыз деп аташат.

Мындан башка да, Жети-Өгүз районундагы Кабак, Түп районундагы Сары-Дөбө, Тянь-Шань облусундагы Кочкор районунун Кара-Суу (15 тей үй-бүлө) айылдарында жана Чүй өрөөнүндө: Кемин районундагы Кара-Булак жана Быстровка районундагы Быстровка айылдарында коңураттардын майда топтору бар экендиги белгиленди.

Адигине

Көптөгөн бөлүкчөлөрү бар адигине уруусу кыргыз элин түзгөн байыркы жана бир кыйла ири урууларды катарына кирет. XVIII кылымдагы кытай булагы «Сиюй тучжиде» адигине уруусу (Одокна-ноток[136] же э-дэ-гэ-на[137]) «батыш кыргыз ордосунун» негизги урууларынын ичинде аталат. Элдик уламыштарда салт боюнча адигине уруусу Тагайды өзүнүн түпкү ата-бабасы деп эсептеген жана оң канатты түзгөн уруулар менен түпкү теги бир уруу катарында каралат. Генеалогиялык уламыштарда Адигине менен Тагайдын бир тууган ага-ини болгондугу айтылат. Алардын ортосундагы чыр-чатактын натыйжасында ар кимиси өз тукумдары менен ар башка жерлерден орун алышкан. Адигиненин тукумдары өздөрүнүн көчүп-конуп жүрүүчү жерлери катарында Фергана жана Алай тоо кыркаларын жана алардын жакабелдерин (тармактарын) жана аларга туташ жаткан Фергана ойдуңунун тоо этектерин ээлешкен. Азыркы учурда бул — Кыргыз ССРинин Ош облусунун аймагы. Тагайдын тукумдары болсо Батыш жана Борбордук Тянь-Шандын тоо кыркалары, Нарын, Суусамыр, Жумгал, Чүй жана башка дарыялардын өрөөндөрү, Ысык-Көл ойдуңу ээлеп турган кеңири тоолуу өлкөгө келип жайгашышат.

Бирок өздөрүн Тагайдын тукумдарыбыз деп эсептешкен уруулар жашап турган айыл-кыштактарда узактан бери эле адигинеликтердин майда топ-

тору чачыранды түрдө жашап турат. Чүй өрөөнүнүн кыргыз калкынын этникалык курамын изилдөө процессинде демейде солто уруусунун курамына киргизилип жүргөн асылбаш жана акбуура топтору этникалык жактан адигине уруусуна таандык экендиги аныкталды, булардын биринчилери ардай бутагына, экинчилери — баргы бөлүкчөсүнүн мөнөк бутагына кирет. Ушунун негизинде асылбаш жана акбуура биз тараптан солто уруусунун курамынан чыгарылып, адигине уруусуна таандык кылынды.

Адигине уруусун бүт бойдон иликтеп, карап чыгуу биздин милдетибизге кирбейт. Түштүк Кыргызстандын кыргыз калкынын этникалык курамын жазып чыгууда Л. Р. Винниковдун макаласында (151–152-бб.) бул урууга мүнөздөмө берилген; анда бул топтун генеалогиялык схемасы да келтирилген. Биз 1955-жылы Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясынын этнография отряды жана СССР Илимдер Академиясынын Памир-Фергана экспедициясынын этнография отряды 1951-жылы Ош облусунан чогулткан материалдардын негизинде адигине уруусунун структурасынын схемасын жарыялоону максатка ылайыктуу деп таптык. Биздин схемабыздын Я. Р. Винников жарыялаган схемасынан айырмасы бар, анткени биз ушул эмгекте өзүбүз тараптан кабыл алынган принципти тутуп, негизинен Түндүк Кыргызстандын аймагында биз тараптан катталган адигине уруусунун айрым уруктарынын генеалогиялык байланыштарын жана адигине уруусунун жалпы структурасында алардын ордун ачып көрсөтүүгө умтулдук.

Айтылган схемага ылайык адигине уруусунун курамында бөрү, кара багыш[138], баргы, жору жана сарттар сыяктуу негизги беш бөлүкчө көрсөтүлдү.

Адигинеликтердин чакан топтору революциянын алдындагы мезгилдерге таандык болгон даректерде эскерилет. Алсак, адигинелер Пишпек уездинин Жамансарт болуштугундагы Темене (32 кожолук) өрөөнүндө, Тынай болуштугундагы Байдам-Тал жана Кызыл-Ооз (27 кожолук) өрөөндөрүндө бар экендиги белгиленген[139]. Ошол эле уезддин башка болуштуктарында сарттар тобунун өкүлдөрү бар экендиги белгиленди, адигине уруусунун негизги бөлүкчөлөрүнүн ичинде сарттар деген ат менен белгилүү бөлүкчөсү бар болгондуктан биз бул топту да адигине уруусуна кошуп жүрөбүз. Качкын болуштугунда сарттардын 21 кожолугу (Үңкүр жана Чаманды), Каракечин болуштугунда — 8 кожолук (Жар-Там өрөөнү), Кара-Балта болуштугунда — 4 кожолук (Мундуз-Арык боюнча) бар болгон. Тынай болуштугунун Чым-Булак өрөөнүндө сарт деп аталган топ (40 кожолук) бар экени аныкталды. Бул топту биз шарттуу түрдө сарттар бөлүкчөсүнө таандык кылабыз. Качкын болуштугунда Манас, Шор-Тоо, Тулпар жана Кара-Мурза өрөөндөрүндө жаган бөрү бөлүкчөсүнүн, Кара-Мурза өрөөнүндө кар багыш бөлүкчөсүнүн өкүлдөрү (17 кожолук) бар экендиги катталды[140].

Биз адигине уруусуна таандык кылып отурган асыл баш жана ак буура уруктары 1912–1913-жылдарда Пишпек уездинин бир нече болуштуктарында жүргүзүлгөн изилдөөлөрдө да белгиленген. 258 кожолуктан турган асыл баштар Чыгыш-Сокулук болуштугунда, ак бууралар Багыш (9 кожолук, Малтабар өрөөнү), Батыш-Сокулук (19 кожолук), Чыгыш-Сокулук (66 кожолук) жана Талкан (95 кожолук), Кара-Суу, Шамен өрөөндөрү) болуштуктарында жашап турган[141].

Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясынын этнография отряды тарабынан аныкталган адигинеликтердин майда топтору 13-таблицада көрсөтүлдү.

13-таблица

Теги боюнча өздөрүн адигине уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
БӨРҮ	
Жүктү	Табылгыты (60%), Кара-Мурза (70%) Тогуз-Торо району
КАРА БАГЫШ	
Бостон	Табылгыты, Кара-Мурза (30%) Тогуз-Торо району; Жаңы-Тилек Куланак району
Назаркул (аблай, ашыке)	Жоон-Булак (15 үй-бүлө), Жети-Өгүз (11 үй-бүлө) Жети-Өгүз району
БАРГЫ	Дөрбөлжүн Ак-Талаа району; Кара-Ой, Кадыраалы Куланак району
АРДАЙ	Чоң-Алыш (15—20 үй-бүлө), Кара Булуң, «Коммунизм» колхозу Кочкор району; Маман (Октябрьское) Пржевальск району
Асылбаш*	Жайылма (4 үй-бүлө), Орто-Арык Панфилов району
Кудай менде	Октябрьское (Асылбаш I) Сталин району; Көтөрмө (Арал, 25 үй-бүлө) Сокулук району
Сартек	Октябрьское, Асылбаш II Сталин району
Сасман, Жолон	Октябрьское Сталин району
Кенже	Асылбаш II Сталин району
Көчөк	Чапай (Жыламыш, 60 үй-бүлө) Сокулук району
Дорбо баш	Кызыл-Жар (Төлөк, 60 үй-бүлө) Сокулук району
Меңсейит	Октябрьское Сталин району
МӨНӨК	
Акбуура**	Чоң-Жал (70% жакын, 100дөн көбүрөөк үй-бүлө), Байгелди Кызыл-Аскер району; Жедигер (11 үй-бүлө) Кант району; Жайылма (6 үй-бүлө), Кара-Жол (4 үй-бүлө), Юрьевка (11 үй-бүлө) Ивановка району; Быстровка (3 үй-бүлө) Быстровка району; Түлөберди (6 үй-бүлө) Сталин району;
Кара сакал	Кара-Сакал (55 үй-бүлө), Көтөрмө жана Кызыл-Жал (Төлөк, 15 үй-бүлө) Сокулук району; Күрпүлдөк (20 үй-бүлө), Кум-Арык (3 үй-бүлө) Панфилов району
Чеке чабар	Көтөрмө (30 үй-бүлө), Белогорка (4 үй-бүлө) Сокулук району
Сарттар	Чолок-кайыңды (20 үй-бүлө) Панфилов району; Арал (50%), Жон-Арык (20%), Кызыл-Октябрь (25%) Калинин району; Кара-Дөбө (9 үй-бүлө) Чүй району; Кызыл-Кыргызстан (9 үй-бүлө), Орто-Кууганды (6 үй-бүлө) Жумгал району; Өзгөрүш (7 үй-бүлө), Атай, Алмалуу (7 үй-бүлө) Быстровка району
ЖОРУ	Дархан жана Чычкан (10 үй-бүлө) Покровка району (Ысык-Көл кылаасы)

* Мындан 40 жылдан көбүрөөк убакыт мурда А. Соколов тарабынан жарыяланган (көрсөтүлгөн чыгарма, № 57) асылбаш уругунун структурасынын схемасы биз алган маалыматтар менен дээрлик толук дал келди. Негизинен алда канча алыскы ата-бабалардын бутактары боюнча айрым бир ажырымдыктар бар. А. Соколовдо төмөндөөчү сандык тартипте төмөнкү муундар аталган: нарзай (ардай — С. А.) → сарай → асан → асылбаш → тоскул → танкатар → токто (Танкатардан койсары жана эсенгелди муундары да көрсөтүлгөн) жана андан ары биздин схемада кандай болсо, ошондой (15-сүрөт). Биздин информатор, 49 жаштагы Жусуп Майчаков өзүн Асылбаштын онунчу муундагы тукумумун деп эсептейт.

** Мамбеталы Андабеков, 82 жаш, өзүн Акбууранын 10 муундагы тукумумун деп эсептейт.

Мындан башка да адигинелердин өкүлдөрү көпчүлүгүндө чакан топтор түрүндө төмөнкү конуштарда жашап турушат: Кошой-Коргон Ат-Башы району; Кызыл-Кыргызстан (5 үй-бүлө) Жумгал району; Чолпон жана Сары-Тологой Түп району; Чым-Коргон, Атайке Быстровка району; Ак-Башат (20 үй-бүлө) Сталин району; Баш-Кара-Суу (50%) Кызыл-Аскер району; Үр-Марал Ленинполь району; Ойронду (30 үй-бүлө) Панфилов району.

Саруу

Саруу уруусу Талас дарыясынын өрөөнүндө жашаган жана оң канат деп аталганды түзгөн урууларды ичинде бир кыйла көп сандагы уруу болгон. А. И. Макшеевдин 1867-жылга таандык болгон маалыматтары боюнча Олуя-Ата уездин конуштап турган Кыргыздардын 2250 кожолугунун ичинен 1500ү «Саруу уруусуна» таандык болгон[142]. Саруу уруусунун негизги бөлүкчөлөрү: ай тамга, жети уруу, бош моюн, агынай, алакчын, кырк уул, колпоч (же төңтөрт) болгон (16-сүрөт). Андан ары тогунай жана кош кулак бөлүкчөлөрү айтылат. Элдик салтка ылайык, Тагайбердинин (Тубайдын уулу) бардык тукумдарын ай тамга деп, ал эми Меңдинин (Меңдикара же Карамеңди — Тубайдын уулу) тукумдарын — Мендиден тараган жети уруктун саны боюнча жети уруу деп аташкан. Алты уруктун аталыштары жөнүндө көпчүлүк информаторлордун айткандары дал келди, жетинчи урукту кээ бирөөлөр кызыл кулак деп аташат; башкалары болсо кызыл курт деген дагы бир урукту кошушат (ошондой эле кызыл курт деген бул Кызыл-кулак деген ысымдагы адамдын ылакап аты деп да божомолдошот). Кээде жети уруунун курамына чалкан деген дагы бир урукту киргизишет, бирок бул бизде шектенүүнү пайда кылды, анткени балыкчы уругунун өкүлдөрү Чалканды Балыкчынын тукуму деп эсептешет экен.

Бош моюн бөлүкчөсүнүн аталышы түпкү атанын ылакап атынан улам келип чыккан. Бул түпкү атанын өз аты Жээнбай болгон имиш. Аны Муратаалынын кызынын уулу (туугандык номенклатура боюнча — жээн) деп эсептешет. Муратаалынын кызынын күйөөсү теги боюнча чоң багыш уруусуна таандык болгон Аскар деген адам экен. Демек, бош моюн бөлүкчөсү саруу уруусунан чыккан эмес, бирок, сыягы, алыскы бир өткөн заманда саруу уруусуна сиңишип кеткен болуу керек. Бекбоо Дүйшөбаев өзүн Бошмоюндун онунчу муундагы тукумумун деп эсептейт.

Агынай уругунун түпкү тегин баары (булардын ичинде анын өз мүчөлөрү да) казакка таандык кылышат. Бул уруктун түпкү атасы Күрпүк казактардын агынай уругунан чыккан имиш. Ырас эле, казактардын кичи жүзүнүн курамында тама уруусунун бөлүкчөлөрүнүн бири — ахынай тобу болгон[143]. Азыркы учурда агынайлар өздөрүн бош моюн бөлүкчөсүнө кошуп жүрүшөт, а түгүл Бош-моюн менен Агынайды бир тууган деп эсептешет. Асыранкул Итийбаев өзүн Күрпүктүн он экинчи муундагы тукумумун деп эсептейт.

Алакчын деп аталган чоң бөлүкчөнүн да теги башка деп эсептелет. Анын түпкү атасы согуш учурунда колго түшүп, туткундарды бөлүштүрүүдө Тубайдын уулу — Муратаалынын энчисине тийген экен. Азыркы учурда карыялар ата-бабалары боркемик, агынай, бош моюн жана алакчын уруктарына таандык болгондордун баарын алакчындар деп аташат. Сүйүнбек Ысаев өзүн Алакчындын он экинчи муундагы тукумумун деп эсептейт.

Информаторлордун кырк уул бөлүкчөсүнүн ичиндеги уруктардын курамы жөнүндөгү маалыматтарында бир аз айырмачылыктар бар. Кулсейит, кулучу жана теңечим уруктарынын кырк уул бөлүкчөсүнүн курамына кирет дегенге

баары эле макул эмес. Кээ бирөөлөр, мисалы, теңечим өз алдынча бөлүкчө жана ал кырк уул менен бирге Саруунун Жамаке деген уулунун тукумдары болуп саналат дешет. Айтылган пикирлердин бирөөсү боюнча келдей менен беш каман байсу (же байзу) уругунан чыккан.

Колпоч (колпош) бөлүкчөсү жөнүнө келсек, биздин схемабызда (16-сүрөт) бул бөлүкчөнүн түпкү атасы Чанчакты (же Жанчакты) согуштан кийин кармалып, Төңтөрт бийдин колуна тийген аялдан туулган деген вариант кабыл алынды. Башка пикирлер (варианттар) да бар. Алардын бири боюнча Колпоч Саруунун уулу Томолоктун тукуму болуп саналат. Колпоч бөлүкчөсүндөгү кубулек уругу жөнүндө да ар башка пикирлер бар. Бирөөлөрү Кубулекти Колпочтун бир тууганы, башкалары — анын экинчи аялынан төрөлгөн уулу (биздин схемабызда ушул пикир кабыл алынды) дешет.

Түндүк Кыргызстандагы саруу уруусунун өкүлдөрүнүн көпчүлүгү Талас дарыясынын өрөөнүнүн батыш бөлүгүнө топтолгон[143a].

Октябрь революциясы болоор алдында алар Олуя-Ата уездинин бир нече болуштуктарында жашап турган, айрыкча алар Боо-Терек, Беш-Таш, Кеңкол жана Үч-Коргон болуштуктарында бир кыйла тыгыз жайгашышкан[144]. Эң ири алакчын бөлүкчөсү (1300 кожолук) Беш-Таш, Үч-Коргон болуштуктарынын бир нече өрөөндөрүн ээлеп турушкан, анча көп эмес санда Кеңкол (125 кожолук), Боо-Терек (78 кожолук) жана Күркүрөө (35 кожолук) болуштуктарында жашап турушкан. «Материалдарда» алакчындардын ичинде берен, эрегул, кубатбек, түйтө, жаныбек, акпай, чиркей, ажибек, бекмурат, маматбай, мандалак, жол болду, алчикен, боруке, шаабото, сатыкей уруктарынын топтору да аталган.

Саруунун бөлүкчөлөрүнүн ичинде мындан кийинки орунду «жети уруу» ээлеп турган, аларда миңден ашык кожолук болуп, дээрлик бүт бойдон Беш-Таш болуштугунун аймагында жайгашкан. Жети уруунун курамында бөлөк чал, түкөк, кашка таман, жол жакшы, оготур, сакоо жана балыкчы деген уруктар бар экендиги белгиленген.

Өзүнө колпоч деген чоң урукту камтыган төңтөрт бөлүкчөсү 847 кожолуктан турган. Колпоч уругу негизинен Кеңкол, ошондой эле Кара-Кол жана Беш-Таш болуштуктарында жайгашып турган. Төңтөрт бөлүкчөсүнүн калган өкүлдөрү Кара-Буура жана Беш-Таш болуштуктарын конуштап турушкан. «Материалдарда» бир кыйла майда урук топторунун ичинде кустай, ак кийиз, кесек сары, болот, токтук, мамбет, чочой, бүрө, баба, чүңү, айдарбек, кубулек аталган.

Ай тамга бөлүкчөсү негизинен Боо-Терек болуштугунда жашап турган. Ай тамгалыктарда 650 гө жакын кожолук болгон. Алар төмөнкү топтордон турган: баркы, жалпак тил, чаян, пишпек, жолдош, төбөт, очок, түктүү курт, кенже, чаңгыл, аңдабай жана бала саруу. Акыркы топ Үч-Коргон болуштугунда жашап турган.

436 кожолуктан турган бош моюн бөлүкчөсү Боо-Терек болуштугунда жашаган, бирин-серини гана башка болуштуктарда учураган. Бош моюндардын ичинде рысмат, туума, кенембай, эшим, календер жана сонон топтору айырмаланган.

Кырк уул бөлүкчөсүнүн кыштоолору негизинен Үч-Коргон жана Кеңкол болуштуктарында, азыраак санда Кара-Буура болуштугунда орун алган. Бул бөлүкчөдө 337 чарба болгон. Ага байсу, теңечим, келдей, мачак, мамаяр уруктары кирген.

Саны анчалык көп эмес кош кулак бөлүкчөсү Кара-Буура болуштугунда жашап турган.

Саруулардын бир аз санда Пишпек уездинде бар экендиги белгиленген: Жамансарт болуштугунда алардын 34 кожолугу, Сарбагыш болуштугунда — 68 кожолугу болгон[145].

Улуу муундардын эсинде аттары сакталып калган ошол эле топтордун азыркы учурда жашап турган жерлери 14-таблицада көрсөтүлдү (кээ бир учурларда Талас өрөөнүнөн тышкары турган айыл-кыштактар да көрсөтүлдү).

14-таблица

Теги боюнча өздөрүн саруу уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
1	2
АЙ-ТАМГА	
Сейит*, атек, чүкө	Таш-Кудук Ленинполь району
Сейит	Бадрак, Чоң-Алыш Ленинполь району
Атек	Үрү-Марал Ленинполь району
Кобуке	Баш-Булак Ленинполь району
Чүкө	Киров (Кара-Буура суусунун боюнда) Киров району
Бала саруу	Чоң-Капка капчыгайынын оозу ченде жана Жайылган Покровка району (Талас өрөөнү), Кара-Бууранын Оозу Киров району
Жалпак тил	Кашка-Жол, Бадрак, Чоң-Алыш Ленинполь району
Чаян	Чоң-Алыш Ленинполь району
Аңдабай	Бейшеке Киров району
Очок	Кашка-Жол Ленинполь району
Түктүү курт	Баркы-Арык, Кайырма Ленинполь району
Жолдош төбөт	Баркы-Арык, Кайырма Ленинполь району
Кызыроо	Сары-Куурай Ленинполь району
Назарбек (шири)	Бейшеке (20 үй-бүлө) Киров району
Бишкек	Орловка (15 үй-бүлө), Кашка-Жол Ленинполь району
ЖЕТИ УРУУ	
Абдый**	Кызыл-Жар, Көк-Таш Ленинполь району
Ким билди	Кара-Тоо, Мендибай Ленинполь району
Ботояр, Таш коюн	Мендибай Ленинполь району
Мамелдей***	Кызыл-Жар, бир аз санда Кара-Тоодо жана Чоң-Алыш Ленинполь району
Жаңгир	Кызыл-Жар Ленинполь району
Байбиче, Токол	Калиновка Ленинполь району
—	Пушкин Покровка району (Талас өрөөнү), Кемер, Кара-Кашат Талас району

* Сейит бир кыйла ири кенже уругунун курамына кирген; атек, чүкө жана кобуке — бир кыйла ири чаңгыл уругунун курамына кирген.

** Абдый, ким билди, ботояр, таш коюн — оготур уругунун бутактары.

*** Мамелдей, Жаңгир, байбиче, токол — сакоо уругунун бутактары.

1	2
Түкөк*	Жол-Жакшы Ленинполь району
—	Бакыян (70 үй-бүлө), Бейшеке Киров району
Мадияр	Кемер (25 үй-бүлө) Талас району
Бөлөк чал	Ороо, Кара-Суу, Жол-Жакшы Ленинполь району
Балыкчы	Бейшеке Киров району; бир аз санда Ороо жана Кара-Сууда Ленинполь району
Жол жакшы	Жол-Жакшы Ленинполь району
62 БОШ МОЮН	
Ыңырчак, Кезек таз	Наматбек Ленинполь району
Кодор, Жээнбай	Күмүштак, Шоро, Кызыл-Бакыр Ленинполь району
Кенембай	Кош-Арык, Кызыл-Бакыр Ленинполь району
Боз айгыр	Күмүштак, Шоро, Кызыл-Бакыр Ленинполь району
Ырысмат	Шоро Ленинполь району; Манас (15 үй-бүлө) Покровка району (Талас өрөөнү)
Календер	Кызыл-Бакыр (30 үй-бүлө) Ленинполь району
Боркемик**	Киров Покровка району (Талас өрөөнү)
Кара боркемик	Сары-Камыш айылдык кеңеши Жумгал району (80 ге жакын үй-бүлө)
63 АГЫНАЙ	
Чоң, Эсенгелди	Чалдыбар Ленинполь району
Борой	Өрнөк Ленинполь району
Кадим	Кызыл-Сай Ленинполь району
64 АЛАКЧЫН	
Жол болду	Нылды-Сай Талас району; Капка капчыгайы Покровка району
Бабыр, Акбай	Жайылган, Сөгөт, Чеч-Төбө Покровка району (Талас өрөөнү)
Түйтө	Кара-Кашат, Киров, Нылды-Сайдан төмөн Талас району; Капка капчыгайынын арты, Жамбулга жакын жер, Ак-Таш Покровка району (Талас өрөөнү)
Чиркей	Таш-Арык, Долоно, Иваново-Алексеевка (20 үй-бүлө) Талас району
Чокон	Таш-Арык Талас району
Шаабото	Нылды-Сай, Таш-Арык Талас району
Бекмурат	Таш-Арык Талас району
Алчикен	Кичи-Капка жана Чоң-Капка капчыгайларынын оозу ченде Покровка району (Талас өрөөнү); Үрү-Марал менен Күмүштактын ортосу Ленинполь району
Ажыбек	Манас Покровка району (Талас өрөөнү)
Кубатбек	Нылды-Сай, Кең-Арал (жарым-жартылай) Талас району

* Түкөк менен Мадияр — кашка таман уругунун бутактары.

** Боркемик уругу Муратаалынын тукумдарына кирет. Муратаалынын тукумдарына бош моюн жана алакчын бөлүкчөлөрүн да кошушат (16-сүрөт).

1	2
Коңкобай	Таш-Арык Талас району
Наматбай	Жийде Покровка району (Талас өрөөнү)
Мандалак	Мандалак Покровка району (Талас өрөөнү)
Эрегул	Кеңи-Арал Талас району
Берен	Таш-Алыш, Кеңеш, Кум-Арык Талас району
Жабагы	Кошчак, Таш-Арык, 1-Май (Чүкү деген жер) Талас району
Жарыке	Кошчак Талас району
Жаныбек	8-Март (Алкымдагы Берен) Талас району
Сатыкей	Куру-Маймак Киров району
Боруке	Көк-Токой Талас району
—	Өрнөк Ленинполь району; Таш-Башат Покровка району (Талас өрөөнү), Саруу Покровка району (Ысык-Көл бою)
КЫРК УУЛ	
Байсу (Байзу)	Пушкин, Жданов, Май-Төбө Покровка району (Талас өрөөнү); мурдагы Киров атын. колхоз (жарым-жартылай) Киров району
Келдей Мачак	Калба Талас району
Беш каман	Сары-Куурай Ленинполь району
Теңечим	
Ардай Күштөн	Долоно Талас району
Булбул	
Шекер	Киров Киров району
—	Таш-Арык Талас району; Саруу Покровка району (Ысык-Көл бою)
КОЛПОЧ (төңтөрт)	
Ак кийиз	Калба Талас району; Чүй Чүй району
Култай	Култай, Ак-Терек Талас району
Төкө Бүрө Болот Чочой Кезек сары	Кырк-Казык жана Кырк-Казык айылдык кеңешинин Талас бою деген жердеги башка айылдар Талас району
Кубулек	Култай, Ак-Терек Талас району
Баяш	Калба Талас району
Токтук Баба Чүнү	Октябрь Талас району
—	Кара-Суу, Бейшеке Киров району; Ак-Башат Сталин району; Калинин жана Панфилов райондорунун кээ бир айылкыштактары (Чүй өрөөнү); Кашка-Жол, Кош-Арык Ленинполь району; Саруу Покровка району (Ысык-Көл бою),
ТОГУНАЙ	Жайылган, Арал, Кара-Арча Покровка району;
КОШ КУЛАК	Кара-Бууранын Оозу деген жер Киров району

Көрсөтүлгөн айыл-кыштактардан башка да, саруулар (булардын бөлүкчөлөрүн тактоого мүмкүн болбоду) Панфилов районундагы Жайылма (6 үй-бүлө), Кум-Арык (15 үй-бүлө), Каптал-Арык (6–7 үй-бүлө), Калинин районундагы Кара-Суу (10% чейин), Петровка районундагы Сталинское (Айылчы, 10 үй-бүлө), Токсон Үй (10 үй-бүлө) айылдарында, Чүй районундагы Он-Бир-Жылга (8 үй-бүлө), Кант районундагы Туз (Дайырбек, 20га жакын үй-бүлө) айылдарында жашап турушат.

Кушчу (Кутчу)

Кушчу уруусу кыргыз элинин курамына кирген уруулардын бири экендиги анык. XVIII кылымдагы кытай булагы «Сиюй тучжиде» жалпы саны 4 миң үй-бүлө болгон таластык кыргыздардын жетекчиси Майтак деп аталган[146]. Сөз Кайыпназардын тукуму, жоош бөлүкчөсүнөн чыккан кушчу Майтак жөнүндө болуп жатканы шексиз. Анын ысмы менен 1911-жылы 52 кожолуктан турган топ аталган[147]. Демек, XVIII кылымдын орто ченинде эле кушчу уруусу башка кыргыз урууларынын ичинде белгилүү бир орунду ээлеп турган.

Октябрь революциясы болоордун алдында кушчулардын негизги массасы[148] (828 кожолук) Каракол өзөнүнүн боюндагы өрөөндөрдө, Талас дарыясынын баш жагында, Олуя-Ата уездиндеги Каракол болуштугунун аймагында жашап турган. Алардын дагы бир көп сандагы бөлүгү (257 кожолук) ошол эле уезддин Кеңкол болуштугунда жашап турган. Кушчулардын анчалык чоң эмес сандагы кожолуктары ошол эле уезддин Бакайыр (78 кожолук) жана Үч-Коргон (39 кожолук) болуштуктарында[149], ошондой эле, Пишпек уездинде: 7 кожолук Карабалта болуштугунда (Чолок-Кудур өрөөнү), 82 кожолук Жамансарт болуштугунда (Керимбаяр, Кургөндөй, Кошколот, Кара-Суу өрөөндөрүндө), 58 кожолук Талкан болуштугунда (Ала-Арча, Кыпчак-Арык, Саздын-Башы өрөөндөрүндө), 27 кожолук Тынай болуштугунда (Кызыл-Ооз жана Байдамтал өрөөндөрүндө) катталган[150].

Н. Н. Пантусовдун 1903-жылы жарыяланган маалыматы[151] боюнча «Кутчу уруусу» Пржевальск уездинин Ат-Башы участогунун аймагында 160 дай кожолуктан турган. Ошол эле участоктун Саяк болуштугунда «беш ондуктан бирөө», Чештөбө болуштугунда — 30 га жакын, Эсенгул жана Борукчу болуштуктарында — 20 дай, Ат-Башы участогунун калган болуштуктарында — беш-алты үйдөн он үйгө чейинки кожолуктар болгон. Мындан башка да, бул уездде Күрмөнтү болуштугунда (Чоң өрүктү жана Ичке-Суу) кутчулардын алты кожолугу, Улахол болуштугунда (Денпаш) тогуз кожолук, Жети-Өгүз болуштугунда (Жети-Өгүз жана Чоң Кызыл-Суу) 12 кожолук, Тоң болуштугунда (Тоң өзөнү) 82 кожолук, Тору-Айгыр болуштугунда (Долон-Ата) 30 дай кожолук, Түп болуштугунда (Тасма, Түп өзөнү) 66 кожолук, Күңгөй-Аксуу (Кондой, Атамкул) болуштугунда 6 кожолук, Кең-Суу болуштугунда (Жайылма) 83 кожолук болгон. Н. Н. Пантусов тарабынан аталган «уруу уруктары» ичинен биздин схемабызда экөө гана: кагасты жана мең дуулат көрсөтүлдү. Калган үчөө: уросейит, курмен жана кашка бизге белгисиз.

Кушчу уруусу — жоош жана мең дуулат деген эки негизги бөлүкчөдөн турган (17-сүрөт). Биринчиси экинчисинен алда канча көп санда болгон. Кушчулардын ичинде бир кыйла ири уруктарга — сабатар (272 кожолук), каймазар (же каймасар) (186 кожолук), кыржы (143 кожолук), бүргө (97 кожолук), кангелди (95 кожолук) кирген. Чылпак кушчу, чүрпө, чейне, майтык, сокур бөрү, кара кужур, накай, чилжубут — майдараак урук топторуна кирген.

Өз учурунда жан кушчу деген бөлүкчө атактуу бөлүкчө болгон. XVIII кылымдын орто чениндеги «анжияндык кыргыздардын ири жол башчыларынын бири Кубатбек (Валиханов боюнча — Кабат-мирза)[152] ушул бөлүкчөдөн чыккан.

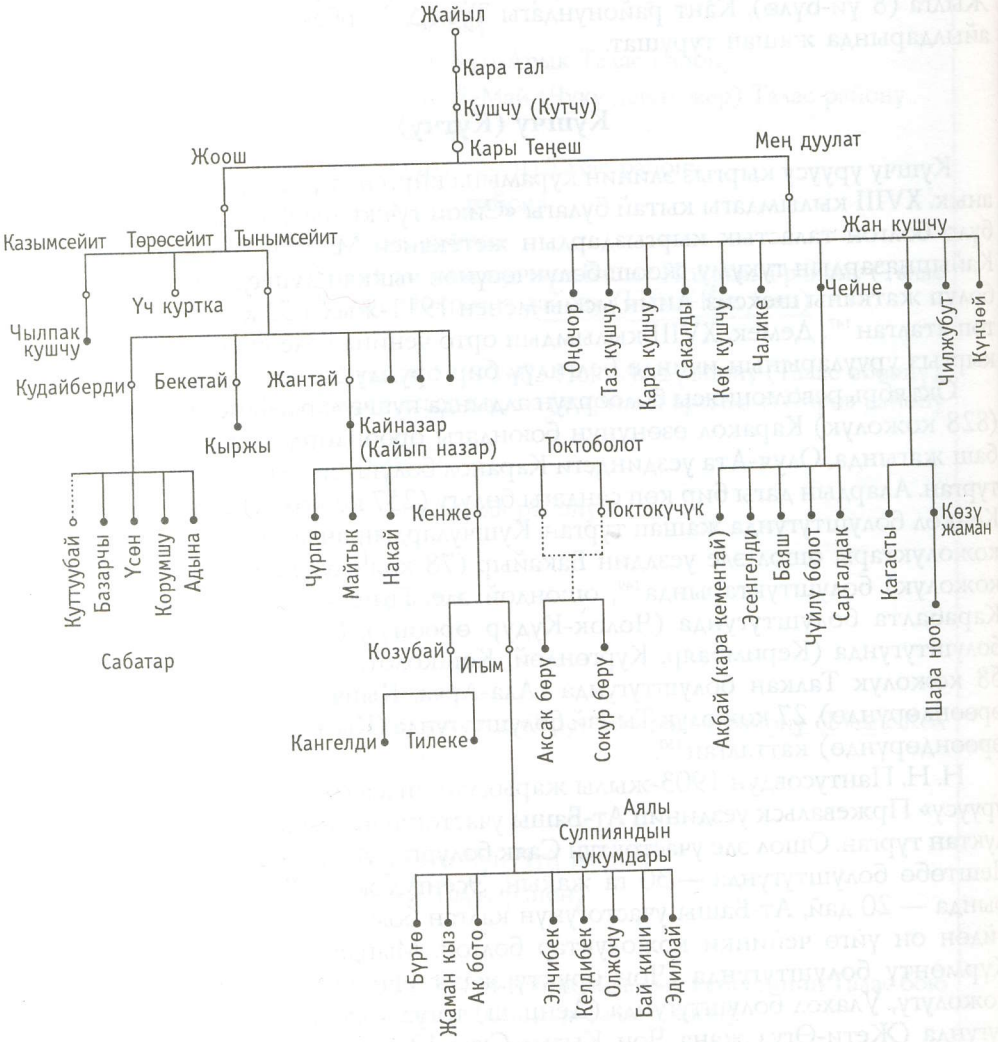

17-сүрөт. Кушчу уруусунун структурасы

Биз тараптан кушчулардын уруктарга бөлүнүшүн жакшы билген адамдардан алынган маалыматтардын негизинде 15-таблицада кушчу уруусунун курамына кирген уруктардын азыркы жашап турган жерлери көрсөтүлгөн.

Мындан башка да, кушчулар Чүй өрөөнүнүн көптөгөн айыл-кыштактарында чачыранды түрдө жашап турушат. Алар төмөнкүлөр: Өзгөрүш, Кызыл-Суу, Алмалуу Боорду (3–8 үй-бүлөдөн) Быстровка району; Кум-Арык (үч үй-бүлө) Панфилов району; Кучкач (4–5 үй-бүлө) Калинин району; Саке (көпчүлүгү), Үкү (20%), Кызыл-Туу (15 үй-бүлө), Төрт-Күл (15%), Токсон Үй (12 үй-бүлө) Петровка району; Четинди (20%) Кант району; Социализм жолу, (10%), Талды-Булак (6 үй-бүлө) Чүй району.

15-таблица

Теги боюнча өздөрүн кушчу уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
ЖООШ	
Чылпак кушчу	Кара-Ой Будённый району
Сабатар	Көпүрө-Базар айыл кеңешине караштуу Кара-Суу (көпчүлүгү), Шумкар (35 үй-бүлө), Кара-Ой (көпчүлүгү), Будённый Будённый району
Кыржы	Кум-Бел Будённый району
Кара кужур	Чычкан,
Аман кушчу	Кең-Сай,
Боочу	Ак-Жар Талас району
Каймазар	Кууганды, Сасык-Булак, Топчу-Баш, Будённый, Сүттүү-Булак Будённый району
Чүрпө	Үч-Эмчек, Жаңы-Арык, Кара-Суу, Чоң-Алыш айыл кеңеши Будённый району
Майтык	Ак-Жар Талас району; Ысык-Көлдүн түндүк жээгинде, саяктардын арасында
Накай	Кашка-Суу (40 үй-бүлө), Кызыл-Аскер району; Кум-Арык (16 үй-бүлө) Панфилов району
Кангелди Тилеке	Тегерек Будённый району
Аксак бөрү	Үч-Эмчек Будённый району
Сокур бөрү	Чонгор, Чычкан Будённый району
Бүргө	Үч-Эмчек, Чоң-Токой, Чычкан Будённый району
Жаман кыз	Данбагар Будённый району
Ак бото	Арал Будённый району; Ак-Суу (15 үй-бүлө) Сталин району
Сулпияндын тукумдары	Ак-Жар Талас району
МЕҢ ДУУЛАТ	
Таз кушчу	Тегерек Будённый району; Ворошилов атын. колхоз Киров району
Кара кушчу	Кууганды, Тегерек Будённый району; Ворошилов атын. колхоз Киров району
Көк кушчу	Ворошилов атын. колхоз Киров району
Сакалды	Кара-Суу (55 үй-бүлө), Чоң-Алыш айыл совети Будённый району
Чалике	Сасык-Булак Будённый району
Чейне	Кара-Суу (80 үй-бүлө), Чоң-Алыш айыл совети Будённый району; Орто-Арык Панфилов району; Ысык-Ата Ивановка району
Кагасты	Кең-Сай Будённый району
Чилжубут	Сүттүү-Булак Будённый району; Ак-Талаа жана Кара-Булуң Кочкор району; Кайырма (15 үй-бүлө) Чүй району; Батыш Малтабар (7 үй-бүлө) Петровка району
Күнчей	Үч-Коргон Покровка району (Талас өрөөнү)
Шара ноот	Тегерек, Кара-Ой Будённый району; Кызыл-Октябрь (20%) Калинин району
—	Карачаа жана Бала-Саруу Покровка району (Талас өрөөнү)

Ысык-Көл боюнда кушчулар төмөнкү айыл-кыштактарда бар экендиги белгилүү болду: Түп райондагы Сары-Тологой (5–6 үй-бүлө); Тоң районундагы Кош-Арык (100дөн көбүрөөк үй-бүлө, кара кутчу, боз кутчу жана кызыл-кутчу уруктары); Ново-Вознесенск районундагы Шапак (15–20 үй-бүлө) айылдары.

Кушчулар чакан топтор түрүндө Тянь-Шань облусунун ар кайсы айыл-кыштактарында жашап турганы аныкталды. Алар: Тогуз-Торо районундагы Кайыңды жана Көк-Ийрим; Ак-Талаа районундагы Туткуй, Дөрбөлжүн жана Ак-кыз; Куланак районундагы Учкун, Ак-Булак, Ала-Кулун, Шоро, Чоң-Арык, Кара-Ой, Көлмө; Кочкор районундагы Кара-Саз, Кош-Дөбө; Ат-Башы районундагы Кошой-Коргон, Ак-Муз (15 үй-бүлө); Нарын районундагы Бас-Кыя, Миң-Булак; Жумгал районундагы Баш-Кууганды айыл-кыштактары.

Жетиген

Изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү жетигенди өз алдынча турган уруу деп эсептешкен эмес. В. В. Радлов жетигенди (jetigän — етиген) сары багыш менен солто урууларынын уруктарынын ичине жана сол топторунун ичине кошуп атаган[153]. Бул болсо ага жетигенди кыргыз «сөөктөрүнүн» бири катарында кароого негиз берген, ал сунуш кылган гипотеза боюнча алтайлыктар каны бирге туушкандардан турган 24 сөөккө бөлүнгөн сыяктуу кыргыздар да уруктарга бөлүнүү менен бирге сөөктөргө да бөлүнөт. Бул гипотезанын жаңылыш экендиги биз тараптан белгиленген болучу[154], бирок өз убагында ал Н. А. Аристов тарабынан кабыл алынып, жетигенди (ал етиген деп атаган) кыргыз элинин он эки «түпкү сөөктөрүнө» таандык кылган жана бул сөөк түшүнүгүнүн келип чыгышы динлиндик салт менен байланыштуу деген божомолун айткан[155].

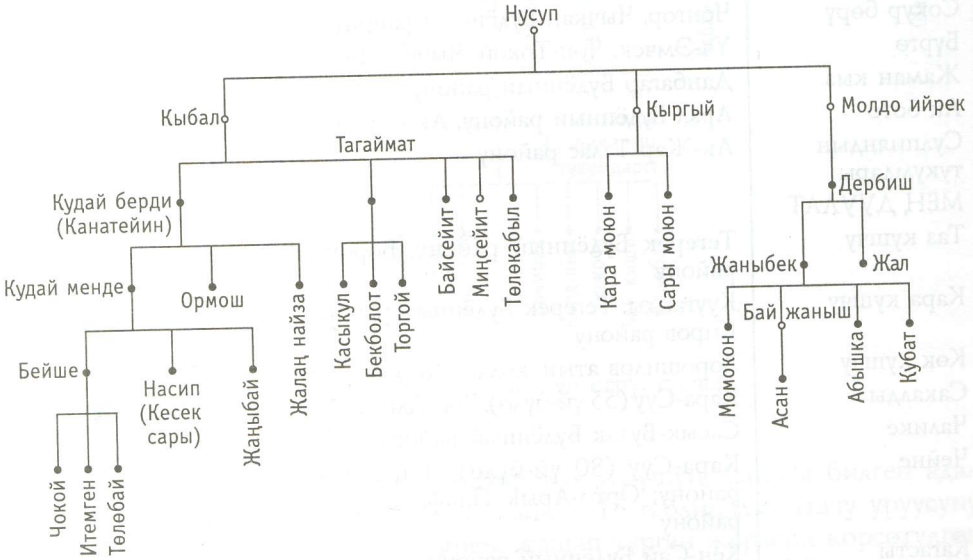

18-сүрөт. Жетиген уруусунун структурасы

Бир кыйла кийинки авторлордун ичинен жалгыз Б. Ж. Жамгырчинов гана жетигенди өз алдынча уруу катарында карап, аны сол канатка таандык кылган[156]. 1953–1955-жылдарда биз тараптан жүргүзүлгөн талаа изилдөөлөрүнүн материалдары жетиген толук өз алдынча турган уруу жана ал кушчу, саруу, мундуз жана башкалар менен бир катарда сол канаттын курамына кирген деп айтууга мүмкүндүк берет.

Октябрь революциясы болоордун алдында жетиген уруусунун уруктары менен бөлүкчөлөрү азыр Кыргыз ССРинин түндүк бөлүгүн түзүп, кыргыздар жашап турган территорияны камтыган бардык үч уездде катталган. Олуя-Ата уездинин Каракол болуштугунда алардын 166 кожолугу (Кичи-Көк-Кыя, Андаш, Узун-Булак, Кургак-Булак, Чырканак, Кара-Суу жана Кызыл-Таш өзөндөрү), ошол эле уезддин Кеңкол болуштугунда 200 кожолугу (Чырканак, Чеп, Калба өзөнүнүн сайындагы Бөлтүрүк-Арык жана Бөлтүрүк өрөөндөрү) болгон[157]. Пишпек уездинин аймагында жетиген уруусунун топтору Сарбагыш (35 кожолук) жана Карабалта болуштуктарында (Жетиген-Арык боюнча — 65 кожолук) бар экендиги белгиленген[158]. Пржевальск уездиндеги Нарын болуштугунда (Көк-Сай, Ичке Сары-Булак, Талаа Сары-Булак, Кайнар, Ала-Кулун, Кара-Булак, Ак-Бешим, Теректи-Булак, Ак-Кудук, Дөөлөт-Суу, Аян-Булак, Шоро-Карагатты өрөөндөрү) жетигендердин 325 кожолугу жана Эсенгул болуштугунда (Таш-Булак өзөнү) төрт кожолук болгон[159].

Жетиген уруусунун негизги бөлүкчөлөрү кыбал, кыргый жана дербиш болгон (18-сүрөт). Бирок дербиш бөлүкчөсүнө таандык карыялардын айткандарына ылайык бул бөлүкчөнүн түпкү атасы Молдо Ийрек (же Молдо Эрек) болгон деп эсептесе болот.

Жашап турган административдик бөлүнүүлөргө ылайык өткөн убактарда өздөрүн жетигендер деп атаган топтор 16-таблицада көрсөтүлгөн аймактарда жашап турушкан.

16-таблица

Теги боюнча өздөрүн жетиген уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
КЫБАЛ	
Чокой, Төлөбай	Талды-Булак Будённый району
Итэмген	Арал, Терек Будённый району
Кесек сары (насип)	Туш-Ашуу
Ормош	Көпүрө, Көк-Кыя
Кудай менде	Киндик-Таш, Кашка-Жол Будённый району
Жалаң найза	Кара-Суу Будённый району; Ойронду (үч үй-бүлө), Букара (20 үй-бүлө), Орто-Кайырма (4 үй-бүлө), Чорголу (10 үй-бүлө) Панфилов району; Жыламыш Сокулук району
Насыкул, Торой	Сүттүү-Булак, Чырканак, Баш-Булак, Ак-Бай, Жаңы-Арык Будённый району
Бекболот	Чырканак, Данбагар Будённый району
Байсейит	Чырканак Будённый району
КЫРГЫЙ	
Кара моюн	Кара-Суу Будённый району; Чорголу (10 үй-бүлө) Панфилов району
Сары моюн	Терек Будённый району; Ойронду (үч үй-бүлө), Чорголу (6 үй-бүлө) Панфилов району
ДЕРБИШ	
Жаныбек	Ала-Кулун (70%) Куланак району
Асан	Шоро Куланак району
Абышка	Ак-Кудук (70%) Куланак району
Жал	Жалбызды, Көкалачап (90%) Нарын району

16-таблицада көрсөтүлгөндөн башка да, жетигендер төмөнкү айыл-кыштактарда бар экендиги белгиленген: Будённый районундагы Үч-Эмчек (15 үй-бүлө), Чоң-Алыш; Куланак районундагы Ак-Булак (5 үй-бүлө), Ак-Күмбөз (Учкун, 12 үй-бүлө), Куланак (10дон көбүрөөк үй-бүлө); Ат-Башы районундагы Төш-Булак; Кемин районундагы Үч-Урук (көпчүлүгү); Чүй районундагы Ак-Бешим (3 үй-бүлө), Сайлык (6 үй-бүлө), Кара-Ой (7 үй-бүлө); Панфилов районундагы Кум-Арык (90 үй-бүлө), Панфилов районундагы Кум-Арык (90 үй-бүлө); Калинин районундагы Ийри-Суу (10%), Кайырма (көпчүлүгү), Сары-Булак (95%) айыл-кыштактары.

Кыргыйдын тукумдары (кара моюн жана сары моюн уруктары) Нарын районундагы жетигендердин ичинде жана Панфилов, Калинин жана Сталин райондорунун (Чүй өрөөнү) кээ бир айыл-кыштактарында жашап турушат.

Кытай

Кытай уруусу өткөн мезгилдерде көпчүлүгүндө Сыр-Дарыя облусунун Олуя-Ата уездинде[160], Талас Ала-Тоосунун тоо кыркаларынын түндүк тармактарындагы өрөөндөрдө жана Талас дарыясынын өрөөнүнүн батыш бөлүгүндө орун алып турган. Кытайлардын негизги бөлүгү Күркүрөө болуштугунда жашап турушкан жана алардын 1208 кожолугу болгон (булардан башка да ал аймакта саруу уруусунун 35 гана кожолугу болгон). Алар Жери, Таш-Алыш, Жер-Чыбыр, Бабахан-Сай, Чоң Кара-Сай, Кичи Кара-Сай, Беш-Сай, Төө-Жарбашы, Чоң-Коргон, Кайнар, Ата-Чапкан, Чили-Төбө, Кара-Чоро, Бакты-Арык, Кампа, Таш-Башат, Сары-Молдо, Өгүз-Коргон, Бөрү-Курмыс, Ногой-Арык, Сасык-Булак, Көк-Сай, Маймак, Күркүрөө өзөнү, Арчалуу, Сарыкытай-Арык, Эки-Чат, Төрт-Күл, Тайгана, Кой-Таш, Шоралы, Ак-Жар, Кара-Сай, Ак-Чий, Арал, Кур-Сай, Жоон-Дөбө, Капка-Таш, Сары-Үңкүр, Кароол-Дөбө, Көк-Булак, Чоң-Арык, Үч-Алыш, Кертеней-Арык өрөөндөрүн ээлеп турган[161].

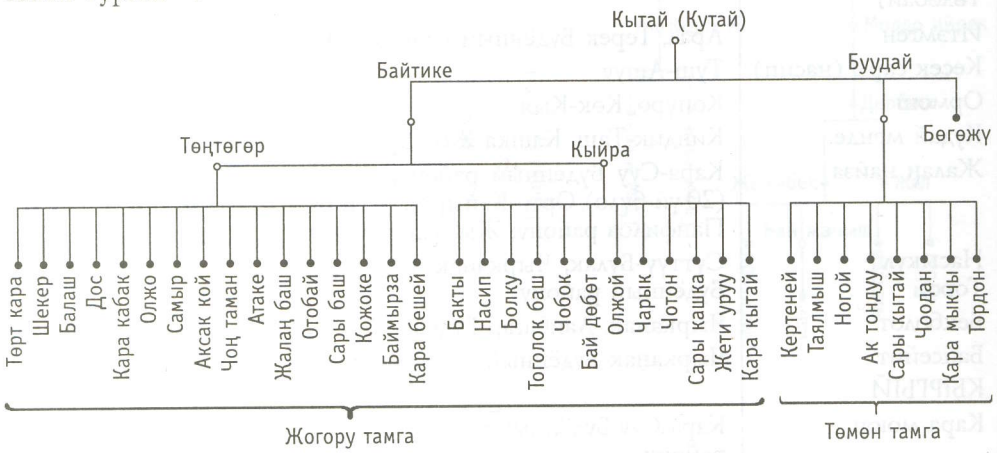

19-сүрөт. Кытай уруусунун структурасы

Кытайлардын экинчи бир кыйла чоң тобу (428 чарба) Кара-Буура болуштугунда, Сары-Коён, Кара-Коён, Кайырма, Көк-Дөбө, Жалгыз-Кудук, Жоон, Молдосан-Арык, Айыр-Там, Буктемиш, Жар-Кыштак, Жийде-Булак, Чоң-Коргон, Кара-Сай, Турпак-Бел, Быркурмес[162] өрөөндөрүн конуштап турушкан.

Бакайыр болуштугунда (Чалпылдак, Сүлөөсүн-Арык өрөөндөрү) кытайлардын 44 кожолугу, Каракол болуштугунда (Сасык-Булак өрөөнү) 13 чарбасы болгон[163].

Ушул аймактын бардыгы бүт дээрлик азыркы Киров районунун территориясына кирет.

Пишпек уездинде кытайлардын чакан топтору төмөнкү конуштарда бар экени белгиленген: Багыш болуштугунда (Аң-Арык, Чекир өрөөндөрү) 32 кожолук, Батыш-Сокулук болуштугунда (Шор-Башат өрөөнү) 49 кожолук, Талкан болуштугунда (Боз-Бөлтөк өрөөнү) 17 кожолук жана Сарбагыш болуштугунда 8 кожолук катталган[164].

Кытай уруусунун жайкы көчүп-конуп жүргөн жерлери Казак ССРинин азыркы Түштүк-Казакстан облусунун жана Кыргыз ССРинин Ош облусундагы Чаткал районунун аймактарындагы Ой-Кайың, Байдамтал, Чандалаш сууларынын бойлорунда жана Жети-Төр деген жайда болгон Кытай уруусу — жогору тамга жана төмөн тамга болуп экиге бөлүнгөн (19-сүрөт). Булардын биринчисине төнтөгөр жана кыйра бөлүкчөлөрү, экинчисине — Буудайдын тукумдары деп эсептелген 8 майда урук жана Бөгөжүнүн тукумдарынын тобу кирген.

Киров районунда өзүн кытай уруусуна кошуп жүргөндөрдүн тукумдары багыш, саруу, баарын урууларынын топтору жана күркүрөө тобу менен коңшу жашап турушат. Төмөндө кытай уруусунун курамына кирген бөлүкчөлөр көрсөтүлдү:

КЫЙРА, атап айтканда, Арчалуу, Боктубай, Шекер, Бакайыр айылдарында, жарым-жартылай Жер-Үй деген жерде жана «Көк-Сай» совхозунда жашаган тоголок баш, сары кашка, чобок жана башкалар;

ТӨҢТӨГӨР — Сулу-Баймак, Шекер, Кара-Сай жана Күркүрөө-Суу өзөнүнөн Ак-Чий деген жерге чейин.

ТӨМӨН ТАМГА — Кытай (Тельман), Бакайыр, жарым-жартылай «Көк-Сай» жана «Жоон-Дөбө» (Чимкент айыл кеңешине караштуу 2-ферма) совхоздорунда жашап турган ак тондуу, чоодан, сары кытай, төрдөш ж. б.

БӨГӨЖҮ — Кытай айылы, Турпак-Бел деген жай.

Кытай уруусунун өкүлдөрү Киров районунан башка райондордун айрым айыл-кыштактарында да жашашат: Жайылма (6 үй-бүлө), Орто-Арык (35% чейин), Чолок-Кайынды (20 дай үй-бүлө), Букара (15 үй-бүлө), Орто-Кайырма (4 үй-бүлө), Каптал-Арык (чотон, чарык, кара кытай уруктарынан 60 дай үй-бүлө) Панфилов району; Кызыл-Суу (10 үй-бүлө) Быстровка району; Эриктүү (40%), Жоон-Арык (20%), Ийри-Суу (3–4 үй-бүлө) Калинин району; Кызыл-Аскер (20 үй-бүлө), Батыш Малтабар (15 үй-бүлө), Кызыл-Туу (10 үй-бүлө), Төрт-Күл (10%) Петровка району; Искра (10 үй-бүлө), Плохотниково (7 үй-бүлө) Ленин Жолу (20%), Кара-Ой (75 үй-бүлө) Чүй району (бул райондо сары кытай, тордош, төрт кара уруктары аталган); Кара-Булак (бир нече үй-бүлө) Кемин району; Сары-Камыш айыл кеңешиндеги мурдагы «Бирлик» колхозу (5 үй-бүлө), Бирлик (5 үй-бүлө), Баткак (4 үй-бүлө) Жумгал району; Ничке-Суу, Дөрбөлжүн (30–40 үй-бүлө), Үгүт (3 үй-бүлө) Ак-Талаа району; Куланак (10 үй-бүлө), Учкун (10 үй-бүлө), Кадыраалы (5 үй-бүлө), Кара-Ой (10 үй-бүлө), Кызыл-Эмгек (4 үй-бүлө) Куланак району; Үкөк айыл кеңешиндеги Чоң-Булак (15 үй-бүлө), Кара-Булуң (10 дон көбүрөөк үй-бүлө), «Коммунизм» колхозу (6 үй-бүлө) Кочкор району; Кытай (100%; бул жерде жашагандар өздөрүн төнтөгөр тайпасына таандык кылышат) Жети-Өгүз району; Саруу Покровка району (Ысык-Көл бою); Күрмөнтү жана Сары-Булак Түп району.

Басыз

Басыз (басыс, базыс) уруусу территориялары Түндүк жана Түштүк Кыргызстандын курамына кирген бир нече уезддерде жайгашып турган. Басыздардын көпчүлүгү мурда жана азыр да Кыргызстандын түштүгүнөн орун алышкан [165]. Пишпек уездинде бардыгы болуп 47 кожолук катталган, алардын 36сы — Тынай болуштугунда (Окторкой жана Чечей-Алыш өрөөндөрү), 11и — Качкын болуштугунда (Чоң-Кырчын өрөөнү) орун алган [166]. Пржевальск уездинде 231 кожолук (Чоро болуштугу, Күндөй, Ак-Чий, Уркурчин, Чолок-Кайың, Шар, Мама ж. б.) [167], Олуя-Ата уездинде 12 кожолук (Беш-Таш болуштугу, Жалгыз-Тал өрөөнү) болгон [168].

Басыз уруусунун структурасын мүнөздөй турган схема (20-сүрөт) негизинен Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган топторду камтыйт жана бүткүл уруунун структурасын чагылдыра албайт. Аны мурда жарыяланган схема [169] да, тилекке каршы, толук чагылдыра алган эмес. Басыз уруусунун негизги бөлүкчөлөрү катарында төмөнкүлөр аталышы мүмкүн: кудайлат, керки тамга, кылыч тамга, бай согур жана бактыгул.

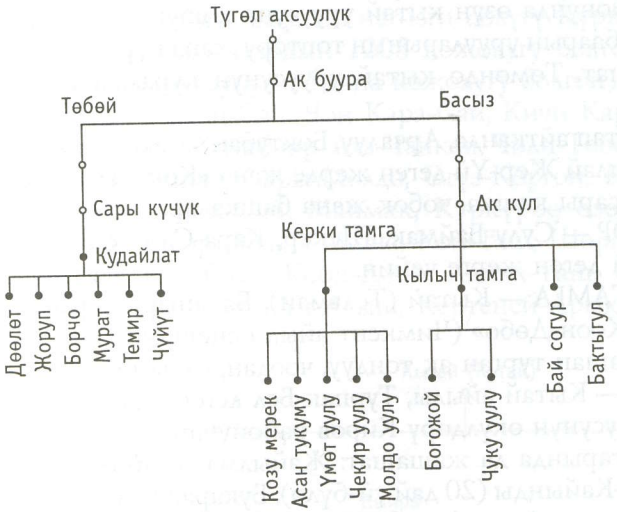

20-сүрөт. Басыз уруусунун структурасы

Улуу муундардын өкүлдөрү тарабынан басыздарга таандык кылынып жүргөн топтордун азыркы жашап турган конуштары төмөнкүлөр.

Алардын басымдуу көпчүлүгү толук же жарым-жартылай Тянь-Шань облусунун батыш бөлүгүндө, Жаман-Даван тоо кыркаларынын тармактарынан Нарын дарыясына чейинки аймактарда жайгашкан Тогуз-Торо жана Ак-Талаа райондорундагы бир нече айыл-кыштактарда орун алып турат [170]. Бул жерлерде алар саяк уруусунун каба, тезек, тагай, чекир саяк уруусунун чоро, ыман сыяктуу уруктары жана бөлүкчөлөрү, моңолдордун жана башкалардын топтору менен аралаш (же жакын кошуна) жашап турушат. Басыздардын калган бөлүгү чакан топтор түрүндө ошол эле облустун башка райондорунда, ошондой эле башка тургун жайларда жайгашкан. Басыздардын жашап турган конуштары 17-таблицада көрсөтүлгөн.

Кашка уругун басыздардын тигил же бул бөлүкчөсүнө таандык экенин аныктоого мүмкүн болбоду, ошондуктан ал схемада жок.

17-таблица

Теги боюнча өздөрүн басыз уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
КУДАЙЛАТ	Чет-Булак (көпчүлүгү), Кош-Дөбө, Дүпкүр, Казарман (5–6 үй-бүлө) Тогуз-Торо району
КЕРКИ ТАМГА	Кара-Булуң (20 үй-бүлө) Куланак району; Үгүт (40%) Ак-Талаа району; Табылгыты Тогуз-Торо району; Ак-Татыр (4 үй-бүлө), Бирлик (5 үй-бүлө), Жаңы-Жол (5 үй-бүлө) Жумгал району
КЫЛЫЧ ТАМГА	
Бөгөжөй	Атайка жана Казарман Тогуз-Торо району
Чуку уулу	Дүпкүр (көпчүлүгү), Казарман Тогуз-Торо району
БАЙ СОГУР	Чолок-Кайың (90%), Жергетал Ак-Талаа району
БАКТЫГУЛ	Көнөрчөк (20%), Келтечап Ак-Талаа району
Кашка	Казарман Тогуз-Торо району

Биз тараптан көрсөтүлгөн уруктардан башка да басыздар (алардын тигил же бул бөлүкчөгө таандык экени аныкталган жок) Тянь-Шань облусунун төмөнкү айыл-кыштактарында бар экендиги аныкталды: «1-Май» жана «Кызыл-Жылдыз» колхоздору Тогуз-Торо району; Терек, Дөрбөлжүн, Туткуй, Ничке-Суу Ак-Талаа району; Кызыл-Сөөк (25 үй-бүлө), Эмел, Бирлик (3 үй-бүлө), Кара-Баткак, Ичке-Суу, Кызыл-Кыргызстан (6 үй-бүлө) Жумгал району; Кошой-Коргон Ат-Башы району; Кызыл-Дөбө жана Чоң-Булак Кочкор району.

Басыздардын чакан топтору Чүй өрөөнүндө, Быстровкадагы Чым-Коргон айылында (16 үй-бүлө), Чүй районундагы Кайырма айылында (7 үй-бүлө) жана Сталин атын. колхоздо жашап турушат. Ысык-Көл кылаасында басыздардын анча чоң эмес тобу (9 үй-бүлө) Түп районундагы Көөчү айылында турушат.

Чокон Валиханов[171], андан кийин П. П. Семенов-Тян-Шанский[172], Н. А. Аристов[173] жана кээ бир башка изилдөөчүлөр басыз уруусун ишенимдүү түрдө оң канатка таандык кылышкан. Сыягы, бул басыз уруусунун тарыхый жана территориялык жактан оң канаттын уруулары менен тыгыз байланышта болгондугу менен түшүндүрүлсө керек. Балким, XVIII кылымдагы кытай булагы «Сиюй тучжи» басыз (И. Бичуриндин окуганы боюнча — Басцзы-ноток[174], А. Н. Бернштамдын окуганы боюнча — ба-се-цзы[175]) уруусун «батыш кыргыз ордосунун» башка, «эң белгилүү» үч уруу (адигине, моңолдор жана черик) менен бирге атаганы кокустук эмес болсо керек, буларды дайыма олку-солкусуз эле оң канатка таандык кылып келишкен.

Бир кыйла кийинчерээктеги булактар дээрлик бүт бойдон басыз уруусун эми оң канатка эмес, сол канатка таандык кылышкан[176]. Оң жана сол канаттарга кирген уруулардын курамы жөнүндөгү маселе кыргыз комплекстүү экспедициясынын этнографиялык отрядынын Кыргыз ССРинин түндүк райондорунда жүргүзгөн иш процессинде кылдаттык менен аныкталды. Сол канатка кирген уруулардын тизмеси ар түрдүү райондордон 17 информатордон жазылып алынды. Алардын ичинен 10у сол канаттын уруларынын ичинде басыз уруусун аташкан жок. Өзүлөрүн сол канатка таандык кылган сегиз адамдын жарымы гана басыз уруусун сол канаттын курамына киргизишкени көңүл бурууга татыктуу. Ошентип, басыз уруусунун сол канатка таандык экендиги жөнүндөгү маселе али аныкталбаган бойдон калууда. Чоң багыш тобу да ушундай эле абалда турат.

Мундуз

Мундуз уруусу дөөлөс уруусундай эле кыргыз элин түзгөн эң эле байыркы компоненттердин ичине кирет, ошондуктан, өзүнө өзгөчө көңүл бурууну талап кылаары табигый нерсе. Бул уруу өткөн мезгилдерде негизинен Кыргызстандын түштүгүн мекендеп турган[177]. Жети-Суу облусунун аймагында мундуздардын 100 кожолуктан турган тобу Пишпек уездинин Карабалта болуштугунда (Мундуз-Арыкта) бар экендиги белгиленген[178]. Мундуздардын 21 кожолугу Олуя-Ата уездиндеги Боо-Терек болуштугунда (Чоң-Арык өрөөнү) катталган[179].

Бул мундуздардын тукумдары мундуз уруусунун негизги бөлүгүнөн (массивинен) көптөн бери ажырап, башка уруулардын арасында жашап тургандыктан, алар түштүк мундуздарга караганда жалпы эле бүт уруунун структурасын анчалык ачык-айкын билишпейт. Ошондой болсо да карыялар көп учурда өз уруктары менен бөлүкчөлөрүн атап бере алышты, ал эми кээ бирөөлөрү алардын уруунун жалпы структурасындагы ордун аныктап бере алышты. Ошондуктан биздин схемабыз (21-сүрөт) мундуз уруусунун бүткүл структурасын камтый алган жок, ал азыркы Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө жашаган мундуз уруусуна таандык бөлүкчөлөр менен уруктарды гана чагылдырат. Алар көпчүлүгүндө 3–5–10 үй-бүлөдөн турган, кээ бир айылкыштактарда гана 20–30 үй-бүлөдөн турган чакан топтор түрүндө жашап турган (18-таблица).

18-таблица

Теги боюнча өздөрүн мундуз уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
БАЙ МУНДУЗ	Миң-Булак, Эчки-Башы (17 үй-бүлө) Нарын району
Көкчө көз	Казарман, Көк-Ийрим Тогуз-Торо району; Туткуй, Ак-Чий, Дөрбөлжүн Ак-Талаа району; Көлмө (10 үй-бүлө) Куланак району
Ат басар	Бадрак (6 үй-бүлө), Баркы-Арык (30 үй-бүлө) Ленинполь району
Кулжыгач	Бакыян (6 үй-бүлө) Киров району; «Кайыңды» совхозу (9 үй-бүлө) Покровка району (Талас өрөөнү)
Абык	Үгүт (4 үй-бүлө) Ак-Талаа району
ООСУРАК МУНДУЗ	
Чоң мышык Кичи мышык	Мундуз (30 үй-бүлө) Жети-Өгүз району
Эрназар	
Кубат	Мундуз (10 үй-бүлө) Жети-Өгүз району; Сары-Дөбө (6 үй-бүлө) Түп району
Рай Боку	Сары-Дөбө (9 үй-бүлө) Түп району
КЫЙРА	Мундуз (10 үй-бүлө) Жети-Өгүз району
КОТКОР МУНДУЗ	Кош-Дөбө (20 үй-бүлө) Түп району
Күрөң	Төрт-Күл (4 үй-бүлө), Калмак-Ашуу (5 үй-бүлө) Кемин району

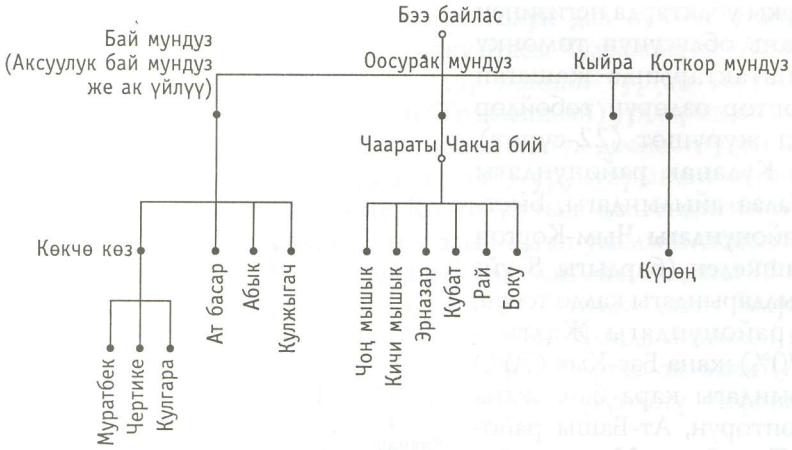

21-сүрөт. Мундуз уруусунун структурасы

Булардан башка да ар кайсы райондордун төмөнкү айыл-кыштактарында жашаган майда топтор да өзүлөрүн мундуз деп аташты: Тар-Суу (3 үй-бүлө), Кара-Булак (10 үй-бүлө) Кемин району; Сайлык (7 үй-бүлө), Кегети (20%), Боз-Секи (50%) жана Жаңы-Алыш (25%), Он Бир-Жылга (3 үй-бүлө) Чүй району; Кашкелең, Быстровка Быстровка району; Солто уруусунун багышан бөлүкчөсүнүн ичинде (20 үй-бүлө) Петровка району; Кызыл-Октябрь (25%) Калинин району (Чүй өрөөнү); Шамшы Кашат айыл кеңешиндеги Кара-Булуң (30 үй-бүлө; өзүлөрүн жыргалбай уулу деп аташат).

Ак-Кудук Кочкор району; Алтын-Арык, Кыз-Арт (20%; өзүлөрүн ажыбай мундуз деп аташат) Жумгал району; Пионер жана Кызыл-Эмгек Куланак району; Тогуз-Булак (40% өзүлөрүн жолдубай уулу деп аташат) Ак-Талаа району; Кара-Чий Нарын району, Тянь-Шань облусу; Шапак (6 үй-бүлө) Ново-Вознесеновка району; Тасма, Кеңсуу, Чолпон Түп району (Ысык-Көл бою).

Киров районундагы Бакыян айылында жол болду деп аталган дагы бир анча чоң эмес топ жашайт. Аны мундуз жана кушчу урууларына тектеш деп эсептешет, бирок өз алдынча турган топ катарында бөлүп көрсөтүшөт.

Кемин районундагы Төрт-Күл айылынан 42 жаштагы Жамалетдин Базарбаев өзүн легендарлуу Мундуздун он экинчи муундагы, ал эми Быстровка районундагы Быстровка айылынан 44 жаштагы Сабыр Жумабаев өзүн онунчу муундагы тукумдарыбыз деп эсептешет.

Төбөй

Анча көп эмес сандагы Төбөй уруусу өткөн мезгилдерде башка урууларды ичинде жашап, ар түрдүү уезддерде өз алдынча айыл-кыштактардан орун алып турган. Алардын өкүлдөрү Пржевальск уездиндеги Ажы болуштугунда, сары багыштардын арасында Жергетал өрөөнүндө (100 кожолук) бир кыйла чогуу жашап турушкан. Ошол эле уезддин Эсенгул болуштугундагы Кошой-Коргон өрөөнүндө төбөйлөрдүн 9 кожолугу болгон[180]. Олуя-Ата уезминде төбөйлөрдүн тобу кушчулар менен аралаш[181] Каракол болуштугунда, Сасык-Булак, Бала-Чычкан жана Топчу-Баш өрөөндөрүндө жашап, 35 кожолуктан турган. Акырында, Пишпек уезминин Батыш-Сокулук болуштугунун Бий-Булак өрөөнүндө төбөйлөрдүн 16 кожолугу, ошол эле уезддеги Талкан болуштугунун Бос-Бөлтөк деген жеринде бир нече кожолугу болгон[182]. Бул жерде алар солто уруусунун арасында жашап турушкан.

Акыркы убактарда негизинен Тянь-Шань облусунун төмөнкү айыл-кыштактарында жашаган чакан топтор өздөрүн төбөйлөр деп атап жүрүшөт (22-сүрөт). Буларга: Куланак районундагы Эмгек-Талаа айылындагы, Быстровка районундагы Чым-Коргон жана Кашкелең (бардыгы 8 үй-бүлө) айылдарындагы калдо тобун; Нарын районундагы Жалгыз-Терек (70%) жана Бас-Кыя (70%) айылдарындагы кара баш жана мурат топторун, Ат-Башы районундагы Төш-Булак, Нарын районундагы Жалгыз-Терек айылдарындагы кызыл тебетей тобун, Куланак районундагы Эмгек-Талаа, Кемин районундагы Бейшеке айылдарындагы чалай тобун, Куланак районундагы Эмгек-Талаа айылындагы саты тобун көрсөтүүгө болот.

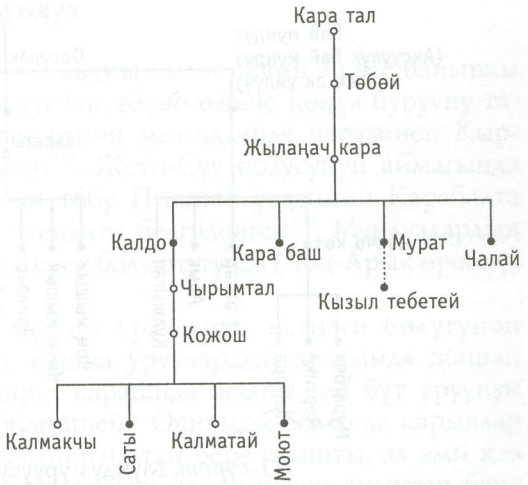

22-сүрөт. Төбөй уруусунун структурасы

Өздөрүн моют уругуна таандык кылып жүрүшкөндөр Нарын дарыясынын өйүзүндөгү айылдардын биринде жашап турушат. Жалгыз-Терек айылында жашап, өздөрүнүн тобун чоң төбөй деп атагандардын арасында кара термечик, сары термечик жана сарттар (кийинкиси — 10 үй-бүлө) деген майда уруктар да бар экендиги аныкталды. Информаторлордун бири тарабынан аталган кызыл курт жана беш таз уруктарын аныктоого мүмкүн болот.

Көрсөтүлгөн айыл-кыштактардан башка да төбөйлөр Куланак районундагы Учкун жана Ылайлуу-Суу (15тей үй-бүлө), Кочкор районундагы Кош-Алыш, Сокулук районундагы Белогорка (20 үй-бүлө) жана Жыламыш (10 үй-бүлө), Будённый районундагы Сасык-Булак, Чычкан, Топчу-Баш айылдарында, Чкалов атын. колхоздо (15 үй-бүлө), Панфилов районундагы Күрпүлдөк (4 үй-бүлө), Чолок-Арык (20% чейин), Орто-Кайырма (6 үй-бүлө), Ивановка районундагы Сын-Таш (10 үй-бүлө) айылдарында да жашап турушат.

Айрым адамдар тарабынан төбөйлөр өз алдынча турган уруу эмес деп айтылып жүргөн пикир төбөйлөрдүн өзү тарабынан гана эмес, башка информаторлордун көпчүлүгү тарабынан да төгүнгө чыгарылып отурат, алар төбөй уруусун толук ишенимдүү түрдө сол канаттын урууларынын катарына кошушат. Ошондуктан жалпы кабыл алынган схемага ылайык төбөй уруусун сол канаттын урууларынын курамына киргизген Б. Жамгырчиновдун[183] адресине карата айтылган жеменин таптакыр негизсиз экендигин моюнга алууга туура келет[184].

Дөөлөс

Дөөлөс уруусу өзгөчө көңүл бурууга татыктуу, анткени анын аталышы (мүмкүн, түпкү теги да) алтайлык урууларды тобу менен байланышы бар экени шексиз[185]. Бул уруунун бири биринен алыс турган территорияларда — азыркы Ош облусунун Жаңы-Ноокат районунда, Ысык-Көл боюндагы Жети-Өгүз жана Покровка райондорунда, ошондой эле Чүй өрөөнү менен Тянь-Шань облусунун[186] кээ бир айыл-кыштактарында жашап турган айрым, бир кыйла ири бөлүктөрү мурда (улуу муундар азыр да) өзүлөрүнүн түпкү тегинин

бир экендигин билишкен. Карыялардын толук дал келген пикирлерине караганда ысык-көлдүк дөөлөстөрдүн түпкү атасы Чулумкашка «Анжияндан» келген (Фергана ойдуңундагы кыргыздар жашап турган территорияны ушундайча аташкан). Ал — Толумандын (Толамандын) уулдарынын (кенжеси) бири болгон имиш. Толумандын ысмы менен оштук дөөлөстөрдүн (ал жерде бул уруу толугу менен дөөлөс деп аталат) уруктарынын бири аталат. Чулумкашканын түштүктөн Ысык-Көлгө качып келгендигинин себеби жөнүндөгү биз Жети-Өгүз районунан жазып алган уламыш сюжети боюнча Ош облусунун Жаңы-Ноокат районундагы Толаман айылындагы 73 жаштагы Ашым Досматов айтып берген дөөлөстөрдүн ай тамга деген бөлүкчөсүнүн келип чыгышы жөнүндөгү уламышка өтө жакын. Мында белгилеп кете турган нерсе, 1900-жылы эле оштук дөөлөстөрдүн ичинде ак эчки (Агачкэ)[187] уругу катталган, азыр бизге Кыргызстандын түштүгүндөгү информаторлор бул урук жөнүндө айтып беришкен жок, бирок ал урук ысык-көлдүк дөөлөстөрдүн ичинде бар экен.

Ысык-Көл кылаасында бир кыйла ири топту түзүү менен дөөлөстөр революцияга чейинки Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунда өз алдынча боло алган эмес. Алардын негизги көпчүлүгү негизинен коңшу бугу уруусунун манаптарына көз карандылыкта турушкан. Ошондуктан көп учурда дөөлөс уруусу алда канча күчтүү болгон бугу тобунун бөлүкчөлөрүнүн бири катарында каралып келген. Октябрь революциясынан кийин, уруктардын жана майда этнографиялык топтордун боштондукка чыгуу процессинде дөөлөстөр өздөрүнүн ата-теги бир болгон топ катарында эсептелип, бир нече айрым конуштарды түзүшкөн. Султан Кыдыралиев өзүн Чулумкашканын он биринчи муундагы тукумумун деп эсептейт (23-сүрөт).

Дөөлөс уруусунун кыргыздардын курамындагы башка уруулар менен катышы жөнүндөгү маселе боюнча бири менен бири дал келбеген үч көз караш бар. Айрым бир информаторлор дөөлөс уруусу кыпчактарга таандык, бул

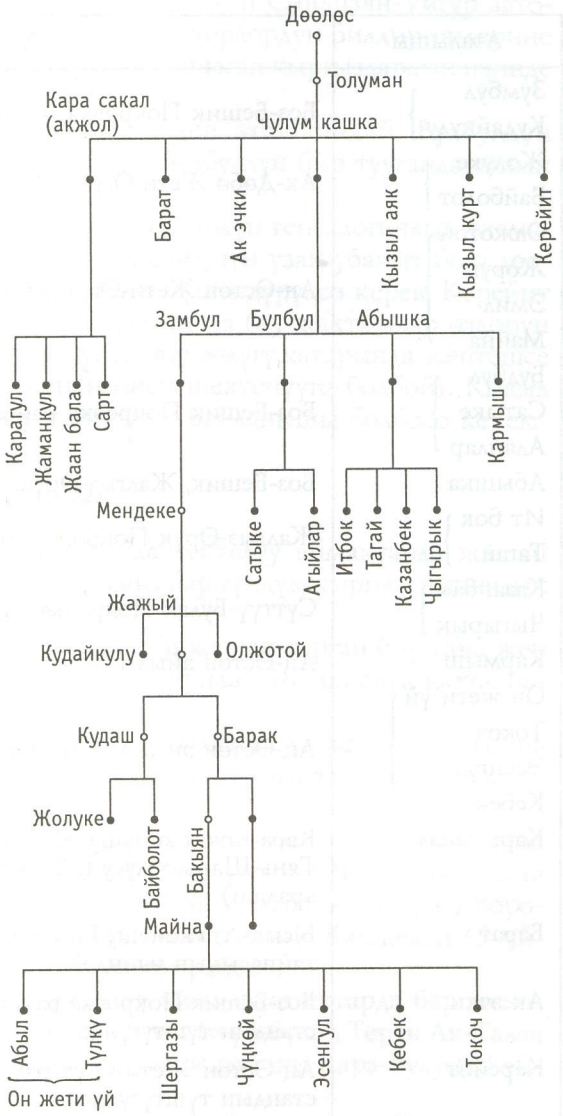

23-сүрөт. Дөөлөс уруусунун структурасы

уруунун түпкү атасы — Дөөлөс Кыпчактын уулу болгон, ал эми Кыпчак өз кезегинде Кызыл уулдун уулу болгон (кээ бир генеалогияларга ылайык Кызыл уул оң канат менен сол канаттын түпкү аталары Ак уул менен Куу уулдун бир тууганы дешет). Башка бир информаторлор бул пикирге каршы чыгышып, дөөлөс уруусун сол канатка таандык кылышат. Акырында, үчүнчү бирөөлөрдүн пикири боюнча дөөлөс уруусу ата-теги бөлөк, оң канатка да, сол канатка да кирбеген, толук өз алдынча турган уруу деп эсептешет[188].

Дөөлөстөрдүн курамында майда уруктар болгон, алар азыркы административдик бөлүнүүгө ылайык 19-таблицада көрсөтүлдү.

19-таблица

Теги боюнча өздөрүн дөөлөс уруусуна таандык кылган кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пунктар
Зумбул Кудайкулу	Боз-Бешик Покровка району (Ысык-Көл бою)
Жолуке Байболот	Ак-Дөбө Жети-Өгүз району
Олжотой Жоруп Эмил Майна	Аң-Өстөн Жети-Өгүз району
Булбул Сатыке Алайлар	Боз-Бешик Покровка району
Абышка	Боз-Бешик, Жалгыз-Өрүк, Чоң Кызыл-Суу Покровка району
Ит бок Тагай	Жалгыз-Өрүк Покровка району
Казанбак Чыгырык	Сүттүү-Булак Покровка району
Кармыш	Аң-Өстөн айылы Жети-Өгүз району
Он жети үй Токоч Эсенгул Кебек	Аң-Өстөн айылы Жети-Өгүз району
Кара сакал	Кара-Коюн конушу, «Пограничник» колхозу Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу (50 гө жакын үй-бүлө, черик уруусу менен аралаш)
Барат	Ысык-Ата конушу Ивановка району (солто уруусунун байсейит тайпасынын ичинде)
Ак эчки	Боз-Бешик Покровка району (3–4 үй-бүлө, көпчүлүгү Кыргызстандын түштүгүндө)
Керейит	Аң-Өстөн Жети-Өгүз району (9 үй-бүлө, көпчүлүгү Кыргызстандын түштүгүндө)
Кызыл аяк	Чоң Кызыл-Суу Покровка району (5–6 үй-бүлө, көпчүлүгү Кыргызстандын түштүгүндө)

Мындан башка да өзүлөрүн жаңы дөөлөстөр деп атаган жана Чүй өрөөнүнөн көчүп кетишкен дөөлөстөрдүн 40 үй-бүлөсү Жети-Өгүз районундагы Аң-Өстөн айылында турушат. Тескерисинче, Чүй өрөөнүндөгү Кант районунун Жедигер айылында өздөрүн Ысык-Көлдөн келген дөөлөстөрбүз деп атаган 24 үй-бүлөнүн бар экендиги аныкталган. Дөөлөстөрдүн майда уруктары Кемин районундагы Тар-Суу жана Чүй районундагы Он-Бир-Жылга (6 үй-бүлө) айылдарында жашап турушат.

Ивановка районундагы Барат айылында барат уругу жашайт (70 ке жакын үй-бүлө), аларды адатта байсейит бөлүкчөсүнө (солто уруусу, бөлөкбай бөлүкчөсү) таандык кылып келишкен. Бирок, барат уругунун өкүлдөрүнүн өздөрү өзүлөрүн дөөлөстөргө таандык кылышат.

Сатыке менен Алыйлардан башка да Булбулдун уулдары катарында Аккөйлүү менен Айтбайды аташат. Карыялардын айтуусу боюнча, алардын тукумдары Алтышаардын аймагына (азыркы КЭРдин Синьцзян-Уйгур автономдуу облусу) ооп кетишкен. Кээ бир информаторлордун билдиргендерине караганда Синьцзяндын ар кайсы жерлеринде жашаган кыргыздардын ичинде дөөлөс деп аталган топтор бар.

Кармыштын тукумдары өздөрүн майна деп аташкандай, Булбулдун тукумдары өзүлөрүн жалпысынан көп учурда Булбулдун бир туугандарынын бири — Майнанын ысмы менен аташат.

Керейит жана кызыл аяк уруктарын дөөлөстөрдүн генеалогиялык схемасына кошулганы, сыягы, бул уруктардын өкүлдөрүнүн узак убакыт бою дөөлөстөрдүн арасында жашап келгендиги менен түшүндүрүлсө керек. Керейит уругунун Кыргызстандын түштүгүндөгү өкүлдөрү да (ал жакта алар өздөрүн герейит деп аташат) өздөрүн дөөлөс уруусунун бир бөлүгү катарында эсептешсе да, бул уруктун түпкү теги башка экендигинен шектенүүгө болбойт. Кызыл аяк тобунун да дөөлөс уруусу менен этникалык байланышы болбосо керек.

Кыпчак

Түштүк Кыргызстандын территориясында чектелүү аймактарда жашап турган уруулар менен теги жагынан байланышы бар түндүк-кыргыз этникалык топторунун ичинде кыпчак тобу да бар.

Революцияга чейинки булактарда кыпчактар жашап турган бир гана жер көрсөтүлгөн. Пишпек уездинин Талкан болуштугунда 118 кожолук катталган (Шарпылдак жана Чоң-Арык өрөөндөрү)[189].

Азыркы учурда Чүй өрөөнүндө, Ысык-Көл кылаасында жана Тянь-Шань облусунда жашап турган бир нече чакан топтор өзүлөрүн теги боюнча кыпчактарбыз деп аташат.

Чүй өрөөнүндө алар төмөнкү айыл-кыштактарда жашап турушат: Ороо (180 үй-бүлө), Чоң-Арык (көпчүлүгү) Кызыл-Аскер району; Чоң-Далы (20 га жакын үй-бүлө) Кант району; Воронцовка (20 дан көбүрөөк үй-бүлө) Ворошилов району; Дөң-Арык (21 үй-бүлө) Ивановка району; Кашкелең (3 үй-бүлө) Быстровка району; Бейшеке (20%) Кемин району;

Тянь-Шань облусунда кыпчактар төмөнкү айыл-кыштактарда бар экени белгиленген: Ала-Кулун (30 үй-бүлө), Кызыл-Эмгек (6 үй-бүлө), Терек Ак-Талаа району; Төш-Булак (20 га жакын үй-бүлө) Ат-Башы району; Кара-Булуң (3 үй-бүлө) Кочкор району.

Ысык-Көл боюнда кыпчактар Тоң районундагы Большевик (10 үй-бүлө), Түп районундагы Күрмөнтү, Сары-Булак, Ново-Вознесенск районундагы Ак-Булуң айылдарында жашашат.

Кыпчактардын бул топторунун өкүлдөрүнүн көпчүлүгү өздөрүнүн бөлүкчөлөрүн билишпейт. Чүй өрөөнүндөгү бир нече айыл-кыштактарда, (Ороо, Чоң-Арык) жана Тянь-Шандагы Төш-Булак айылында жашаган кыпчактар гана аздыр-көптүр ишенимдүү түрдө кыпчак уруусунун негизги бөлүкчөлөрүнүн бирине, атап айтканда, тору айгыр бөлүкчөсүнө таандык кылышты. Ороо айылында жашаган кыпчактар ак бото, кудаке жана тосой деген үч урукка; чоң-арыктык кыпчактар таранчы жана жети айгыр деген урукка бөлүнүшөт. Терек жана Төш-Булак айылдарында жашаган кыпчактар өздөрүн Туйгундун тукумдарына таандык кылышат, ал эми Ала-Кулун айылындагы топ өзүлөрүн анын бир тууганы Тайлактын тукумдарыбыз деп эсептешет.

Бардык кыпчактар бир ооздон өзүлөрүн Түштүк Кыргызстандан чыкканбыз деп айтышат.

Кыдырша

Түштүк кыргыздардан чыккан майда топтордун ичинде кыдырша тобу да белгиленген. Анын өкүлдөрү (8 үй-бүлө) Тянь-Шань облусунун Ак-Талаа районундагы Дөрбөлжүн жана Ничке-Суу айылдарында жашап турушат. Алардын айткандарына караганда алар азыркы Ош облусунун аймагынан көчүп келишкен жана көсөө уругуна таандык.

Тейит

Тейит уруусу эчактан бери эле азыркы Ош облусунун айрым конуштарын мекендеп турушат. Ал жерлерден чыккандардын алтынчы-жетинчи муундагы тукумдары азыркы учурда топтошкон түрдө Покровка районундагы (Ысык-Көл бою) Чычкан айылында жашап турушат, алардын 50 гө жакын кожолугу бар. Мындагы тургундар Сарсейиттин тукумдары.

Нойгут

Нойгут деп аталган уруу өткөндө Алай кырка тоолорунун түндүк этек-жакаларында, негизинен азыркы Ош облусунун Баткен районунун аймагында жайгашып турган. Түндүк Кыргызстанда бул топтордон анча чоң эмес уруктар жашап турган эки айылды аныктадык, алар: Тянь-Шань облусундагы Жумгал районунун Ак-Татыр айылы (бир нече үй-бүлө) жана Ысык-Көл кылаасындагы Ново-Вознесеновка районунун Зындан айылы (15 ке жакын үй-бүлө). Кийинкилери өзүлөрүн ойгут деп аташат, бирок айлана-тегерегиндеги калк алардын ургун бугу уруусунун арык бөлүкчөсүнүн жоо татыр бутагына таандык кылышат.

Келдике

Анча чоң эмес келдике тобунун түпкү теги легендарлуу Тагайдын уулдарынын бири — Кара-Чородон башталат.

Октябрь революциясына чейин бул топ Пишпек уездинин Темирболот болуштугундагы Кош-Алыш, Богуш, Бечел жана Сокучу өрөөндөрүндө (208 кожолук) жана ошол эле уезддин Тынай болуштугундагы Чечей-Алыш жана Окторкой өрөөндөрүндө (88 кожолук) жашап турган[190].

Карыялардан алынган маалыматтар боюнча келдикеликтердин тукумдары азыркы учурда Быстровка районундагы Чым-Коргон (40 үй-бүлө), Ново-Михайловка; Чүй районундагы Дөң-Арык (7 үй-бүлө); Кочкор районундагы

Чоң-Алыш (10 үй-бүлө), Ак-Кудук (30—40 үй-бүлө) жана Куланак районундагы Тилектеш (20 үй-бүлө) айылдарында жашап турушат.

Информаторлор келдикелердин Түштүк Кыргызстандан ооп келишкенин ырасташат. Алардын айткандары боюнча, азыр да, атап айтканда, Кетмен-Төбө ойдунунда келдикелердин уруктары бар. Кочкор районунда жашагандар өзүлөрүн Тулубайдын тукумдарыбыз десе, Чым-Коргон айылындагылар Абийир баатырдын (ноорус уругу) тукумдарыбыз дешет. Бирок, генеалогиялык уламыштарды салыштырып карап көргөндө бул уруктардын жалпы ата-бабалары бар экендиги аныкталды. Келдикеликтерден чыккан эң карыя адам — 85 жаштагы Карбос Мамырбаев өзүн Карачоронун тогузунчу муундагы тукумумун деп эсептейт. Келдикелердин арасында айтылып жүргөн алардын ата-бабаларынын бири — көзү ачык, сынчы болгон имиш деген Көчөк жөнүндөгү уламыш да кызык. Ал уламышта Көчөктүн кыргыздардын жол башчысы Кудаяндын өлүмүн алдын-ала айтканы жана ал айткандай эле анын өлүмгө дуушар болгону жөнүндө сөз болот.

Чоң багыш

Чоң багыш уруусунун чоң бөлүгү (тобу) СССРден тышкары — Кытай Эл Республикасынын Синьцзян-Уйгур автономдуу облусунда жайгашып турат. Чоң багыштардын анчалык көп эмес сандагы тобу азыркы Ош облусунун аймагында бар экени аныкталды[191]. Биз тараптан Түп районундагы (Ысык-Көл бою) Көөчү айылында чоң багыштардын 20 га жакын үй-бүлөсү эсепке алынды.

Көпчүлүк информаторлордун пикирлери боюнча чоң багыш уруусу кыргыздардын сол канатынын курамына кирет. Бирок бул жагынан жакшы кабары бар кээ бир адамдар буга каршы чыгышып, чоң багыштарды оң канатка таандык кылышат. Н. Ф. Ситняковский болсо аны «ичкилик» деген жалпы ат менен бириккен урууларды бири катарында карайт[192].

Чоң багыштардын негизги бөлүкчөлөрү катарында төмөнкүлөрдү аташат: аскалы, каңдабас, кулан сарык, пичине (бечине), килет, кулунчак (кээ бирөөлөр кулун жана чаак деген эки бөлүкчө бар деп эсептешет). В. В. Радлов төмөнкү бөлүкчөлөрдү атап көрсөтөт: аскалы, торо, мачак, үч тамга, каңдабас, кош тамга, куан дуан (Киап-Диап)[193].

Бирок айрым бир информаторлор аталган бөлүкчөлөрдү жалпы эле сол канаттын негизги бөлүкчөлөрүнүн катарына кошушат, алардын пикири боюнча сол канаттын азыркы саруу, кушчу, кытай, мундуз жана башка урууларды дал ушул бөлүкчөлөрдөн келип чыгышкан. Бул көз караштан алганда чоң багыш уруусунун өзү да аскалыдан келип чыккан.

Жогоруда айтылгандардан келип чыга турган жыйынтык бул: чоң багыш уруусунун түпкү теги жана анын курамы жөнүндөгү маселе Кытай Эл Республикасындагы чоң багыштардын азыркы жашап турган негизги райондорунда изилдөөлөрдү жүргүзүүнүн натыйжасында гана такталышы мүмкүн.

Жедигер

Жедигер уруусу эчактан бери эле азыркы Ош облусунун аймагында жашап келген. Пишпек уездинин чектеринде бул уруунун өкүлдөрү Октябрь революциясы болоордун алдында Каракечүү болуштугунда гана (Күмүш-Булак өрөөнү, 19 кожолук) катталган[194].

Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясынын этнографиялык отряды тарабынан жедигерлердин тукумдары төмөнкү айыл-кыштактарда бар

экени аныкталды: Калмак-Ашуу (3 үй-бүлө), Тар-Суу (3 үй-бүлө) Панфилов району; Жедигер (20 га жакын үй-бүлө) Кант району; Кара-Булуң (50 үй-бүлө), Электор жана Теңдик (9 үй-бүлө) Кочкор району; Кошой-Коргон (4 үй-бүлө) Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу.

Жедигер айылында асан уулу жана нооруз уулу деген үй-бүлөлүк-туугандык байланышы бар топтор жашайт.

Карыялар жедигерлердин Кытай Эл Республикасынын Синьцзян Уйгур автономдуу облусунда да бар экенин айтышат.

Күркүрөө

Этнографиялык топ күркүрөө теги али толук аныкталып бүттү деп айтууга болбой турган топторго кирет. Мурда биз, мүмкүн, мунун теги ногойлордон чыккандыгын белгилеген элек[195], бирок топтун кээ бир өкүлдөрү муну саруу уруусунан чыккан деп айтышат. Бул уруктун бир аз обочолонуп жашап тургандыгы Олуя-Ата уездиндеги Кара-Буура болуштугунун калкынын топторунун бири катарында катталганы жана анын Чымкент жана Айыр-Там өрөөндөрүндө саруулар менен багыштардын ичинде жашап тургандыгы менен ырасталат, булардын 130 кожолугу болгон[196].

Азыркы учурда Талас өрөөнүндөгү Киров районунун калкынын бир бөлүгү өздөрүн теги боюнча күркүрөө тобуна таандык кылышат: Алар Кара-Суу (80 үй-бүлө), Кара-Буура (20 үй-бүлө) жана Кировское (15 үй-бүлө) айылдарында орун алган. Карыялардын айткандары боюнча азыркы Ош облусунун аймагында (Уу-Төр деген жерде) күркүрөө тобунан 100 гө жакын үй-бүлө жашайт. Бекман жана Кожоакмат топтун бөлүкчөлөрү катарында аталат.

Калча

Калча деп кээ бир чоң уруулардын ичиндеги майда топтор аталып жүрөт. Айрым учурларда бул аталыш жакын ата-бабанын ысмы менен байланыштуу келип чыккан. Бирок, таптакыр башка тектеги, балким, тажик тектүү уруктар да бар[197]. Алардын ата-бабалары Фергана өрөөнүнөн ар кандай себептер менен өзүлөрү келишкен, же ал жактан кулдар катарында күч менен алынып келинген.

Куланак районунда калча деген аталыш менен Кадыраалы айылында 10 үй-бүлө, Көлмө айылында 4 үй-бүлө, Жаңы-Тилек айылында бир нече үй-бүлө белгилүү, алар чекир саяк манаптарынын букараларынын тукумдары болуп саналат, ошондой эле Тогуз-Торо районундагы Дөдөмөл айылында саяктардын жергиликтүү топторунун арасында 5 үй-бүлө жашап турат.

Күрөң

Теги али изилдеп, аныктала элек топтордун ичинде күрөң тобу да аталууга тийиш. Бул топтун теги-жайы жөнүндө информаторлордун берген маалыматтары карама-каршы. Бирөөлөрү бул топ, келдике тобу жана суу мурун уруусу сыяктуу эле Тагайдын уулу — Карачородон тараган дешет, башкалары, бул топтун түпкү атасын Тагайдын карындашы — Наалы эже тарбиялаган деп эсептешет. Үчүнчүлөрдүн айтканы боюнча, бул топтун ата-бабалары Фергана өрөөнүнөн келип, Кыргыздарга кошулган дешет.

Октябрь революциясы болоордун алдында 71 кожолуктан турган күрөң тобу Пржевальск уездиндеги Эсенгул болуштугунда катталган[198].

Азыркы учурда Ат-Башы районундагы Төш-Булак айылындагы 20 үй-бүлө[199], Куланак районундагы Учкун жана Ак-Булак айылындагы 30 дан ашык үй-бүлө,

Нарын районундагы Он-Арча айыл кеңешиндеги 5 үй-бүлө, Кемин районундагы Кара-Булак айылында 10 үй-бүлө өздөрүн ушул топко таандык кылышат.

Мөңкө

Анча чоң эмес мөңкө тобунун теги, информаторлордун айткандары боюнча кыргыз эмес. Анын теги «сарт», бул топтун ата-бабалары Фергана өрөөнүнөн (башка бир маалымат боюнча Талас өрөөнүнөн) келишкен деген маалыматтар бар. Бирок да тынымсейит уруусунун курамында да мөңкө уругу бар экенин белгилеп коюу керек. 36 кожолуктан турган ушундай аталыштагы топ Октябрь революциясы болоордун алды ченде жүргүзүлгөн изилдөөдө Пишпек уездиндеги Тынай болуштугунда катталган[200]. Ал топ Кызыл-Ооз жана Байдамтал өрөөндөрүн конуштап турган.

Азыркы учурда өздөрүнүн мурдагы аталышын унутпаган чакан мөңкө, мисалы, Быстровка районундагы Кызыл-Суу айылында 8 үй-бүлө бар.

Калмак

Теги кыргыз эмес топторго — ар түрдүү айыл-кыштактарда чакан топтор түрүндө жашап турган жана жергиликтүү калк тарабынан же калмак, же ушул уруктун теги калмак болгон деп айтылган ата-бабасынын ысмы менен аталып жүргөн этнографиялык топтор да таандык боло алат.

20-таблица

Теги боюнча калмак тобуна таандык кылынып жүргөн кыргыздардын азыркы учурда жашап турган жерлери

Аталышы	Элдүү пункттар
Чыйжың* Алодун Күңэлек Баштык	Үч-Өрүк (37 үй-бүлө), Кайыңды** Кемин району, сарбагыштардын ичинде
Беш калмак	Чүй районундагы Кегети турагы, сарбагыштардын ичинде
Бай калмак уулу	Ак-Кыя (10%) Ак-Талаа району
Боркок уулу	Туткуй, Саз (6 үй-бүлө) Ак-Талаа району
Калмак	Куланак (10 үй-бүлө), Кызыл-Эмгек (5 үй-бүлө), Кара-Булуң (5 үй-бүлө) Куланак району; «Кыз-Арт» совхозу Жумгал району
Эсембай уулу***	Көлмө (10 үй-бүлө) Куланак району****
Беш күрөң (калмак)	Төш булак (6 үй-бүлө) Ат-Башы району

* Жергиликтүү калк аларды калмак деп аташат.

** Бул жерде жашап турган үй-бүлөлөрдүн саны аныкталган жок.

*** Дээрлик ушул эле Эсенбай деген ат менен теги али белгисиз бойдон калган анча чоң эмес топ да белгилүү. Солтолордун чөйрөсүндө жашап турса да, бул топ өз тегин солто уруусу менен байланыштырбайт. Вл. Пятницкийдин айтканы боюнча «эсенбайлар өздөрүнүн теги кул экенин танышпайт» (Вл. Пятницкий. Киргизы. «Землеведение», 1932, т. XXXIV, вып. 3–4, 193-б.). А. Жумагулов бизге билдиргендей, аны менен аңгемелешкен 63 жаштагы Айдарбек Маматбеков, өзүн Эсенбайдын үчүнчү муундагы тукуму экенин жана түпкү атасынын теги жөнүндө бирдиктүү пикирдин жоктугун айтып берген. Анын теги калмак болушу да ыктымал. Азыркы учурда Ворошилов районундагы Беш-Күнгөй айылындагы 60–70 үй-бүлө, ошол эле райондогу Чуң курчак өрөөнүндө жашаган «Аламүдүн» совхозунун жумушчуларынын 20 га жакын үй-бүлөсү өздөрүн Эсенбайдын тукумубуз дешет.

**** Бул жерде Эсенбай уулу тобун калмак деп аташат.

Бул топтор жалпы ата-бабалардын аты менен бириккен эмес. Азыркы учурда алар өзүлөрүн кыргыздарга таандык кылышат жана, эреже катарында, тигил же бул чоң урууга кошушат. Алар турмуш-тиричилик жагынан кыргыздардан эч нерсеси менен айырмаланбайт. Бирок, алардын айлана-чөйрөсүндөгүлөр жергиликтүү калктын курамы жөнүндө сураштыра келгенде көпчүлүк учурда мындай уруктардын түпкү ата теги кыргыз эмес экендигин белгилешет.

Революцияга чейинки материалдарда бир гана жолу Пржевальск уездиндеги Эсенгул болуштугунда жашап, он кожолуктан турган жана калмак деп аталган топ эскерилет[201].

Азыркы учурда Кыргыз археологиялык-этнографиялык экспедициясынын этнографиялык тобу чогулткан маалыматтар боюнча, бул уруктар 20-таблицада аталган айыл-кыштактарда жашап турушат[202].

Сарт-калмак

Ысык-Көл боюндагы кыргыз калкынын арасында Октябрь революциясына чейин сарт-калмак деп аталган этнографиялык топ бир аз өзгөчөлөнгөн абалды ээлеп турган. Ал топ өзүнүн теги боюнча өз алдынчалыгын аңдап-сезүү менен бирге, турмуш-тиричилигинде, айрым бир этникалык өзгөчөлүктөрдү, атап айтканда, моңгол тилинин батыш тобуна таандык болгон өз тилин да сактап калган. Мүмкүн, ушул белгилери боюнча сарт-калмак тобу Октябрь революциясына чейин Пржевальск уездинде өзүнчө административдик бирдикке — Сарт-Калмак болуштугуна бөлүнгөн болсо керек, анда 366 кожолук болгон. Бул топ Бөрүбаш, Челпек, Зындан, Каракол, Кара-Кыз, Ак-Булак өрөөндөрүндө жашап турган[203].

Өзүнүн теги боюнча сарт-калмактардын негизги массасы батыш моңголдорго (ойротторго), алардын ичинде кара-калмак же өлөтам деп аталгандарга таандык болушат, булардын олуттуу бөлүгү азыркы учурда Текес суусунун бойлорунда жана Кытай Эл Республикасынын Синьцзян-Уйгур автономдуу облусунун батыш бөлүгүнүн кээ бир аймактарында жашап турушат. Мурда бул топтун өкүлдөрү өздөрүн өлөт деп, кийинчерээк — сарт-калмак деп аташкан. Октябрь революциясынан кийин «кыргыз» деген аң-сезим сиңе баштайт. Бул сарт-калмактардын акырындык менен өз эне тилин жана эски жашоо-тиричилигинин айрым өзгөчөлүктөрүн жоготуп коюшкандыктан улам болгон. Азыркы учурда чарбалык турмушунун шарттары, тиричилиги жана маданияты боюнча сарт-калмактар айлана-чөйрөсүндөгү кыргыз калкынан эч кандай айырмаланбайт, ошондуктан аларды кыргыздардын курамындагы этнографиялык топ катарында кароого болот.

Сарт-калмактардын өзүлөрү да алда качантан бери эле этникалык жактан бир тектүү болбой калган. Карыялардын айткандарынын негизинде, сарт-калмактардын курамына солто, сарбагыш, бугу, адигине, коңурат сыяктуу ар түрдүү топтордун кыргыздарынын тукумдары да кирген деп корутунду чыгарууга болот. Алардын ортосунда көптөн бери эле нике байланыштары орун алып келген. Информаторлордун маалыматтары боюнча Бөрү-Баш айылында теги боюнча кара калмактардан болгон жана алтымыш түтүн деп аталган сарт-калмактар жашап турат. Челпек айылында кыргыздар да кирген аралаш топ жашайт. Бул топ эки тилдүү болгон. Сарбагыш уруусунан, 82 жаштагы Илепес Сейитовдун айтканы боюнча, анын өспүрүм чагында Ысык-Көл боюнда калмактардын калдыгы жашап турган, алардын бир бөлүгү көпкө узабастан ал жактан көчүп кетишкен, ал эми кара-калмактардын 60 үй-бүлөсү

болсо биз кыргызбыз жана кыргыздардын арасында калабыз деп билдиришкен. Бул маалыматты азыркы сарт-калмактардын ата-бабалары Каракол (Пржевальск) шаарынын чет-жакасына биротоло 1884-жылы келип жайгашкан деген тарыхый маалыматтар толук ырастап турат.

Азыркы учурда сарт-калмактар негизинен Ысык-Көл кылаасында Пржевальск районундагы жогоруда аталган эки айылда жашап турушат.

Чала-Казак

Аралаш тектен чыккан, азыр өздөрүн кыргыздарга таандык кылган, бирок өтө эле ар түрдүү элементтерден куралган этнографиялык топту чала-казактар деп аташат. 68 жаштагы Эрмекбай Солтобаевдин айтканы боюнча, чала-казактардын курамынан, бир жагынан кыргыздардын ар түрдүү урууларынан, мисалы, солто (күнтуу бөлүкчөсү, төлөк, көгөй уруктары), моңголдор жана башкалардын тукумдарын, ал эми экинчи жагынан, башка улуттардын, мисалы, өзбектердин, уйгурлардын өкүлдөрүн табууга болот. Уйгурлар бул жакка мындан 100–125 жыл мурда, Батыш Кытайдын ар түрдүү айыл-кыштактарынан келишкен, алар кашкарлык жана таранчы топторуна таандык. Чогуу жашоонун жана никелик байланыштардын натыйжасында чала-казактардын курамына кирген ар түрдүү элементтер өздөрүнүн өзгөчөлүктөрүн жоготушуп, бүткүл топ жалпы бейнеси боюнча айлана-чөйрөдөгү кыргыз калкынан айырмасы аз болуп калган.

Азыркы учурда Фрунзе шаарынын түбүнөн орун алып, чала-казак деп аталган Кызыл-Аскер айылынын тургундарынын бир бөлүгүн чала-казактардын тукумдарына таандык кылышат.

Олуя-Ата уездин изилдөөнүн материалдарында Үч-Коргон болуштугунда (Кара-Арча өрөөнү) калкынын курамында чала-казак тобунун бар экени белгиленген. Бул жерде кушчулар менен бирге чала-казактардын 65 кожолугу жашап турган[204]. Суроолорго алынган маалыматтарга ылайык бул чала-казактардын тукумдары азыр Талас өрөөнүндө, Покровка районундагы Кара-Арча айылында (алар тургундардын 60%ына чейинкисин түзөт, калгандары — кушчулар) жана Жайылган айыл кеңешинин аймагында өзбектер жана уйгурлар менен аралаш жашап турушат. Балким, чала-казактардын бул тобун да локалдуу этнографиялык топ катарында кароого болот.

Сартек уругунан чыккан Тагайча (аны адигине уруусунан чыккан асылбаштарга таандык кылышкан) деген кыргыздын тукумдарынын чакан тобу да чала-казак деген ат менен белгилүү болгон. XVII кылымда болуп өткөн кыргыздардын ири кыймылдарынын учурунда бул топ адашып калып, Казалы деген жерде көчүп-конуп жүргөн казактарга туш келет (азыркы казак ССРинин Кызыл-Ордо облусу). Бул топтун өкүлдөрү узак мезгил бою казактардын арасында жашап, бардык жагынан аларга окшош болуп калышкан. Ошентсе да алар өздөрүнүн теги кыргыз экенин эстеринен чыгарышпаган болсо керек. Бул топтун кыргыздардан тураарын солто уруусунан Меккеге ажыга бараткан зыяратчы алардын жылкыларынын эн тамгасы боюнча билген (алар мурда солтолордун арасында жашагандыктан жылкыларында солтонун эн тамгасы салынган экен). Ал бул топту ата-мекенине кайтып келүүгө көндүрүп, акыры өзү менен кошо Чүй өрөөнүнө көчүрүп ала келет. Бул жерде аларды чала-казактар деп аташып, бул ылакап ат аларга биротоло энчиленип калат. Алар Сталин районундагы Чапаев айылдык кеңешине караштуу «Красный пахарь» колхозунда орустар менен аралаш жашап турушат.

ЭТНИКАЛЫК ТОПТОРДУН КУРАМЫ ЖАНА ЖАШАП ТУРГАН ЖЕРЛЕРИ ЖӨНҮНДӨ КӨБҮРӨӨК МААНИЛҮҮ МААЛЫМАТТАРДЫ БЕРГЕН АДАМДАРДЫН ТИЗМЕСИ

Генеалогиялык уламыштардын билермандары

1. Аалиев Кул, 40 жашта, бугу уруусу, Кең-Суу айылы, Түп району
2. Алымбеков Тургумбек, 73 жашта, солто уруусу, сабаттуу, Кум-Арык айылы, Панфилов району
3. Байбостонов Кул, 68 жашта, кушчу уруусу, сабаттуу, Жергетал айылы, Нарын району, Тянь-Шань облусу
4. Баймуратов Жалпэтек, 68 жашта, багыш уруусу, сабаттуу, Кең-Сай айылы, Буденный району
5. Байчериков Өмүралы (Узун молдо), 90 жаш, адигине уруусу, сабаттуу, Жети-Өгүз айылы, Жети-Өгүз району
6. Борсумбаев Жунус, 59 жашта, тынымсейит уруусу, сабаттуу, Миң-Булак айылы, Нарын району, Тянь-Шань облусу
7. Бөгөналиев Масалбек, 74 жашта, кытай уруусу, сабатсыз, Тельман айылы, Киров району
8. Боомбаев Насретдин (1937-жылы, 46 жашында каза болгон, мугалим; кол жазмасынан жазып алынды), сарбагыш уруусу, Кемин районундагы Кароол-Дөбө айылында жашаган.
9. Жайыков Чаки, 74 жашта, бугу уруусу, сабатсыз, Кара-Күнгөй айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
10. Жумабаев Сабыр, 44 жашта, мундуз уруусу, сабаттуу, Быстровка айылы, Быстровка району
11. Курманалиев Сарт, 41 жашта, адигине уруусу, сабаттуу, Күңэлек айылы, Алай району, Ош облусу
12. Кыдыралиев Султан, 65 жашта, дөөлөс уруусу, сабаттуу, Аң-Өстөн айылы, Жети-Өгүз району
13. Малаев Жумабай, 85 жашта, баарын уруусу, сабатсыз, Чымкент айылы, Киров району
14. Маңгытов Сагымбай, 66 жашта, бугу уруусу, сабаттуу, Шалба айылы, Жети-Өгүз району
15. Матаев Ашым, 63 жашта, сарбагыш уруусу, сабаттуу, Электор айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
16. Сейитов Илепес, 82 жашта, сарбагыш уруусу, сабаттуу, Туз айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
17. Талканбаев Жээнбай, 59 жашта, моңолдор уруусу, сабаттуу, Чым-Коргон айылы, Быстровка району
18. Чоробаев Абдыкалык, 57 жашта, кушчу уруусу, сабаттуу, Чоң-Арык айылы, Куланак району
19. Чоткараев Усубалы, 72 жашта, саяк уруусу, сабатсыз, К.Маркс атындагы колхоз, Тоң району
20. Шыгаев Ыймамбек, 71 жашта, жетиген уруусу, сабаттуу, Талды-Булак айылы, Буденный району

Бугу уруусу

21. Айтбаев Токтогожо, 60 жашта, сабаттуу, Барскон айылы, Покровка району
22. Бакалов Тилек, 72 жашта, сабаттуу, Большевик айылы, Тоң району
23. Бакиев Мурзакмат, 72 жашта, сабатсыз, Шапак айылы, Ново-Вознесенск району
24. Деркембаев Бейшенбай, 71 жашта, сабатсыз, Чычкан айылы, Покровка району

25. Деркембаев Садык, 66 жашта, сабатсыз, Дархан айылы, Покровка району
26. Калыбаев Кадыркул, 74 жашта, сабатсыз, Дархан айылы, Покровка району
27. Канетов Кангелди, 66 жашта, сабаттуу, Ак-Булуң айылы, Ново-Вознесенск району
28. Кененбаев Ымамбек, 70 жашта, сабаттуу, Октябрь айылы, Пржевальск району
29. Сатыбеков Чыңгышбек, 74 жашта, сабатсыз, Ак-Булуң айылы, Ново-Вознесенск району
30. Торгоев Имамбет, 72 жашта, сабаттуу, Ак-Булуң айылы, Ново-Вознесенск району
31. Чигитеев Сартбай, 85 жашта, сабатсыз, Совет айылы, Ново-Вознесенск району
32. Шертаев Сарткалмак, 70 жашта, сабатсыз, Ак-Булуң айылы, Ново-Вознесенск району

Тынымсейит уруусу

33. Канаев Жунус, 80 жашта, сабатсыз, Эмгекчил айылы, Нарын району, Тянь-Шань облусу
34. Канаев Молдоалы, 85 жашта, сабатсыз, Эмгекчил айылы, Нарын району, Тянь-Шань облусу

Солто уруусу

35. Аймамбаев Сагымбай, 67 жашта, сабатсыз, Сталин атын.колхоз, Сталин району
36. Аманбаев Кыдыке, 78 жашта, сабатсыз, Төкөлдөш айылы, Ворошилов району
37. Андабеков Мамбеталы, 82 жашта, сабатсыз, Кара-Сакал айылы, Сокулук району
38. Андабеков Раманкул, 70 жашта, сабатсыз, Кара-Сакал айылы, Сокулук району
39. Жаркымбаев Арык, 78 жашта, сабатсыз, Шалта айылы, Кызыл-Аскер району
40. Дүйшөбаев Абдылда, 60 жашта, сабаттуу, Сын-Таш айылы, Ивановка району
41. Илебаев Сырыкум, 72 жашта, сабатсыз, Көнөк айылы, Сокулук району
42. Кыштообаев Кыдыралы, 66 жашта, сабатсыз, Сталин атын.колхоз, Петровка району
43. Майчаков Жусуп, 49 жашта, сабаттуу, Октябрь айылы, Сталин району
44. Субанов Осмонкул, 75 жашта, сабатсыз, Орто-Кайырма айылы, Панфилов району
45. Сулайманкулов Садирдин, 68 жашта, сабатсыз, Сталин атын. колхоз, Сталин району

Сарбагыш уруусу

46. Аалыбаев Садык, 66 жашта, сабаттуу, Кароол-Дөбө айылы, Кемин району
47. Акматов Закир, 43 жашта, сабаттуу, «Коммунизм» колхозу, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
48. Аликеев Самсаалы, 74 жашта, сабатсыз, Кызыл-Дөбө айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
49. Балбанов Зулпукадыр, 67 жашта, сабаттуу, Тегирменти айылы, Кемин району
50. Бөрүев Топчубай, 59 жашта, сабаттуу, Калмак-Ашуу айылы, Кемин району
51. Деркембаев Момонкул, 70 жашта, сабатсыз, Электор айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
52. Касымалиев Акымалы, 69 жашта, сабаттуу, Учкун айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу
53. Келдибеков Дөөталы, 78 жашта, сабаттуу, Новороссийское айылы, Кемин району
54. Көкөев Абдыке, 63 жашта, сабаттуу, Кара-Суу айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
55. Майчинов Орозалы, 60 жашта, сабаттуу, Кашкелең айылы, Быстровка району
56. Осмоналиев Карабек, 69 жашта, сабатсыз, Куланак айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу
57. Сөйдөкөв Сопубек, 62 жашта, сабатсыз, Төрт-Күл айылы, Кемин району
58. Түлкүбаев Касым, 68 жашта, сабаттуу, Совет айылы, Кемин району
59. Эгембердиев Өкмөт, 27 жашта, сабаттуу, Ак-Кудук айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу

Чекир саяк уруусу

60. Айдарканов Аман, 68 жашта, сабатсыз, Букара айылы, Панфилов району
61. Бабаев Молдоалы, 61 жашта, сабаттуу, Кара-Суу айылы (Суусамыр), Кызыл-Аскер району
62. Сазанов Багыш, 79 жашта, сабатсыз, Кара-Суу айылы, Жумгал району, Тянь-Шань облусу
63. Сарыгулов Мусамамбет, 54 жашта, сабаттуу, Дүрбөлжүн айылы, Ак-Талаа району, Тянь-Шань областы
64. Тилекматов Акматказы, 69 жашта, сабаттуу, Кыз-Арт айылы, Жумгал району, Тянь-Шань облусу
65. Улаков Коңкайты, 78 жашта, сабатсыз, Базар-Турук айылы, Жумгал району, Тянь-Шань облусу

Саяк уруусу

66. Мамбеталиев Эмилбек, 67 жашта, сабаттуу, Көк-Ийрим айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу
67. Моңголдоров Эсеналы, 63 жашта, сабаттуу, Кара-Баткак айылы, Жумгал району, Тянь-Шань облусу
68. Мамыров Назармат, 60 жашта, сабатсыз, Атай айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу
69. Тамашаев Токтомуш, 26 жашта, сабаттуу, Казарман айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу
70. Үкүев Садабай, 73 жашта, сабатсыз, Көк-Ийрим айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу
71. Чериков Бейшебай, 57 жашта, сабаттуу, Кара-Мойнок айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу

Черик уруусу

72. Абдрахманов Ыбрайым, 66 жашта, сабаттуу, Пограничник айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
73. Дербишев Кайып, 90 жашта, сабаттуу, Ат-Башы айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
74. Календеров Кожогелди, 67 жашта, сабатсыз, Кембел айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
75. Касымов Дүйшөмбү, 68 жашта, сабатсыз, Кембел айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
76. Качыбеков Жумабай, 62 жашта, сабаттуу, Кембел айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
77. Мусаев Айты, 48 жашта, сабаттуу, Жети-Өгүз айылы, Жети-Өгүз району
78. Токтобаев Бердалы, 85 жашта, сабаттуу, Жети-Өгүз айылы, Жети-Өгүз району
79. Чүрөков Осмон, 63 жашта, сабатсыз, Кара-Мойнок айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу

Моңолдор уруусу

80. Дербишев Өкүн, 53 жашта, сабаттуу, Ак-Моюн айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
81. Кызалаков Ысак, 62 жашта, сабаттуу, Самансур айылы, Быстровка району
82. Максутов Касым, 52 жашта, сабаттуу, Нарын шаары.
83. Осмонов Босбай, 37 жашта, сабаттуу, Ак-Жар айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
84. Өмүрбаев Осмон, 49 жашта, сабаттуу, Ак-Моюн айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу

85. Талканбаев Сартбек, 67 жашта, сабаттуу, Ак-Жар айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
86. Тээжибаев Нуретдин, 72 жашта, сабаттуу, Ак-Моюн айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу

Азык уруусу

87. Аалыбаев Аман, 33 жашта, сабаттуу, Он-Бир-Жылга айылы, Чүй району
88. Атабаев Молдокабыл, 76 жашта, сабатсыз, Кара-Коюн айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
89. Жакыпбаев Аманбай, 68 жашта, сабаттуу, Ат-Башы айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
90. Мендекулов Кадыр, 55 жашта, сабатсыз, Эпкин айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
91. Төрөканов Нияз, 68 жашта, сабаттуу, Туз айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу

Багыш уруусу

92. Байсеитов Шербек, 75 жашта, сабатсыз, Бакыян айылы, Киров району
93. Масалбеков Акымбек, 54 жашта, сабатсыз, Кара-Буура айылы, Киров району
94. Нармамбетов Барпы, 58 жашта, сабаттуу, Кара-Буура айылы, Киров району

Суу мурун уруусу

95. Дуулатов Бектемир, 73 жашта, сабатсыз, Кызыл-Арык айылы, Ивановка району
96. Коңурбаев Абдылда, 66 жашта, сабатсыз, Кызыл-Арык айылы, Ивановка району
97. Мурзалиев Бекбоо, 78 жашта, сабатсыз, Кызыл-Арык айылы, Ивановка району

Баарын уруусу

98. Жаңыбаев Ыбрай, 68 жашта, сабатсыз, Аң-Өстөн айылы, Жети-Өгүз району
99. Шопоков Осмоналы, 70 жашта, сабатсыз, Кош-Коргон айылы, Чүй району

Адигине уруусу

100. Аалыбаев Чакы, 77 жашта, сабатсыз, Ворошилов, атын. колхоз, Мырза-Аке району, Ош облусу
101. Абдуразаков Сулайман, 54 жашта, сабаттуу, Кошчан айылы, Ноокат району, Ош облусу
102. Анарбаев Акматаалы, 60 жашта, сабатсыз, «Социализм» колхозу, Гүлчө району
103. Ашыров Мурзамат, 73 жашта, сабатсыз, Терек айылы, Алай району, Ош облусу
104. Бердигулов Ашырбек, 80 жашта, сабаттуу, Жылкоол айылы, Совет району, Ош облусу
105. Жунусов Бошотой, 74 жашта, сабаттуу, Ана-Кызыл айылы, Өзгөн району, Ош облусу
106. Жусубалиев Айткулу, 51 жашта, сабаттуу, «Октябрь» колхозу, Гүлчө району
107. Жээнтаев Жунусалы, 95 жашта, сабатсыз, Терек айылы, Алай району, Ош облусу
108. Калыкбердиев Азимбай, 80 жашта, сабатсыз, Босого айылы, Совет району, Ош облусу
109. Кененбаев Жакып, 70 жашта, сабаттуу, Кара-Жылга айылы, Совет району, Ош облусу
110. Мааткаримов Берикбай, 78 жашта, сабатсыз, Ана-Кызыл айылы, Өзгөн району, Ош облусу

111. Маамытов Кулу, 72 жашта, сабаттуу, Үч-Коргон айылы, Ноокат району, Ош облусу
112. Омекеев Молдожума, 78 жашта, сабатсыз, Үч-Коргон айылы, Ноокат району, Ош облусу
113. Сартов Кылыч, 64 жашта, сабатсыз, Андреев атын. колхоз, Алай району, Ош облусу
114. Солтоев Примберди, 83 жашта, сабатсыз, Шаркыратма айылы, Совет району, Ош облусу
115. Тойчубеков Мамбет, 79 жашта, сабатсыз, «Октябрь» колхозу, Гүлчө району, Ош облусу
116. Түкөев Рысалы, 79 жашта, сабатсыз, Чоң-Алыш айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
117. Чормошев Закир, 74 жашта, сабаттуу, Жылкоол айылы, Совет району, Ош облусу
118. Шайыпов Аалы, 79 жашта, сабатсыз, Жылкоол айылы, Совет району, Ош облусу

Саруу уруусу

119. Алманов Сейдалы, 53 жашта, сабаттуу, Маданият айылы, Ленинполь району
120. Жунусов Баратбай, 57 жашта, сабаттуу, Ленинполь айылы, Ленинполь району
121. Дүйшөбаев Бекбоо, 74 жашта, сабатсыз, Нааматбек айылы, Ленинполь району
122. Итийбаев Асыранкул, 68 жашта, сабаттуу, Кызыл-Сай айылы, Ленинполь району
123. Какеев Шадыбай, 60 жашта, сабатсыз, Таш-Арык айылы, Талас району
124. Качкымбаев Курманкул, 64 жашта, сабатсыз, Бейшеке айылы, Киров району
125. Кенжетаев Мураталы, 85 жашта, сабатсыз, Кырк-Казык айылы, Талас району
126. Мамбеталиев Жусупбек, 59 жашта, сабаттуу, Кашка-Жол айылы, Ленинполь району
127. Осмонов Шералы, 73 жашта, сабаттуу, Ороо айылы, Ленинполь району
128. Өмүралиев Дүйшөналы, 52 жашта, сабаттуу, Бейшеке айылы, Киров району
129. Султаналиев Камчыбек, 51 жашта, сабаттуу, 8-Март айылы, Талас району
130. Төлөгабылов Таштамбек, 52 жашта, Долоно айылы, Талас району
131. Ысаев Сүйүнбек, 83 жашта, сабатсыз, Нылды-Сай, Талас району

Кушчу уруусу

132. Абдраимов Насыралы, 56 жашта, сабаттуу, Кара-Суу айылы, Буденный району
133. Чомокеев Абыке, 75 жашта, сабатсыз, Учкун айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу

Жетиген уруусу

134. Копобаев Абдрахман, 43 жашта, сабаттуу, Эмгек-Талаа айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу
135. Рысбергенов Абдрахман, 51 жашта, сабаттуу, Көпүрө айылы, Буденный району
136. Сарымашаев Ибраим, 70 жашта, сабаттуу, 8-Март атын. колхоз, Куланак району, Тянь-Шань облусу

Кытай уруусу

137. Телкозуев Молдоажый, 66 жашта, сабатсыз, Кытай айылы, Жети-Өгүз району

Басыз уруусу

138. Орозобеков Назарбек, 58 жашта, сабаттуу, Үгүт айылы, Ак-Талаа району, Тянь-Шань облусу
139. Өмүралиев Сатыбалды, 62 жашта, сабаттуу, Чет-Булак айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу

140. Тилекеев Кудайберген, 55 жашта, сабаттуу, Чым-Коргон айылы, Быстровка району
141. Шайыбеков Өмүркожо, 76 жашта, сабатсыз, Кош-Дөбө айылы, Тогуз-Торо району, Тянь-Шань облусу

Мундуз уруусу

142. Бейбеков Курмангалий, 78 жашта, сабаттуу, Мундуз айылы, Жети-Өгүз району
143. Ноорузбаев Өмүрзак, 70 жашта, сабаттуу, Пржевальск ш.
144. Сатындыков Шадыкан, 61 жашта, сабаттуу, Бадрак айылы, Ленинполь району
145. Тостоков Кокушалы, 78 жашта, сабатсыз, Мундуз айылы, Жети-Өгүз району
146. Ыманов Ободо, 62 жашта, сабатсыз, Кызыл-Эмгек айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу

Төбөй уруусу

147. Аралбаев Усупбек, 58 жашта, сабатсыз, Жалгыз-Терек айылы, Нарын району, Тянь-Шань облусу
148. Оморов Шаршен, 33 жашта, сабаттуу, Эмгек Талаа айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу

Дөөлөс уруусу

149. Качыбеков Ракман, 72 жашта, сабатсыз, Пограничник айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
150. Суранчиев Султан, 70 жашта, сабаттуу, Аң-Өстөн айылы, Жети-Өгүз району

Кыпчак уруусу

151. Саралаев Дербиш, 63 жашта, сабаттуу, Төш-Булак айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
152. Тынаалиев Абдыкалык, 44 жашта, сабаттуу, Кызыл-Эмгек айылы, Куланак району, Тянь-Шань облусу
153. Чортонов Жамгырчы, 70 жашта, Сабатсыз, Ороо айылы, Кызыл-Аскер району

Келдике тобу

154. Барманов Жунушалы, 62 жашта, сабатсыз, Чоң-Алыш айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
155. Мамырбаев Карбос, 85 жашта, сабатсыз, Ак-Кудук айылы, Кочкор району, Тянь-Шань облусу
156. Тойчубаев Абылай, 56 жашта, сабаттуу, Дөң-Арык айылы, Чүй району

Калган башка уруулар жана топтор

157. Ажыбеков Ишемби, 78 жашта, уругу коңурат, сабатсыз, Кырак айылы, Жети-Өгүз району
158. Доолуев Осмон, 65 жашта, уруусу жедигер, сабатсыз, Жедигер айылы, Кант району
159. Алсейитов Казак, 66 жашта, күрөң тобунан, сабатсыз, Төш-Булак айылы, Ат-Башы району, Тянь-Шань облусу
160. Атакулов Бектемир, 80 жашта, күркүрөө тобунан, сабатсыз, Кара-Буура айылы, Киров району
161. Солтобаев Эрмекбай, 68 жашта, чала-казак тобунан, сабаттуу, Кызыл-Аскер айылы, Кызыл-Аскер району
162. Сарыков Маамыт, 68 жашта, тейит тобунан, сабатсыз, Чычкан айылы, Покровка району